

DEMETER GÁBOR

**A modernizációtól az expanziós törekvésekig,
a liberalizmustól a turanizmusig**

A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai

**PUBLICATIONS OF THE BULGARIAN–HUNGARIAN HISTORY
COMMISSION**

5.

**A MAGYAR–BOLGÁR TÖRTÉNÉSZ VEGYES BIZOTTSÁG
KIADVÁNYAI**

**ИЗДАНИЯ НА БЪЛГАРО–УНГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА
КОМИСИЯ**

PUBLICATIONS OF THE BULGARIAN–HUNGARIAN HISTORY
COMMISSION

5.

DEMETER GÁBOR

**A modernizációtól az expanziós törekvésekig,
a liberalizmustól a turanizmusig**

A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai

Institut za Istoricheski Izsledvane, BAN
MTA BTK Történettudományi Intézet

Sofia–Budapest
2018

**A kötet megjelenését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja
és az NKFIH FK 128978 sz. pályázata támogatta.**

E kötet a *„Empires and Nation-states in the 17th-20th Century Central and Southeast Europe: Power, Institutions, Society, Adaptation”* c.
bolgár–magyar kutatási projekt és a
*„Tudás, tájkép, nemzet és birodalom. A tájkép megismerésének és átalakításának
gyakorlatai Magyarországon és a Balkánon, 1850–1945”* c.
NKFIH projekt keretén belül született.

© Demeter Gábor

© Institut za Istoricheski Izsledvane (BAN)

© MTA BTK Történettudományi Intézet

Felelős szerkesztő / lektorálta: Hornyák Árpád és Peykovska, Penka

ISBN 978-954-2903-32-1 (Institut za Istoricheski Izsledvane (BAN))

ISBN 978-963-416-128-8 (MTA BTK, Történettudományi Intézet)

ISSN 2535-0757

*A borítón az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni vasúttervei (részletek, HHStA, Bécs);
Ferenc József látogatása az M. Kir. Földtani Intézet új épületének átadása alkalmából 1900-ban
(A képen az uralkodó mellett Böckh János intézetigazgató és Darányi Ignác földművelésügyi mi-
niszter. A képen látható még Széll Kálmán miniszterelnök, Eduard von Paar főhadsegéd);
széntelepes rétegsor iff. Lóczy Lajos szerbiai terepnaplójából (1917).
Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, Gyűjteményi Oszt., Tudománytörténeti Gyűjtemény.*

Mihucz Péternek

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	7
II. A kezdetektől az annexiós krízisig	11
A balkáni gazdasági lehetőségekkel kapcsolatos nézetek az 1870-es évekig: a Balkán mint típuspélda.....	11
Megélénkülés – a gazdasági koncepciók és a mögötte álló politikai megfontolások: Kállay alapvetése	26
Az első gyakorlati lépések – az első problémák.....	51
A gazdasági behatolás intézményes háttere és eszköztára a századforduló előtt	64
Kállay koncepciójának kritikája a századforduló után	71
Ausztria: szövetséges, vagy rivális? A balkáni lehetőségek újragondolása ..	80
III. Az annexiós krízistől a világháborúig.....	91
Új gazdasági (politikai) program(ok).....	91
A balkáni behatolás eszköztárának fejlesztése – az állami szerepvállalás, a koncepciók összehangolása, a birodalmi gondolat előretörése	113
A szociológia ellenfele: a földrajz, a birodalmi gondolat szószólója	134
Kísérlet a birodalmi külpolitika összehangolására a világháború előestéjén	149

I. Bevezetés

E tanulmány célja a Balkánra vonatkozó 19. századi magyar gazdasági elképzelések fejlődésének bemutatása párhuzamosan a behatolás indoktrinációjában bekövetkező változások nyomon követésével; a korlátozott pénzügyi lehetőségek mellett fennálló (intézményi) eszköztár alkalmasságának vizsgálata, továbbá a piac- és nyersanyag-, majd területszerzést propagáló politika prominens (politikus, pénzügyes, publicista és tudós) képviselőinek és kapcsolatuknak bemutatása főként publicisztikai (nyilvánosság számára megfogalmazott, akár tudományos köntösbe bújtatott, akár népszerűsítő) tevékenységükön keresztül.

A dolgozat tehát a balkáni behatolás ideológiájával, gazdasági elképzeléseivel, eszköztárával és intézményesülésével foglalkozik – de magyar szemszögből. Magára birodalomépítési törekvések politikai hátterére és szereplőire kisebb hangsúlyt fektetünk, a fókusz a gazdasági gondolon van.¹ Válogatásunkban a Monarchia döntéshozatalára tényleges befolyással bíró politikai szereplők mellett igyekeztünk olyan személyeket is megszólaltatni, akik nem a dualista nagypolitika szemüvegén keresztül látták a világot, és ütköztetni a behatolás ellenzőinek véleményét annak támogatóival. Ez persze – az osztrák oldal kihagyása miatt – aszimmetriát eredményez a viszonyok elemzésében. Ez egyébként is kulcsfogalma a tanulmánynak: aszimmetrikus viszony jellemzi² a balkáni-magyar kapcsolatokat. Noha magyar oldalról páran elvi szinten kíváncsian foglalkoztak az egyenlőségre való törekvéssel a gazdasági kapcsolatokban – akár a „legimperialistábbak” is³ –, de kulturális

1 A kettő nyilván elválaszthatatlan, de Romsics Ignác már elemezte a magyar birodalmi gondolat születését és fejlődését 1945-ig (*Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. Mozgó Világ* 38, 2012/8-9. 6-18.; *Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: Nem élhetek birodalom nélkül. Szerk.: Volosin Hédi. Korridor kötetek. Bp., 2012. 41-82.*; a turanizmus kapcsán hasonlóképpen tett Ablonczy Balázs is, és ifj. Bertényi Iván is érintette a kérdést. *Bertényi Iván: A "magyar birodalmi gondolatról" – az I. világháború előtt. Kommentár* 2, 2007/4. 40-56; *Ablonczy Balázs: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Bp., 2016.*

2 Aktuális párhuzamként kínálkozik az EU-n belüli „aszimmetrikus interdependencia” – értsd: nem egyenlőségen alapuló, de kölcsönös egymásrautaltság – fogalma, mely szintén egy centrum és egy periféria kapcsolatát világítja meg 100 évvel később.

3 Pl. Havass Rezső (1852–1927), nagyvállalkozó, egyben a Magyar Földrajzi Társaság Alelnöke, a balkáni (adriai-dalmáciai) behatolás egyik propagálója.

szempontból az egyenlőséget nem deklarálták.⁴ De aszimmetria figyelhető meg az elképzelések és a tényleges gazdasági eredmények között is. Aszimmetrikus a magyar és osztrák fél gazdasági potenciálja (a térségben érdekeltté váló és hazai gazdaságpolitikai koncepciót is befolyásoló németekről nem is beszélve). A magyar (gazdasági) behatolás szószólóinak műveiből inkább egy vágykép, mint a realitás rajzolódik ki. Kivétel ez alól a kulturális hatás,⁵ melynek számos nyoma van az albán, a szerb, albán és bosnyák történetírásban⁶ (bogumil-kérdés, *seoba*-kérdés, Szkander bég mítosza, az albán és a bosnyák nemzet megteremtése), melyek marandó – politikai, de nem gazdasági – következményekkel bírnak.

Noha a gazdasági elképzelések realitására és koherenciájára természetesen igyekszünk reflektálni, a tanulmánynak nem célja a ténylegesen folytatott gazdaságpolitika számszaki értékelése-elemzése, sokkal inkább az alternatívák, vitatott kérdések, illetve a balkáni terjeszkedés igénye mögött meghúzódó gondolatkör feltárása, a „magyar” Balkán-koncepció(k) rekonstrukciója egyfelől a geopolitikai, másrészt a közgazdasági vonatkozású szakirodalom alapján. (Az expanziós gondolat szorosan kapcsolódik a magyar nemzetfelfogás – és a nemzeti kisebbségek szerepéhez való attitűd – változásaihoz, de a szociál- és nacionáldarwinizmus teret nyerő ideológiája mellett⁷ a herderi jóslat cáfolatának igyekezetéhez is). A balkáni behatolással foglalkozó irodalomból elsősorban a 19. század végétől meghatározó szerepet játszó Keleti Kereskedelmi Akadémia, Magyar Közgazdasági Társaság és a holdudvarához köthető gazdasági gondolat, valamint a századforduló után a geopolitikai elméletek által dominált földrajzi szemlélet (Földrajzi

4 Gondoljunk a korban – és az itt vizsgált körökben – szocializálódott Klebelsberg Kuno által propagált „kultúrfölény”-elméletre, melynek gyökerei a kor nacionáldarwinista és liberális elképzeléseire mennek vissza.

5 Ezen itt elsősorban kifelé irányuló, a határokon túl nyúló hatásokat értünk (tehát nem az orientalizmus és szlavisztika hazai virágzását, mely szintén ennek a kornak és gondolatnak az eredménye).

6 Ezalatt nem oppozíciót, hanem a nemzeti történelem részévé vált, toposszá merevedett, internalizált elemeket értünk.

7 *Vasas Géza*: Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában. [1.] *Magyar Szemle* 10, 2001/1–2. 99–128. és *Vasas Géza*: Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában. 2. *Magyar Szemle* 10 2001/5–6.

Társaság) összehasonlítására fókuszálunk. Emellett a korban oppozícióban lévő csoportok kérdésről alkotott véleményét is elemezzük az igen jó szemlélő rovattal rendelkező Katolikus Szemle, továbbá a Huszadik Század hasábjain megjelenő véleményeken keresztül.

A mögöttes ideológiákat Kállay alapvetéséhez (illetve annak különböző kortárs interpretációihoz) viszonyítva tárgyaljuk,⁸ ugyanígy a Balkánra vonatkozó koncepciókat is a (gyakorlatban is kipróbált) boszniai elképzelésekkel összehasonlítva vizsgáljuk. A referenciapontok kijelölését már csak azért is szükségesnek tartjuk, mert a kor véleményei szélsőségesek voltak a Balkánnal kapcsolatban. Ahhoz képest, hogy a meghatározó eszmei-politikai irányvonal milyen nagy reményeket fűzött a Balkánhoz, ellenpontként ugyanúgy megjelenik A. M. Gorcsakov orosz külügyminiszter álláspontja is, miszerint „*Ausztria sírja a Balkán lesz*”.⁹

A politikai koncepciók bemutatása-értelmezése során a korabeli diskurzusra támaszkodtunk, mely felölelte mind a kolonializmus, imperializmus és gyarmatosítás kifejezést (mind a balkáni behatolás szószólói, mind a kritikus ellenzék részéről). Ezek tehát nem utólagos történeti interpretáció során használt fogalmak, s nem is ekvivalensek, viszont a kor szóhasználatában nem is azt jelentik, mint ma.¹⁰ A történeti irodalom viszont vitatja, hogy a Monarchia által folytatott balkáni

8 A kortárs Halász Imre (a miniszterelnökség sajtóreferense, ill. a Kelet Népe egyik szerkesztője) szerint Kállay koncepciója nem egészen koherens és időben is változott, Dán Károly szerint pedig az utókor, legitimálandó saját koncepcióját, gyakran nyúlt vissza Kállayig, új értelmezést adva politikájának. Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Sennyei és Kállay. Nyugat 5 (1912/2.). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00096/03084.htm> (letöltve: 2018. jan.15.). Kállay koncepcióváltásának okáról, politikailag légtüres térbe kerüléséről (szerbiai politikai fordulat, a magyar politikai elit kiegyezése az osztrákokkal) lásd Ress Imre: A magyar Balkán-politika módosulásának indítékai az 1870-es évek elején. In: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. Bp., 2004. 193–212.

9 A botrányos életviteléről (is) elhíresült ellenzéki Szemere Miklós Cél c. lapban megjelent írását idézi: Magyar Folyóiratok Szemléje. Katolikus Szemle 27, 1913/1. 104. A megnyilatkozás magyar értelmezése nem egységes, s ez legalább ennyire szimptomatikus: az optimista (s részben ellenzéki) álláspont szerint Magyarország nem fog elbukni, hanem átveszi Ausztria szerepét a térségben. Beksics Gusztáv: Új korszak és politikai programja. Bp., 1889. 12.

10 A marxista és a nemzeti jellegű történetírásban a gyarmatosítás, birodalom, imperializmus fogalma negatív konnotációt kapott, mely máig hozzátapad jelentésükhöz.

politika tekinthető-e nyugati értelemben vett koloniálisnak (*colonial policy*), gyarmatosítónak, s tekinthető-e a Monarchia birodalomnak.¹¹

A Balkánra vonatkozó nézetek fejlődéséről született már munka a szociológia szemszögéből (mely egyben kritika a földrajzi gondolat irányában),¹² a földrajz (természetföldrajz és geopolitika oldaláról egyaránt) nézőpontjából, vizsgálták a Balkán-kutatások intézményesülését, mi-képp a Balkán-koncepciók ideológiai hátterét is,¹³ s az imagológia és a

11 A birodalom kifejezetten anakronisztikus formációként jelentkezik a modernizációt (a New Imperial History szerint tévesen) megtestesítő nemzetállammal szemben, mely a 19. századi nacionáldarwinista gondolkör szerint az evolúció legmagasabb rendű, teleologikus végstádiumát képezi. A történeti diskurzusban jelenleg a New Imperial History keretén belül történik a *colonialism* és *imperialism* fogalmának újraértelmezése. (Ennek magyarországi adaptációját lásd: Csaplár-Degovics Krisztián: Birodalom, propaganda, turanizmus és iszlám: László Zoltán birodalmi életrajza. Bp., MTA BTK, 2019). Az elmélet szerint a kapitalizmus fogalmát és a modernizáció gazdasági eredetű terminológiáját le kell választani a birodalmak kutatásáról, a birodalom ui. nem az ipari társadalom és modernizálódott állam terméke. (S a permanens válságot átélő Oszmán Birodalom pl. hosszabb életű volt, mint a Brit Birodalom). A korabeli magyar szövegekben a kolonizáció (gyarmatosítás) klasszikus értelemben (*Siedlungskolonization*), ritkán használatos (bár van rá példa): e koncepció a Monarchiában nem volt áttörő jelentőségű. (A telepítéspolitikát a magyar elit kifejezetten a magyar etnikai elem erősítésére, elsősorban a *belső kolonizáció* eszközékként képzelte el, bár a New Imperial History szerint ez is a birodalmi politika eszköztára alapvetően sokszínű (míg Afrikában a brit gyarmatosítás valódi térfoglalással és telepítéssel járt, a Török Birodalommal szemben alkalmazott eljárások a gazdasági alávetést célozták), a magyar források is ilyen értelemben beszélnek magyar imperializmusról (e fogalomnál elkülönítve a gazdasági behatolást a területi expanziótól). A birodalmi attitűdön keresztül (a Mill-féle civilizátori szerep megjelenése, a felsőbbrendű fehér fajhoz tartozás a balkániakkal szemben pl. Fodor Ferenc naplójában; vagy a NIH *borrowed orientalism* fogalma – a Nyugat által Keletnek tartott térség is átvette az európai orientális szemléletet és megfogalmazta a maga Kelet-képét – és a turanizmus között vonható párhuzam, melyre Csaplár-Degovics Krisztián és Paksa Rudolf hívta fel a figyelmet). szintén értelmezhető a térségben a gyarmatosítás fogalma is.

12 Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században. Bp., 2005.

13 A földrajz oldaláról lásd: Kőszegi Margit: A magyarországi Balkán-kutatás kezdetei: korai interpretációk a „mi Keletünkéről”. In: Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája. Szerk.: Bajmócy Péter. Szeged, 2010. és Kőszegi Margit: Az intézményes Balkán kutatás és a

lélektan is hozzájárult a kép színesítéséhez. Jelen tanulmány a balkáni behatolás gazdasági és politikai indoktrinációjának és a közgazdasági és földrajzi gondolat szerepének összehasonlítására vállalkozik.

II. A kezdetektől az annexiós krízisig

A balkáni gazdasági lehetőségekkel kapcsolatos nézetek az 1870-es évekig: a Balkán mint típuspélda

A Balkánra vonatkozó magyar nézetek időbeli fejlődését három nagyobb szakaszra osztjuk. Az első, 1870-es évek előtti korszakban a magyar gazdasági elképzelések leginkább az Oszmán Birodalom gazdasági állapotára, versenyképességére vonatkozó kritikákban merülnek ki, illetve a térségnek a megváltozó világ gazdasági térben betöltött szerepének, funkciójának vizsgálatára szorítkoznak, a magyar gazdaságfejlődés útjai számára analógiát nyújtva, vagy éppen kerülendő

„Mi Keletünk”. A nagyhatalmi gondolat átmentése Trianon után. In: Dimenziók. FUT – Földrajz – Utazás – Történelem. Szerk.: Lendvai Tímár Edit – Berta Erika – Pravetz Beáta. Bp., 2018. 123–131.

Az intézményesülést lásd: *Hajdú Zoltán*: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. *Balkán Füzetek* 1. Pécs, 2003; *Пейковска, П.*: Институционализиране на българо-унгарските културни връзки в края на XIX и първата половина на XX в. In: *Българи в Унгария*. Материали от научната конференция, проведена в Будапеща на 9–10 ноември 1997 г. Eds.: Пенева-Винце, Л., Петкова-Пападопулос, А. Будапеща, 1999. 80–96; *Пейковска, П.*: Българо-унгарски научни взаимоотношения (XIX – средата на XX век). Sofia, 2005. 38–60.

Az ideológiai háttérre: *Dán Károly*: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátoratlan kísérlet maradványai. *Aetas* 15, 2000/1–2.

Imagológiai szempontból: *Ábrahám Barna*: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio* 18, 2007/2; *Demeter, Gábor*: Hungarian travellers' and emigrants' images of Turkey from the 16th to 19th centuries, In: *Sights and Insights: Interactive Images of Europe and the Wider World*. Szerk. Mary Harris. Pisa, 2007. 123–143; *Pejkovska, P.*: The Effect of Politics on Bulgarian-Hungarian Cultural Relations, 1880–1941. *Bulgarian Historical Review*, 1994, № 2, 121–130; *Пейковска, П.*: Българо-унгарски научни взаимоотношения (XIX – средата на XX век). Sofia, 2005. 38–60.

ellenpontként szolgálva (ez utóbbit veszi majd át a kritikai földrajz irányzata). A behatolást propagáló művek ritkábbak, különösen azok, melyek tényleges gazdasági agendát fogalmaznak meg.

Noha a keleti irányú gazdasági törekvések első előfutárainak a 20. század turanistái (mint Sassi Nagy Lajos 1909-ben),¹⁴ de a nagy keleti válság idején a „keleti nyitást”¹⁵ gazdasági szempontból megideologizáló,¹⁶ a Kelet Népe¹⁷ lap köréhez tartozó György Endre közgazdász¹⁸ is Berzeviczy Gergelyt (keleti kereskedelem ötlete) és Széchenyi Istvánt (Al-Duna szabályozás)¹⁹ tartották, valójában a Török Birodalom állapotának és gazdasági lehetőségeinek jobb megismerését az 1849-es migrációs hullám tette lehetővé. Az első Oszmán Birodalomról szóló magyar nyelvű leírás szerzője, Lassu István (1829), noha említi a Török Birodalom fő terményeit (számszaki adatokkal is alátámasztva), a gazdaság értékelését mellőzi. Fényes Elek (1854) már részletgazdagabb: a legtermékenyebb országnak tekinti (a mezőgazdaság szempontjából) a birodalmat, melyet azonban nem kellőképpen művelnek, sok a parlag, ezért az export nem múlja felül az importot, noha erre reális esély lenne megfelelő gazdaságfejlesztés esetén.²⁰ Magáról a Birodalom túlélési lehetőségeiről egyébként sem Fényes, sem Széchenyi (1818) nem nyilatkozott túl pozitívan.²¹

14 Sassi Nagy Lajos: A Magyar-Török-Balkán gazdasági összeköttetés. Bp., 1909. 3.

15 A kifejezés használata szándékos, aktuálpolitikai áthallásai ellenére.

16 A politikai indoktrinációt Kállay Béni végezte el. A tanulmányban összevetjük a két elképzelést, illetve az 1877-es gazdasági koncepciót a későbbi programokkal (pl. a szintén közgazdász Szegh Dezső 1908-as programjával).

17 Már a névválasztás sem véletlenül idézi fel Széchenyi alakját.

18 Ekkor Kállay Béni és a konzervatív turkofil földrajzos, Erődi-Harrach Béla is e laphoz köthető.

19 És részben Kossuth „tengerre magyar” felkiáltásával.

20 Fényes Elek: A Török Birodalom leírása, történeti, statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1854. 306. Miként Széchenyi 1818-ban, ő sem tartja reálisnak és szükségesnek sem a birodalom industrializációját. 1885-ben ugyanezt írja Keleti Károly: „Mezőgazdasága nem eléggé fejlett s a termelés aránylag csekély.” Keleti Károly: A Balkán félsziget némely országainak és tartományainak közgazdasági viszonyai. Budapesti Szemle 42, (101. sz.) 1885. 237.

21 Noha a birodalom léte vagy felosztása gazdasági szempontból nem lehetett indifferens (hiszen az utóbbi esetben az európai hatalmak kereskedelmi érdekeinek kedvező kapitulációk és az egységes piacok is megszűnnek). „A buta törökökön csak nevetünk, és tudjuk jól, hogy a politikában semmilyen szerepet nem játszanak már, csak a viszály almájáét, amely nota bene még nem érett meg.” Széchenyi István keleti utazása (1818–1819). Bp., 1999. 44. (1818. szeptember). <https://terebess.hu/keletkultinfo/szechenyi.html> (letöltve: 2018. jan. 11.)

*„A kereskedésben csak a fejletlen nemzetnek vagy a kézművességben és gyár-
iparban igen fejlett és előrehaladt nemzetnek van esélye másokkal szemben. Az
előbbieket ugyanis azt állítják elő, ami az élethez a legfontosabb, és nincs szükségük
semmire – az utóbbiak ellenben mindazt, amit gépekkel lehet gyártani, sokkal ol-
csóbban hozzák létre, mint a többiek, és ezáltal megverik és tönkreteszik őket. Tehát
mindenkinek, aki szereti a hazáját és hallatni tudja a hangját honfitársai előtt, jó
alaposan meg kell fontolnia, melyik fajtához tartozik, a gyártóhoz vagy a kézmű-
veshez, amerre inkább hajlik az ország, arrafelé kell terelni. Magyarországon
például kétszer annyi gyümölcsöt, kétszer annyi bort, gyapjút, húst [...] kell ter-
melni, a szükségleteket korlátozni, és gyárakra nem is gondolni.”²² Azok a nemzetek,
akiknek az életet adjuk, vonzani fognak bennünket, és áldoznak majd valamit a ké-
nyelmünkre és mulatságunkra is, mellesleg pedig teli lesznek a zsebeink. [...] Ne-
vetséges az olyan angol, aki bort és gyümölcsöt termeszt, de még komikusabb az
a magyar, aki angol acélt akar gyártani. Egy nemzet lehet jó földművelő – és ugyan-
akkor a legműveltebb!”²³ – írta a Széchenyi István keleti utazása során.*

A fiatal Széchenyi 1818–1819-es utazása még nem köthető későbbi modernizációs politikájához, sem a magyar „imperializmushoz”, de a ci-
tátum mégsem irreleváns. Az ekkor papírra vetett gondolatok egy része
(a Nyugat-Kelet dichotómia részeként) politikai-gazdasági műveiben
visszaköszön. Széchenyi gazdasági elképzeléseit illetően abból indul ki,
hogy Törökország ki van téve a nyugati gazdasági behatolásnak – pedig
jóval az 1838-as baltalimáni megállapodás előtt vagyunk, mely szentesít-
ette volna ezt a helyzetet – s az iparcikkek özönéért cserébe nem tud mást
adni, csak mezőgazdasági terméket. (Ez különben egybevágott az angol
kereskedeleppolitika későbbi balkáni szószólóinak véleményével). Az
iparosítás egy ilyen országban szerinte reménytelen, csak még nagyobb
deficitet eredményezhet, ezért inkább a birodalom mezőgazdaságát kell
fejlesztetni (magas hozzáadott értékkel bíró termékeket választani, illetve
a korábban luxuscikkeknek számító, s nagy kereskedelmi deficitet eredmé-
nyező agrártermékeket meghonosítani).²⁴ Ez viszont azt is jelenti, hogy a

22 A balkáni behatolást szorgalmazók szerint éppen az iparcikkek elhelyezésén lesz a hangsúly.

23 Széchenyi István keleti utazása (1818–1819). Bp., 1999. 114. 1818. december 4.

24 Egy vén kalóz véleménye a kereskedelemről: „a mi gyárainkat az angolok meg fogják verni, és hogy
mi a készpénzünket Törökországba hordjuk, és mandulát meg mazsolát veszünk rajta, ami az ő véle-
ménye szerint mégiscsak luxuscikkek, és nélküle igazán meglehetünk...” Széchenyi István keleti
utazása, 113.

birodalom integrálódni kénytelen a nyugati világgazdasági rendszerbe. Még érdekesebb, hogy a Török Birodalom példáján Magyarországot illetően is erre a következtetésre jut – ami után nem meglepő sem a Kossuth-tal való vita az iparfejlődés kapcsán, sem az, hogy a magyarságot egyértelműen a „Kelet népe”-ként aposztrofálja. Széchenyi gondolkodásán érezhető Berzeviczy Gergely hatása, aki belső vámok és a keleti nyitás jegyében hasonló következtetésekre jut.²⁵ Ugyanakkor a fiatal Széchenyi (miként később Erődi Béla is) a térséget ugyancsak Európa „személtlerakóhelyének”²⁶ minősítette, ezért nem is erőltette a gazdasági behatolást, számára a Török Birodalom mint (negatív és pozitív) típuspélda volt fontosabb, melyen keresztül gazdasági koncepcióját propagálhatta.

Érdekes módon Széchenyi húzódozása ellenére a (Romsics Ignác által délibábos megalomániaként aposztrofált) magyar birodalmi gondolat első modern – a politikai mellett olykor gazdasági alapokkal bíró megfogalmazása – mégis még az 1849 előtti időszakból származik (amikor is tömegeknek volt lehetőségük megismerni az Oszmán Birodalomban rejlő „lehetőségeket”) – nem is súlytalan emberektől.

Már a nemzeti romantikus történetírás hazai atyja, Horvát István úgy vélte 1809-ben, hogy Napóleon egyik rokona a magyar trónon talán nagyobb eséllyel teremthetné újjá a 15. században elveszett magyar szupremáciát a Balkán (Bulgária, Bosznia, Szerbia, Dalmácia) felett, mint egy ausztriai uralkodóház.²⁷ Számunkra azonban nem a történeti indoktrináció érdekes (ez konstans eleme marad a későbbi ideológiáknak), hanem az, hogy gazdasági szempontból mit várt a területgyarapodástól Horvát: „a nagy darab termékeny föld” mellett (mely egyértelmű utalás az agrárszféra számára) az adriai és fekete-tengeri kereskedelem fellendülését várta – mely gondolat aztán a világháborúig fennmaradt, igaz csupán egy volt a sok megfogalmazódó gazdasági politikai alternatíva közül.

Szintén nem véletlen, hogy Pulszky Ferenc – Horváténál racionálisabb – elképzelését éppen 1914-ben fedezik fel újra, s méltatója, Marczali Henrik, a kor fogalom és szóhasználatával interpretálja Pulszky Ferenc

25 Horváth Róbert: A közgazdasági elemzés Berzeviczy Gergely műveiben. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*. Szeged, 1971. 111.

26 Széchenyi István keleti utazása, 106. 1818. nov. 29.

27 Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. *Mozgó Világ* 38, 2012/8-9. 6–9.

1840-es rövid írását a keleti kérdéstről. Marczali szerint Pulszky „történeti és geographiai alapon fejtegeti, hogy az Alduna Magyarország természetes terjeszkedési vonala. Ott most a török birodalom romjain új élet kel. Az oláh és szerb fejedelemségek fejlődését mindenkép elő kell mozdítanunk. A mint a művelés ott terjed, azok természetes versenytársai lesznek a szintén gabonát és marhát exportáló Oroszországnak, nekünk pedig szükségkép barátaink és szövetségeseink. Figyelmeztet a moldvai magyar telepekre, melyeket fenn kell tartanunk. Európa mostani feladata a kelet polgárosítása, azon régi tero, mely egykor Nagy Sándort perzsiai győzelmeire hívta. Ezen nagyszerű feladat kivitelének nagy részét az ausztriai birodalomnak s nemzetünknek látszik fenntartani a gondviselés, ha az oroszok által magunkat megelőztetni nem hagyjuk. Az Árpádok és Anjouk nagy hagyománya e szavakban nyújt kezét Andrásy Gyula és Kállay Béni nemzetbiztosító törekvéseinek.”²⁸ A ruszofóbia tehát már 1849 előtt jelen volt az országban (amint azt az 1830–1831-es kolerajárvány utózöngéi is bizonyítják), de Oroszország gazdasági riválisként is megjelenik: a kelet államocskáit pedig pufferezónaként kívánták hasznosítani vele szemben már ekkor is, egyrészt gazdasági modernizáció révén, másrészt politikai behatolás által is. Az expanzióban – mert, mint későbbi idézete alátámasztja, Pulszky területi expanzióban is gondolkodott, megelőzve kortársait (koncepciójának módosított, paritáson alapuló verziója megfigyelhető Wesselényi 1843-as tervezetében, majd a Dunai Konföderáció ötletében) – Pulszky kulcsszerepet tulajdonított a történelemnek (melynek szerepét a századfordulón: „A legpositívebb s legempirikusabb tudomány a história, legjobban bizonyítja a morális érdekek hatalmát az anyagiak felett s legbiztosabb tanúja az eszmék győzelmének. Országok, s birodalmak nagylétének nem annyira gyakorlott nagy seregek, nem jól elrendezett belkormány okai, mint azon fatalistikus közvélemény, mely a nemzetben él s őt képzelt rendeltetésére buzdítja, ragadja.”²⁹

Az expanzió gondolata éppen az orosz előretöréstől való félelem hatására, annak ellenszereként fogalmazódott meg. „Európa jövőjére is könnyen nagy befolyást nyerhet egy ilyen eszme: minden szlávok egyesülése. Nekünk ezen ideának ellenében mást kell nevelnünk, hacsak kereskedésünk jövő

28 dr. Lábán Antal: Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai. A magyar tudományos akadémia kiadása 1914. Bevezetés. Pulszky Ferencz a tudományban és a közéletben. Marczali Henrik, XIX.

29 Pulszky Ferencz a tudományban és a közéletben. LXX.

életerétől, a Dunától s tengertől megfosztatni nem akarunk: azt, hogy Nagy Lajos öröksége visszaszálland nemzetünkre s Magyarország még egyszer azzá lesz, mivé ezen király és Corvin Mátyás emelték, Európa középpontjában, a havasoktól körzött, Dunától átszelt, tengertől kétfelől mosott szép ország – legyen az, mivé a természet alkotta, Európa szíve, mely minden jóért és nagyért dobogni soha meg nem szűnik.”³⁰ A közgondolkodásba beépülő történelmi toposzok (Nagy Lajos és a tengerpart) mellett feltűnik a geográfia érvrendszere is. Pulszky volt ugyanis az első, aki tudatosan beszél természetes (itt: természetföldrajzi) határokról, s számára a hegyláncok jelentik a határvidéket, nem a folyópartok – s ez a vízgyűjtőcentrikus elképzelés vált később dominánssá az érvelés során.³¹

Kállay később kifejtendő koncepciójának pragmatikus oldala tulajdonképpen itt gyökerezik (az utókor interpretációja szerint is), míg az ideológiai háttér Zay Károly, Kemény Zsigmond és Széchenyi hatását tükrözi. Pulszky felvetései, az ország biztonságpolitikai érdekeit szolgáló balkáni pufferezóna (illetve a ruszofóbia),³² mind az önálló érdekérvényesítés a Balkánon a későbbiekben is előkerült.

A főrendi ellenzék egyik alakja, Zay Károly gróf Pulszkyhoz hasonlóan 1844-ben a Duna mentén jelölte ki a kitérésí lehetőséget: e területek megszerzése azonban számára nem gazdasági szempontból volt érdekes, hanem politikai okok miatt: a terv megvalósulása ugyanis azzal is kecsegtetett, hogy a birodalom súlypontja Pest-Budára kerül. Zay nem önálló magyar Balkán-politikát akart megvalósítani, hanem a Habsburg-ház területi fennhatóságának gyarapodása révén magyar országrész politikai

30 *Pulszky Ferenc*: Pulszky Ferencz töredékes észrevételei a Dunaszabályozás és a keleti kérdés iránt. Pozsonyban 1840. 64–65.

31 A földrajzot a politika szálláscsinálójává kétségtelenül a tanárként és közel 20 éven át ellenzéki képviselőként működő Hoitsy Pál avatta, „*Jövönk s az uralkodóház, Geológia, mint politikai tényező*” c. korai, 1894-es művében (mely a centripetális vízhálózat, és az egész vízgyűjtőterületekre kiterjedő organikus állam szerepét hangsúlyozta). De Romsics szerint Cholnoky és Fodor Ferenc voltak, akik a földrajzi tényezők mellett a turáni gondolat összetartó erejét végletekig abszolutizálva táplálták tudományos írásaikkal a Magyar Birodalom gondolatát. *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat... Lásd a Turán 1917-es évfolyamát. *Fodor Ferenc*: A turáni államok jövőendő békéjének földrajza I-II. *Turán*, 1917/8–9.

32 Elgondolkodtató, hogy Herder jóslata, az 1831-es lengyel felkelés tanulságai, vagy Pulszky lengyel származása volt-e nagyobb motivációs tényező az oroszellenes (bár defenzív) fellépés megfogalmazásában még Wesselényi, illetve az 1849-es trauma előtt.

súlyának növekedésében és ezen keresztül a vértelen reformokban reménykedett. E koncepció két év múlva Kemény Zsigmond báró írásaiban is feltűnik (hasonló hátsó szándék által vezetve, de ez nyomtatásban csak 1861-ben jelenik meg, s ez indoktrinációként majd Kállay Béninél is feltűnik). A Habsburgok nagynémet egységből való kiszorulását kompenzálendő már 1848-ban megfogalmazódik a nemzetközi diplomácia porondján is a Habsburg Birodalom „eltolása”,³³ mely, a korábbi koncepciókkal ellentétben (lásd kép) immár a birodalom átszervezésével is számolt. Blackwell itt látható tervezete a Batthyány-kormány nemhivatalos álláspontjának is megfelelt.³⁴ Batthyány és Kossuth úgy vélték, a horvátok jóindulata Dalmácia megszerzésével biztosítható, a dunai fejedelemségek pedig elfogadhatónak tartják az államközösségbe való belépést, hiszen így Erdéllyel közös államkeretbe kerülnek. E koncepció állt Kossuth flottaszervezési kísérlete mögött is.³⁵

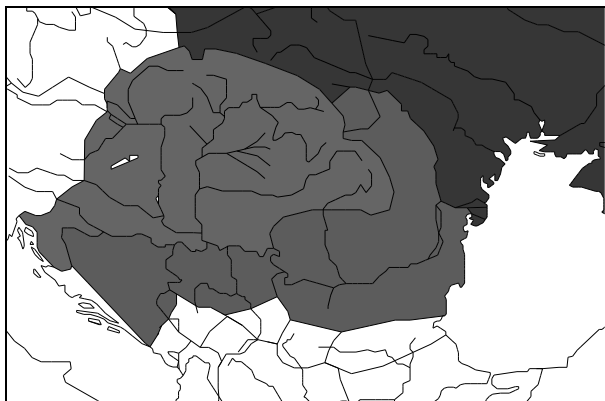
Ezen elképzeléseket mind az emigráns körök (Habsburg területek nélküli Dunai Konföderáció), mind a reménybeli területi expanzió hatására Bécs súlypontvesztésében (de a dinasztia megerősödésében) reménykedő, kiegyezésre hajló konzervatívabb csoportosulás komolyan felhasználta politikai céljai érdekében, s még a centrista Eötvös számára is természetes és pozitív tartalommal bíró gondolat volt a birodalmi expanzió. A magyarság birodalmon belüli súlyának átértékelése mellett megjelent viszont a pángermanizmustól és pánszlávizmustól való félelem is, de érdekes módon a megnagyobbodott birodalomba (a pánszlávizmussal való megfertőződésüket megelőzendő) bekebelezendő kisebbségek szeparatizisztikus tendenciáitól való aggály nyíltan nem jelentkezett. A koncepciók zöme nem említi, hogy mi lett volna a kovász, mely összetartja e konglomerátumot, hacsak nem a liberalizmus, mely viszont nem tartozott az uralkodó dinasztia által kedvelt eszmeáramlatok közé, ráadásul (nacionalizmussal való ambivalens kapcsolata miatt) éppúgy lehetett hajtóereje ellenfélként tekintett nagynémet egységet

33 De ez feltűnik már Talleyrand 1805-ös tervezetében is, lásd a térképmelléleteket.

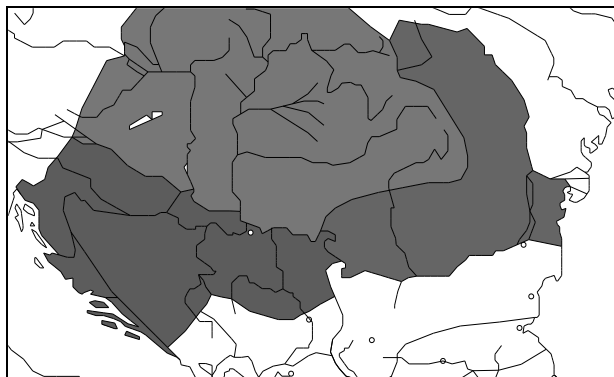
34 A koncepció megjelenik már 1832-ben Mazzininél is, tehát nem új.

35 *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Sajtó alá rendezte: Urbán Aladár. Bp., Gondolat, 1987. 118–126.

propagáló pángermanizmusnak. Eötvös felvetette a konföderáció gondolatát, ebből viszont az nem világlott ki, hogy ily módon miként látja biztosítani a magyar szupremáciát.³⁶ E koncepciók szintén nem fordítottak kellő figyelmet a – számunkra e tanulmányban inkább fontos – gazdasági elemekre.

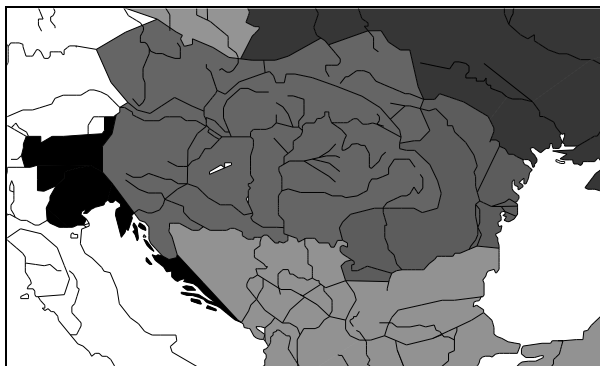

1840-es évek: Blackwell terve egy Magyar Birodalom létrehozására

Mazzini terve egy délszláv-román-magyar konföderációra (1832)

36 Bárá Eötvös József: Naplójegyzetek – gondolatok. Szerk.: Lukinich Imre. Bp., 1941. 116.

Talleyrand terve a Habsburgok kárpótlására (a birodalom dunai irányú „eltolására”)
Velence elvesztéséért (1805)

Pulszky és kortársai írásai nem maradtak visszhang nélkül. A Balkán iránti magyar érdeklődés 1849 utáni ismételt megélnéülését bizonyítja, hogy (párhuzamosan az krími háború után felerősödő dunai osztrák pozíciószerzéssel)³⁷ 1858-ban Korizmic László magyar agrár-szakemberként Konstantinápolyban tartózkodott kiküldetésen. Útja hivatalosan a londoni magyar bor Konstantinápolyon keresztül történő exportjának költségeit vetette össze a trieszti és hamburgi iránnyal (szerint a hamburgi út a legolcsóbb), valójában azonban az al-dunai hajózás fejlesztésének akadályait vette számba, amely miatt a balkáni szárazföld nem válhatott a magyar gazdaság célterületévé.³⁸ Megállapítása szerint azonban Konstantinápolyig lejutni még így is Trieszten keresztül a legdrágább. Nem véletlen, hogy a magyar érdeklődés (Széchenyi és Pulszky után két évtizeddel) a Duna-hajózás iránt is a krími háború után élénkült meg: a Duna jelentőségét a lépés és helyzeti előnyben lévő osztrák gazdaság mellett³⁹ a magyar is felismerte („hisz Törökország felé foly felséges

37 Lásd: *Palotás Emil*: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg Monarchia diplomáciájában, 1856-1883. Bp., Akadémiai, 1984.

38 *Korizmic László*: Jelentés a dunai hajózásról, s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett útjának eredményeiről... a Magyar Gazdasági Egyesület 1858. évi nov. 17-ki közgyűlésén. *Budapesti Szemle* 4. (1858) 427-449.

39 A helyzet változására két példa: míg osztrák irányú közvetítő kereskedelem a 18. század végén teljes egészében az oszmán alatt valók kezében volt, s az Osztrák kereskedelem deficitese volt a birodalommal szemben annak ellenére, hogy Pozsarevác óta csak 3%-nyi vámmal sújtották az osztrák (magyar) oldalról érkező árukat, ez 50 év alatt megváltozott. (1766-ban

például a Bécsben élő 82 ortodox 'görög' közül 77 oszmán alattvaló volt, akik közül 57 gyapotot szállított Ausztriába, 38 a híres ambelakiai vörös fonalat, 29 bőrt, 21 sáfrányt, 19 gyapjút, 8 viaszt, míg a luxuscikkeket jelentő kávéval, borral, rizzsel, gyümölcssel, kerámiával, cukorral csak 5-4-3-2-1-1 kereskedő foglalkozott csupán, rávilágítva a kereskedelem jellegére. A schwechati textilüzem is részben import alapanyagból dolgozott. E kereskedők közül 62 pénzt szállított vissza az Oszmán Birodalomba, tehát az osztrákok nem tudták termékeiket ugyanekkora ellenértékben értékesíteni ekkoriban – legalábbis nem a török alattvalóként működő kereskedőkön keresztül. Az Oszmán Birodalom ugyanis a főváros és a hadsereg élelmezését Traian Stoyanovich szerint nem szívesen bízta külföldi kereskedőkre, ezért saját hálózatot szervezett. Mindez a görög függetlenségi háború következményeként változott csak meg, és ezt követően a bolgárok és örmények mellett a külföldi kereskedők is teret nyertek (balta-Salimán egyezmény). Az osztrák kereskedelem a birodalommal ekkor deficités volt: 1780-ban az 5,2 millió forint értékű török áruk meghaladták a birodalomba érkező osztrák cikkek 3,5 millió forintos értékét. A fejlődés így is gyors volt, mert 1771-ben még csak 4,6 millió forint volt az import és export összértéke. A konzulátusok fejlesztése (csak osztrák alatt való lehetett kereskedelmi ügynök az 1760-as évektől) és a vámok 1771-es egységesítése is az osztrák merkantil gazdaságpolitikát, a kereskedelmi többlet elérését és a pénzkiáramlás megakadályozását szolgálta. A vámok egységesítése tette lehetővé Trieszt fejlesztését (ahogy ezt már Savoyai Jenő is javasolta III. Károlynak), és a tengeri útvonal olcsóbb is volt, mint a kiépítetlen dunai. (A Lloyd felfutása Solomon Rothschild bankár és Karl Ludwig Bruck igazgató ténykedésének köszönhető (kereskedelmi monopólium és szabadkereskedelem), megszer(v)ezve a Dunai Gőzhajózási Társaság flottáját és hajózási útvonalait Galafi-ig Kübeck báró pénzügyminiszter segítségével).

Az 1780-as évektől kezdve tulajdonképpen az osztrák kereskedelempolitika a tengeri vagy dunai kereskedelmi út preferálása között ingadozott, attól függően, hogy éppen hol találkoztak nagyobb gazdasági-politikai ellenállással orosz, oszmán vagy angol-francia részről. (Az ún. Lauterer-expedíció során, párhuzamosan az orosz előretöréssel (1783-as gazdasági szerződés) 1782-ben osztrák hajók érték el Kherszont. Válaszul 1784-ben a Porta az osztrák-török gazdasági megegyezésben kikötötte, hogy osztrák hajók csak Vidinig és Ruszéig hajózhatnak szabadon a Dunán, onnan török hajókon kell szállítani az árut, megakadályozandó a helyi és muszlim kereskedők kizorulását a régióból (az átrakodás jelentősen megemelte az árakat és csökkentette a hasznot). *Luedecke, Christian, W.: Beschreibung des Türkischen Reiches nach seiner Religions- und Staatsverfassung*. 2. Theil, Leipzig, 1778. 43–45.)

Az 1780-as évek dunai osztrák expedíciói – bár nem vezettek a kereskedelmi utak megnyíltához a Fekete-tenger irányába – ilyen szempontból mégis sikeresnek tekinthetők, ugyanis az 1783–1784-es kereskedelmi egyezmények (*sened*) lehetővé tették a törökökkel a korlátlan tengeri kereskedelmet az Égei-tengeren, mindamellett, hogy a 3%-os vámot (1719 óta) csak egyszer kellett kifizetni (ezt elvileg minden kikötőben, illetve belföldön minden világhatárnál le kellett róni korábban, ami jelentősen rontotta a hasznot és a kereskedelem hatósugarát). A merkantil gazdaságpolitika előnyeit tehát az Osztrák Birodalom is felismerte – igaz, hogy csak a 18. század végén, amikor is egyszerre több kihívásra kellett választ adnia. Először is: az orosz terjeszkedési igény 1774 és 1783 után nemcsak egyértelművé vált, hanem sikeres is volt, szemben az osztrák Balkán-politikával. Mária Terézia Keleti Akadémiája (1754), majd az 1783–1784-es török-osztrák kereskedelmi egyezmények mind az aktív osztrák balkáni kereskedelempolitika egymásra épülő szerves részeinek tekinthetők, mely – szemben a területi

*Dunánk, mely hívatra van hazánk terményeit a világ piacaira vinni”),*⁴⁰ de kiaknázását sem a gazdasági erő híján elmaradó szabályozási munkák hiánya, sem pedig az osztrák kézben lévő Dunai Gőzhajózási Társaság monopóliuma, sem a politikai helyzet (a Bach-korszak) nem tette lehetővé ekkor. A belpolitikai helyzet javulásának idején viszont már nem tudta betölteni funkcióját az Al-Duna a Monarchia exportjában a tengeri hatalmak balkáni vasútépítései (1867-ben készül el a Rusze-Várna szakasz) következményeként a félsziget belsejében előállt előrehaladott piacvesztés miatt. (A távolsági kereskedelem szintúgy nem: Sulínában az 1870-es évektől angol dominancia érvényesült).

A magyar agrárius körök behatolási kísérleteinek kudarcának távlati okaira (mert a fent említett termékek alapján ekkor még csak agrárexportra gondolhatunk magyar oldalról),⁴¹ a magyar és balkáni agrártermékek hasonlóságára majd György Endre világít rá 1877-ben.

Pedig ekkor még a balkáni államok (és az Oszmán Birodalom) gazdasági fejletlensége nem veszélyeztette (volna) sem a magyar belpiaci, sem az exportpozíciókat (nem úgy, mint később, mikor a behatolás akadályai elhárultak).⁴² Mint Korizmics azt 1860-ban akadémiai

expanziós kísérletekkel, melyeket a szisztovói békében (1791) hosszú időre feladtak –, Metternich kereskedelmi politikája által az 1830-as évekre nemcsak azt érte el, hogy az Osztrák Birodalom kereskedelmi egyenlege végre aktívra vált a Török Birodalommal szemben, s ezzel megszűnt az osztrák arany- és ezüstpénzek kiáramlása, hanem a Balkánon piacot is talált a fejlődő, de Nyugat-Európában (már) nem versenyképes cseh és osztrák ipari termékek számára. Dél-Libanonba 1840 táján a fezeket Franciaországból hozták, a beduin fejedők anyagát Birminghamban, az üveg poharakat viszont Csehországban készítették (ez is mutatja, hogy a tömegcikkeket gyártó országok behatolása sikeresebb volt – a cseh üveg aligha volt minden háztartás megszokott portékája).

40 Lásd: *Korizmics László*: Törökország földbirtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól. Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztály Közönye, I. kötet. II. (1860) 179.

41 Ezzel szemben a cislajtán részek számára már ekkor is iparcikkexport szempontjából volt jelentősége a térségnek. Az 1840-es években az Oszmán Birodalomba irányuló 10 millió guldenes osztrák export (mely az osztrák export 10%-a volt) 80%-a késztermék volt. A nagyobb, 16 millió import (12%) fele félkésztermék és ipari alapanyag volt. *Ungewitter, F. H.*: Die Türken in Gegenwart, Zukunft und Vergangenheit, oder ausführliche geographisch-ethnographisch, statistisch-historische Darstellung der Türkischen Reiches... Palm und Enke, Erlangen, 1854.

42 A későbbiekben már nem a térségbe irányuló agrárexport előmozdítása, hanem a balkáni országok agrárexportjának megakadályozása lesz az agrárius körök célja. A hazai ipar balkáni piacszerzésének ötlete más köröktől származik – de mind a kettő részben ellentmondott az

székfoglalójában kifejtette, a Balkán gazdasági elmaradottságának⁴³ „*okai leginkább a következőkben kereshetők: a természetbeni dézsmában, s az adók behajtásának visszaélésekkel teljes módjában,*⁴⁴ *a csinált jó utak hiányzásában, a művelés alatti földeknek helyi határozatlanságában,*⁴⁵ *a gazdasági okszerű ismeretek nemlétében, s, végül a [képzett] munkáskezek nagy szűkében.*”⁴⁶ Korizmic a kapitulációk szerepére alig tér ki, pedig Berinkei Dénes (a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, majd később miniszterelnök) szerint (50 év távlatából) ezek a török gazdaság versenyképességét rontották, hiszen a külföldiek adót nem fizettek, szemben az oszmán honosságúakkal, s a tartományok közötti vám alól is mentesek voltak.⁴⁷

Korizmicshoz hasonlóan összegzi tapasztalatait a Vámbéry hatására a balkáni vasútépítéseknel nyelvtanulás céljából dolgozó, a későbbiekben a törökbarát irányzat (és a geográfia) meghatározó egyéniségévé váló Erődi-Harrach Béla az 1860-as évek végén, aki a kapitulációk szerepére is kitér. „*Ami Törökország nemzetgazdaságát illeti, az nagyon kezdetleges állapotban van. A kapitulációk felbontására, melyek Törökországot mindenben az európai hatalmakhoz lekötik és zsibbadásban tartják, már több ízben tettek kísérletet a török-államférfiak [...] Ezek igen nagy akadályt gördítenek Törökország anyagi felvirágozása elé. Itt reformáljanak az európaiak [ha mindenáron a beavatkozást keresik] Az ily állapot idézte elő, hogy a máshonnan kiűzött csavargók, naplopók Törökországban mindig biztos menhelyre találnak. Itt bátran üzletet nyithat kiki, anélkül, hogy engedélyre volna szüksége; adót az idegen*

osztrák (gazdasági) érdekeknek. Ők ugyanis a Balkánon elsősorban eladni akartak (e tekintetben a magyar iparcikkexport számára versenytársként jelentkeztek), s nem piacokról kizárni, míg a magyarok hozzáállását a balkáni országok (agrár)piacszerzésének gátolása legalább ennyire motiválta. Ez az ellentétes attitűd megnehezítette a közös „birodalmi” gazdasági érdekek érvényesítését.

43 „Nagy e tekintetben is a szegénység, nagy az elmaradottság, ámbar a roppant birodalomnak tömérdek oly gyönyörű részei vannak, melyekre a természet a legvirágzóbb jólétnek minden föltételeit pazar kezekkel szórta.” Korizmic László: Törökország, 200–201.

44 „Daczára mindezen intézkedéseknek : az államot azért folytonosan csalták, a népet sanyargatták, s a kincstár deficitje napról-napra növekedett” Korizmic L.: Törökország, 200.

45 Ekkor még nem voltak láthatók az 1858-as földreform pozitív hatásai. Strausz még közel 50 évvel a földreform után is így ír: „nagy kárára van a mezőgazdaságnak a birtokviszonyok komplikáltsága is.” Strausz Adolf: Törökország. Ázsiai rész. Bp., 1905. 6.

46 Korizmic L.: Törökország, 201.

47 Berinkei Dénes: A Török Birodalom jogi állapotai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp., 1916. 210.

nem fizet. [...] Ennyire jutottak a jólelkű törökök saját jószántukból adott szabadságukkal. Hasonló módon vannak külhatalmakkal kötött kereskedelmi szerződésekkel [...] tetszés szerinti szállítmányt és tetszés szerinti minőségben lehet becsempészni [vám nélkül, baksis révén]. Ha a föld népe természet is gabonát, utak hiánya miatt nem képes terményét piacra szállítani, s így a kereskedés fennakad. A szultán és boldogult két minisztere, Fuad és Ali pasa nyakra-főre vették fel a kölcsönöket, melyeket különösen utak építésére ígértek fordítani [...] A török amilyen hasznavehetetlen földműves, oly rossz kereskedő és üzletember. A török mindannak, mi sok utánjárásba, sok fejtörésbe kerül, nem barátja, s csak addig és annyit dolgozik, míg ez neki szórakozást, mulatságot szerez [...] Azért az ipar terén is csak olyan ágat mível, mely nem jár sok erőfeszítéssel, de ennek aztán derekasan megfelel...”⁴⁸

„Gazdasági” megtelepedéssel már az 1849-es emigránsok kísérleteztek, de Veress beszámolói alapján hasonló kép rajzolódik ki előttünk, mint amit Korizmicz László, majd Kállay Benjámín vidini útja során (1868) kiemel. „Munkás kezek hiánya, s az egész Törökországon átokként fekvő dologkerülés miatt a legkiterjedtebb uradalmak is igen keveset jövedelmeznek [...] az itteni lomha, lusta nép⁴⁹ közé nem illettünk be. Minden lépésünk újítás volt előttük, melytől irtóztak, cselédjeink is kedvetlenül dolgoztak, s általában a ropant sok és erőteljes, de vad földhöz hiányzott a munkaerő, melyet semmi áron előteremteni nem lehetett s nem lehet tán máig se. Ez az átká Törökországnak. Nincs Európában ország, melynek jobb földje, kedvezőbb éghajlata volna;⁵⁰ de az emberek nem dolgoznak, s a természet minden kedvezményei dacára [...] önelégedetten kolduskodnak [...] Abban tévedtünk mindnyájan, hogy a sok jó földet pusztán heverni látva, fő erőnket a földművelésre fordítottuk; pedig [...] minden pénzünkön birkát és marhát venni, mely itt télen-nyáron legel és csekély kiadás mellett állandóan szaporodik, s nem nagy, de biztos jövedelmet hajt” [...] „éppen a zsarolások teszik a szegény rája keresztény lakos életét nyomorúságossá, hisz

48 Erődi Béla: Török mozaik. Bp., H. é.n. (Terebess Ázsia E-Tár) <http://terebess.hu/keletkul-tinfo/erodi.html>

49 Ugyanígy: Strausz, A.: Törökország, 6.

50 Hasonlóan ír 1905-ben Strausz: „Az ázsiai török birodalom földje szinte kimeríthetetlen termelőképességgel bír...” Strausz A.: Törökország, 4. De egyetért Fényes Elek (306) és 1912-ben Szegh Dezső is. „A török birodalom a kifejezett agrarius államok sorába tartozik, s ha e mellett mezőgazdasági kultúrája meglehetősen kezdetleges fokon áll, érthető, hogy ipari viszonyairól még ennyi jó sem mondható”. Szegh Dezső: Európai-Törökország ipari viszonyai. Közgazdasági Szemle 36, 1912. 239–252.

maga az adó egy török líra, alig 9 forint, meg a terménynek egy tizede volna természetben; de az ám a baj, hogy az örökös pénzzavarban lévő, és megbízható emberekkel nem rendelkezhető kormány árendába adja egy-egy megye adójövedelmét, az adóbérlő még az előlegesen fizetett nagy összegen kívül a basáknak, kerületi hivatalnokoknak, a behajtásnál nélkülözhetlen csendőröknek, a falusi bíráknak kell hogy koronként illő ajándékokkal kedveskedjék, mindezt, meg a nyereséget a szegény népek kell megfizetni és kivált szűk esztendőben nem tized, de lesz biz' abból ötöd is”.⁵¹

1916-ban Szende Gyula, a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, az eltelt 50 év ellenére ugyanazokat írja: „a mezőgazdaság helyzete ma – lényegesen javult körülmények ellenére is – szánalmasnak mondható. Ennek oka a mezőgazdaság túlságos anyagi megterheltségében [értsd: adókban], a munkásihiányban és a rossz közlekedési viszonyokban keresendő”.⁵² Nem meglepő, hogy a Balkánra (majd Kis-Ázsiára) irányuló magyar (és osztrák) törekvésekben is visszatérő momentum játszott az utóbbi két probléma megoldási kísérlete.

51 Veress Sándor: A magyar emigráció a Keleten. I–II. Bp., 1878. <http://terebess.hu/keletkulinfo/veress1.html>. (letöltve: 2018. jan. 11.) Az adóbérlésről ugyanígy ír Korizmic és Kállay is. „A török kormány az egész évi adót bérbe adja valamely gazdag kereskedőháznak, mely az összeget egyszerre lefizeti; a főbérlő ismét tovább adja albérlőknek, ezek megint másoknak, úgy hogy a néppel legtöbb esetben mar csak a negyedik ötödik bérlő jó közvetlen érintkezésbe. Minthogy pedig minden bérlő csak nyereséggel adja át az utána jövő albérlőnek az adóösszeget, az utolsó, ki legtöbbet fizetett, természetesen kénytelen ezt a népen megvenni, és így a nép sokkal többet fizet, mint a mennyit a kormány az összes adó fejében az első bérlőtől kapott. [...] A bérlő azonban nem méri fel az előtte levő életet, de találmra határozza meg, hogy egy csomóban ennyi es ennyi magnak kell lenni, melynek 8-ada az övé. [...] így a 8-ad helyett 5-ödöt vagy 4-edet fizet a nép.” Kállay Béni: A szerb felkelés története. II. Hátrahagyott kézírataiból kiadta Thallóczy Lajos. Bp., 1909. (Függelék: Kállay Béni utazásai Szerbiában és Boszniában). 255.

„Elképzelhetjük [a természetbeni dézsmának] sorvasztó befolyásának mértékét Törökországban, hol az államhatalom, mint főlebb kiemelém, az az államföldek dézsmálását s az adók behajtását, árverés útján szokta bérlőknek átadatni, kik érette az államot rendesen előre elégítik ki. Egy-egy ily főbérlő kiveszen azután egy roppant területet, s hogy pénzét minél busásabb nyereséggel hajthassa vissza, albérlőkkel szövetkezik, kik ismét minél többet akarván nyerni, megvesztegetik a végrehajtó politikai tisztviselőt erőlyes támogatás fejében — ha az már maga is nem volna a bérlésben, s úgy hajtják azután be, példátlan szigorral és kiméletlenséggel a szegény földművelőtől s adózótól azt, mit nekik dézsmának és adónak nevezni tetszik”. Korizmic L.: Törökország, 201–202.

52 Szende Gyula: Törökország gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország, 137. A következő oldalon említi a népesedéspolitikát és a migrációt is. A török modernizáció valóban a mezőgazdasági jövedelmeken alapult.

Keleti Károly szerint még a török reformok sem voltak képesek megváltoztatni a reménytelennek vázolt agrárhelyzetet: „E török törvény értelmében jogi személyek, úgymint társulatok, testületek stb. fekvő birtokot nem szerezhetnek. Ez megakadályoz minden nagyobb vállalatot, vízmentesítést stb. hacsak maga az állam nem nyúl hozzá, mire azonban sem kedve, sem pénze nincs... Az állami birtokra (mirie) vonatkozó törvény (1858) nem engedi meg, hogy a telepes birtoka fölött húsz év lejárta előtt eladás által intézkedjék.”⁵³ Ez korlátozza a befektetői kedvet és a birtokkoncentrációt is. Ugyanakkor az iparosítás alternatívája kapcsán felismeri az olcsó (de képzetlen) munkaerőben rejlő lehetőségeket. „a kellő munkaerő is megvan, mert előítéletnek bizonyult, hogy a török elem nem volna gyár-munkásnak való. Alig van ugyanis józanabb, készségesebb és szerényebb munkás a töröknél, ki e mellett tekintélyes testi erőt is képes kifejteni.”⁵⁴

Szemere Bertalannál nem a gazdasági helyzet a kulcskérdés. Az Oszmán Birodalom kapcsán nála (is) megfogalmazódott etnikai alapú dezintegráció fenyegető scénárióját Magyarországra vonatkoztatva⁵⁵ többen inkább a befelé fordulás szükségessége (a belső kolonizáció) mellett érveltek az expanzióval szemben. Az aktív külpolitikát proponáló Kállay (részben Eötvös liberalizmus-konceptiójára építve) éppen ellenükben érvel majd úgy, hogy a nemzeti(ségi) fejlődés az individualizáció (mint a fejlődés végpontja) egy mozzanata csupán, s így akár a Balkánon is átugorható (külső hatással). Azaz, a nemzetállamok kialakulása nem szükségszerű, miként az sem, hogy a soknemzetiségű Magyarország számára az új formációk veszélyt jelentsenek, s az sem törvényszerű, hogy Magyarország az Oszmán Birodalom sorsára jusson.⁵⁶

53 Keleti Károly: A Balkán félsziget némely országainak, *Budapesti Szemle* 1885, 244–245.

54 Uo.

55 A kritikai földrajz kedvelt módszertana lesz a balkáni analógia.

56 Dán K.: Kállay Béni, 247.

Megélénkülés – a gazdasági koncepciók és a mögötte álló politikai megfontolások: Kállay alapvetése

A passzív viszonyt, mely a Balkánban csupán típuspéldát lát (akár gazdasági szempontból, akár a nemzeti fejlődés iránya kapcsán a multietnikus birodalmak példáján), 1878 után egyre inkább aktívabb szemlélet váltja fel, melyben az önérdek is egyre nagyobb teret nyer. Az Oszmán Birodalom bomlásával és a Magyarországon kibontakozó ipari forradalommal párhuzamosan – először még a birodalom fenntartásának-modernizációjának ürügyén – megnőtt az igény és a lehetőség a szerepvállalásra,⁵⁷ melyet később egyre nyíltabban előbb a birodalmi, majd a magyar gazdaságpolitikai érdekek képviselője váltott fel,⁵⁸ s az oszmán modernizáció támogatása és a születő államok felemelésének hangzatos jelszava egyaránt háttérbe szorult. A magyar gazdaság azonban – bővülése ellenére – nemcsak nyersanyag-, de tőkehiányban is szenvedett (miközben a belpiacot sem szolgálta ki), ami kedvezőtlenül hatott balkáni térfoglalására, miközben riválisként nem csak a születő kisállamok és a nagyhatalmak léptek fel, de a Monarchia ciszlajtán részeinek gazdasági törekvéseivel is meg kellett küzdeni akár Bosznia, akár a vasútkérdés, akár a szomszédos államok irányában folytatott kereskedelempolitika kapcsán (vámháborúk). A fokozatos politikai kiszorulással párhuzamosan az 1903 utáni kudarcok hatásaként a területi expanzionizmus igenlésének kolonizációs tervekig fokozódó stációja következett.⁵⁹

A helyzet változásának egyik első jele a már Kállay belgrádi naplójában is említett – s többször visszatérő – vasútkoncepció.⁶⁰ A Türr István által 1868-ban vázolt tervezet egyfelől egy Eszék–Slavonszki Brod–Spalato–Zára vasútvonal megépítését javasolta az adriai kereskedelmi kijutás elősegítése érdekében (a koncepció rávilágít, hogy *a Balkán ekkor még csak a Nyugat felé vezető „terep”, de nem kereskedelmi célterület*), másfelől

57 Hajdú Zoltán (i. m. 6–7.) ezt a Kállay Bénihez köthető szakaszt már imperialistának tekinti.

58 Palotás Emil a gazdaságpolitikai fordulatot az 1873 után teszi.

59 Ez a Nyugat-Balkánt érintette, Milcso Lalkov szerint a Kelet-Balkán elsősorban gazdasági célpont maradt, ami egybevág a fennmaradt diplomáciai iratokkal (Calice és Beck tervezetei).

60 Radenić, Andrija: Dnevnik Benjamina Kalaja, 1868–1875. Beograd–Novi Sad. 1976. 174. lj. Eredeti: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) R 211. Türr István hagyatéka 13 IV – Türr értekezéseinek kéziratai, 2461.

egy (az előbbinél jóval fantasztikusabb, de később újra előkerülő) Duna-Adria csatorna⁶¹ megépítését irányozta elő a magyar gazdaság fejlesztése érdekében. (A magyar gazdaságpolitikai célok számára kulcsfontosságú bosnyák-Adria-vasút csak 1914-re realizálódott).⁶² A Balkán felé fordulás ösztönzői között egyértelműnek tűnik tehát a belső gazdasági igény növekedése, de emellett további tényezők is ebbe az irányba hatottak.⁶³

A helyzet megértéséhez, a Balkán felé megnyilvánuló érdeklődés növekedéséhez három körülményt kell mérlegelnünk: az egyik az ipari forradalom magyarországi hatása, melyet György Endre fejt ki részletesen (lásd később), a másik a már 1878 előtt megváltozó politikai közeg, melyben a magyar politikai elit önpozicionálása is szerepet játszik – éppen potenciális balkáni szövetségesek révén. A harmadik a Balkán iránt megnyilvánuló, megélnéknél nagyobb nemzetközi figyelem, mely egyelőre békés rivalizálásban, a gazdasági lehetőségek felmérésében, földrajzi expedíciókban merült ki. A következőkben ezeket elemezzük részletesen.

A Rusze-Várna vasútvonal 1867-es megnyitása, mely lehetővé tette a brit áruk behatolását a félsziget tengerparttól távol eső részeire, elérve a dunai vízi utat, veszélyeztetve a Heartland államainak gazdasági érdekeit, az utóbbiak részéről is nagyobb aktivitáshoz vezetett, s megfogalmazódott a Balkánt átszelő, Hamburg és Konstantinápoly összekapcsolását szorgalmazó keleti vasúterv. Meg kellett azonban küzdeni a Török Birodalom ellenállásával is, melynek egészen más érdekei voltak, mint a Wilhelm Pressel és Hochstetter vezette nemzetközi kutatócsoport támogatóinak (köztük Moritz Hirsch bárónak). Erődi Béla, aki a vasúti mérnökök és az osztrák–magyar Mádi Kovács György, valamint Pfeifer báró vezérkari századosok tolmácsaként dolgozott az 1869-es terepfelmérésen, érzékletesen számol be a nagyhatalmi akarat érvényesüléséről a Török Birodalom érdekeivel szemben.

„A török kormány a vasúthálózatot Rumelián át Boszniába tervezte vezetni, mint a mely az ő érdekeinek megfelelőbb mint a Szófia és Belgrad közötti

61 A terv később is előkerül, majd 1917-ben Strausz Adolfnál egy Morava-Vardar csatorna terveze tűnik fel, a Szaloniki irányába megkísérelt kitérés egyik irreális elemeként.

62 Sándorffy Miklós: Bosznia–Hercegovina vasúthálózata és új vasútépítő terveze. *Magyar Katonai Közlöny* 7, 1914/2. 152–156.

63 Önmagában a gazdasági érdek nem mindig igényli a tényleges területi expanziót, mint az angol oszmán-politika ezt bizonyítja is.

összeköttetés. Hogy e tervet keresztül lehessen vinni, azt már több ízben kétségbe vonták a szakértők, kik a Balkan hegyrendszerét átkutatták. A török kormány által tervezett vonalnak okvetlen Szamakov mellett kell vala elhaladnia; miután a szamakovi gazdag vasbányák művelésének csak a közvetlen vasúti összeköttetés által lehetne nagyobb lendületet adni. E vonal kiépítése mellett a török kormány részéről még több indok esik a latba; míg az osztrák–magyar birodalom és Szerbia érdekei határozottan a Belgrad–Szófia vonal kiépítése mellett harcolnak. A főkérdések egyike arra nézve, hogy a boszniai vonal létesíthessék, volt a Maritza és Iszker völgy összekötése (ennek helye). Ha ez sikerül, akkor Szamakov vasbányái egyrészt Filibe, Adrinápoly, Konstantinápoly, másrészt az Iszker völgyön felfelé a Dunáig megnyílnak. Hogy ez volt a török kormány számításának főtenyezője, azt mondanom sem kell; miután a forgalom ez utakon elég nagy leendett arra, hogy a boszniai vonal elejtésének hátrányaiért kárpótolja.⁶⁴ [...] A törökök, kiknek a szamakovi vonal kiépítése volt főérdekük, nem alaptalanul tartottak attól, hogy ha egyszer megkezdik a munkálatokat az Ichtiman–szófia vonalon; akkor a Szamakov Dubnica, Kösztendil–Bosznaszeraji vonal könnyen elejtetik, s a Szófia–belgrádi szerb vonal hozatik előtérbe. Csakugyan úgy is történt. A kérdés eszerint igen könnyen döntetett el. A Maritza és Ichtiman völgyéből nem levén alkalmas átjáró az Iszker völgyébe, nem marad más hátra, mint a vasutat Szófia felé vezetni, s a szerb érdekeknek adni előnyt a törököké felett.” A nemzetközi csoportban résztvevő osztrák–magyar katonatisztek törekvése a Szófia–Belgrad vonal preferálása irányában az (1878-as diplomáciai siker ellenére) hosszú távon hibásnak bizonyult, hiszen Szerbia pálfordulása után az el nem készült boszniai rácsatlakozás a Monarchia gazdasági és katonapolitikai érdekei szempontjából utólag jobb választás lett volna (pl. ha Triesztig meghosszabbítják). Az 1869-es expedíció járulékos földrajzi haszna volt, hogy a birodalom területéről eltűntek a fehér foltok, jelentősen megkönnyítve a gazdasági behatolást: „*e felvétel alapján, Hirsch báró buzdítása és támogatása mellett készítette Stuchlich kapitány és Moretti főhadnagy európai Törökország általános térképét, mely a bécsi közkiállításán a török osztályban volt kiállítva.*”⁶⁵

64 Erődi Béla: Földrajzi és népismei tanulmányaim európai Törökországban az 1869-iki felvétel alkalmával. *Földrajzi Közlemények* 2, 1874. 66–67.

65 „*E hibák [Hochstetter nem tudott törökök] még sem fordulnak elő oly nagy számmal, mint például Kiepertnél, hol alig van török helynév, mely kifogás alá ne eshetnék.*” – írja Erődi.

Ami a másik kettő tényezőt illeti: a magyar politikai elit számára 1850–1867 között a legfontosabb a „nemzet” önrendelkezési képességének (és területi integritásának) visszanyerése volt, s ilyen szempontból kapott ebben szerepet a Balkán is. Kemény Zsigmond (1851-ben) e politikai cél megvalósítása érdekében a birodalmi érdekre hivatkozik:⁶⁶ ugyanis csak a magyarságon keresztül nyílik lehetőség a Kelet felé való közvetítésre, ahol Ausztria lábát megvetni csak úgy tudja, ha a „germánizmus és szlávizmus” nem kerül összeütközésbe egymással.⁶⁷ A koncepció szerint németeket a szlávok hódítóként kezelnék, míg a magyarság – maga is hibrid kultúrájú lévén – a kulturális transzfer elősegítője lehet.⁶⁸ A behatolás alapfeltétele, hogy a polgárosodás *„oly elem által hasson átalakítólag a Keletre, mely hódításait feltékenység felköltése nélkül gyakorolja”*.⁶⁹ Az a gondolat, hogy Ausztriának keleten van csak „jövője”, Friedrich List-től származik – kompenzációként a kislemez egység koncepciójának előtérbe kerülése miatt –,⁷⁰ de az 1866-os vereség igen csak aktuálisá tette.

A magyarság civilizációs missziójának hangoztatása azért is fontos, mert az 1871-es salzburgi császártalálkozó világossá tette, hogy a Monarchia nem nyugat felé fog aktív (revans)politikát folytatni, a keleti irányú birodalmi politikának (Kemény minden érve ellenére) viszont lett volna más módja is: a Jernej Kopitar, majd Josip Juraj Strossmayer képviselte ausztrougoszlavizmus Ausztria gyámsága alatt kívánta egyesíteni a délszláv területeket – nemcsak a Habsburg Monarchián belülieket, de a Török Birodalom integráns részének tekintett Boszniát is.⁷¹ A magyar liberálisoknak Horvátország és a Szerb Vajdaság esetleges egyesítésének

66 Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. Bp., 1908. 374. Idézi: Dán K.: Kállay Béni, 223.

67 Dán K.: Kállay Béni, 223. Ez az elem az 1910-es évek földrajzi szemléletű retorikájában is alap-
tézis volt.

68 Történelmi tapasztalataik alapján. Vasas Géza: A bosnyák kérdéstől a magyar hivatásgondolatig. Kállay Béni politikusi pályája 1875 és 1883 között. *Valóság* 41, 1998/8. 71.

69 És éppen ez az, amit a halála előtti éveiben Kállay már hiányol. Kemény Zs.: Még egy szó, 327–328. Idézi: Dán K.: Kállay Béni, 223.

70 II. Józsefnek is volt hasonló koncepciója, lásd Nagy Katalin „görög tervét”.

71 Bár a szerb politikai vezetés erre nem sok esélyt látott. *Ress Imre*: A szerb külpolitika és a Habsburg Monarchia dualista átalakulása (1865–1867). In: *Kapcsolatok és keresztutak*, 189. Lásd még a korszakra: *Katus László*: A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdéssel 1849–

horvát oldalról megfogalmazódó gondolata egyáltalán nem volt szimpatikus, hiszen az ország integritásának visszaállítását kérdőjelezte meg.⁷² Mivel mindez összeütközést jelentett a szintén politikai kurzusváltáson áteső Szerb Fejedelemség érdekeivel, mely ugyanezt a koncepciót saját vezetésével, független államként kívánta megtenni (lásd Garašanin 1844-es tervezete és a kudarcba fulladt 1867-es első Balkán Szövetség), ezért logikus volt a magyar és szerb fél ideiglenes egymásra találása. A kezdeti magyar balkáni szerepvállalás⁷³ mögött tehát ez húzódott meg: Kállay 1868-as küldetése a Vajdaságra irányuló szerb aspirációk Bosznia felé (azaz a horvátok ellen)⁷⁴ fordítása volt.⁷⁵ Szerbia közeledését a magyar liberálisokhoz elsősorban az váltotta ki, hogy míg egy konzervatív osztrák keleti politika (1866 előtt) nem esetén nem volt realitása a szerb nemzeti ideál (a török uralom alóli felszabadulás) megvalósításának, egy aktívabb ausztroszláv osztrák politika még rosszabb helyzetbe hozta volna a szerbeket.

Az 1866–1871 közötti években a külpolitikai konstelláció megváltozott. Oroszország balkáni ügyekbe való beavatkozása elől elhárultak az 1856-os korlátok. Az 1848–1849 tapasztalatokon edződött magyar liberális elit (így Andrássy) számára a ruszofóbia nem csak szlavofóbiaként jelentkezett (pánszláv tengerben való elmerüléstől való félelem – a herderi jóslat, magyarországi kisebbségek izgatásának lehetősége), de az orosz politikai berendezkedés koncepcionálisan is idegen volt: egy alkotmány híján lévő, azaz korlátlan uralkodói hatalommal bíró entitás, mely – vonták le a következtetést – hódításra predesztinál. *A Balkán átengedése*

1867 között. In: Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok történetéből. Bp., 1987. 147–185. A dualista átalakulás körüli ausztroszláv területi expanzió maximalizmusát, illetve a Horvát–Zay–Pulszky-féle, majd blackwelli-kossuthi gondolatot Hoitsy Pál, immár mint *magyar* imperialista vágyat veszi elő újra 1902-ben, s utána téziséit a háború végéig számtalanszor újrakérődző földrajzosok tévesen Andrássy és Kállay imperialista örökségeként legitimálták (Ress Imre).

72 A horvát Nemzeti Párt már 1866-ban tárgyalta a szerb fejedelemmel. *Sokcevičs Dénés*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Bp., 2011. 368.

73 Nyilván értékes volt a kossuthista emigrációnak is, mint konspirációra alkalmas háterszág.

74 Emellett szólt, hogy nagyobb tömegű szláv lakosság bekebelezése/integrálása sem a dualizmus előtt, sem utána nem lett volna problémamentes.

75 *Vasas G.*: A bosnyák kérdéstől, 71.

az oroszoknak viszont többszörös biztonságpolitikai kockázatot jelentett volna:⁷⁶ veszélyezteteti a Monarchia hatalmi státusát, belső stabilitását (szláv területi igények) és magát az „alkotmányos berendezkedést” is. A *másik lehetőség*, hogy a balkáni orosz előretörés egyik ellenszere éppen a dél-szláv (és román) államokból kialakítandó „oroszellenes” ütközőzóna lehet, ugyancsak kockázatos volt, hiszen ezen kisállamok nemzeti ideáljai veszélyeztethették volna a soknemzetiségű Magyar Korona integritását és birodalmon belüli súlyát is.⁷⁷ Az 1850–1867 közötti magyar tapasztalat ugyanis rámutatott, hogy az autonómiák nem is annyira a nemzetiségi igények kielégítését szolgálták, mint a magyar állami entitás (és politikai elit) ciszlajtán térséggel szembeni meggyengítését.⁷⁸ A *harmadik lehetőség*, az aktív birodalmi politika ugyancsak nem volt veszélyektől mentes. A magyar elit egy része úgy tekintett aktív birodalmi politika területi következményeiként felremlő realista koncepcióra is, mely az 1850–1867 közötti időket visszaidézve predesztinálná Magyarország „kijátszhatóságát” és degradálná a birodalmon belüli szerepét, ráadásul újabb lökést adna a belső fragmentációhoz.⁷⁹ Ebből is világosan látszik, hogy a birodalmi (és balkáni) politika szoros összefüggésben volt a nemzeti politikával. A *negyedik lehetőség*, a *status quo* a liberális elit számára azért nem volt realitás, mert egyrészt saját ideológiai meggyőződésének, a szabad nemzeti fejlődésbe vetett hitnek mondott volna ellent (és akkoriban

76 Ress I.: A szerb külpolitika, 194. és Ress Imre: A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években. In: Kapcsolatok és keresztutak, 173. Az oroszellenesség a magyar politikai elit egyik alaptézise, igaz nem mindenkre volt érvényes. Lónyay pl. jobban tartott Bismarck-tól. Apponyi és Andrássy következetesen oroszellenes politikát folytatott, ebben Tisza István is követte (részben Románia átcsábításának veszélye miatt, mely nála kulcstényező volt), ezzel szemben Burián lehetségesnek tartotta az oroszokkal való kiegyezést. Mocsáry viszont nem tartott a pánszlávizmustól. Kállay pedig különbséget tett pánszláv politika (ez veszélytelen) és pánorosz politika között (mivel ez a kisállamokra is veszélyes, ezért ellene köztűnik is támogatókra tehetünk szert).

77 Ress I.: A magyar liberálisok, 173

78 Erre hívja fel a figyelmet Popović, Miloš: Nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból. Szabadka, 1865. 152.

79 Pl. az ellenzéki Szathmáry György is ilyen szemüvegen keresztül látja majd Kállay-Bosznia politikáját. „Egyik félnél a cél compensatiót keresni keleten a nyugoti veszteségekért, a másiknál pedig: szaporítani a monarchia szláv elemeit s lehetőleg veszélyeztetni a monarchia két fele közt fenálló közjogi viszonyt. A két cél találkozik az annexióban.” Szathmáry György: Bosnyákország. Budapesti Szemle 13, 1877. (25. sz.) 96–99.

ennek még súlya volt),⁸⁰ másrészt a *status quo* propagálása önként az oroszok karjaiba hajtáná a kis népeket, ami az első két lehetőség kombinációjaként rosszabb, mint bármelyik.⁸¹ Noha a Török Birodalom felbomlását már Széchenyi megelőlegezte, *Kállay 1883-as, tudományos köntösbe bújtatott programbeszéde tulajdonképpen leszámolás a fenntarthatóság illúziójával, s egyben elköteleződés is a négy koncepció egyike mellett.*⁸² (De ez nem jelentette azt, hogy a magyar belpolitikai élet maradéktalanul egyet is értett vele: a Kállay által vállalt koncepció konszenzusos jellege inkább cislajtán-transzlajtán viszonylatban érvényesült).

A szerb–magyar kooperáció gondolata a kiegyezés és az oroszbarát szerb fordulat miatt nem volt hosszú érvényű.⁸³ Így aztán a magyar elit nem is köteleződött el a kisállami megoldás mellett.⁸⁴ A viszony változását gazdasági síkon is jelzi, hogy újfent előkerült a boszniai vasút kérdése: közös külügyminiszterként maga Andrassy vetette fel a Szerbia megkezdésével megvalósuló Törökországgal kapcsolatot jelentő Samac-vasút tervét 1871-ben, noha korábban magyar miniszterelnökként még a Morava–Vardar vonal kiépítése mellett tette le voksát. (A szerbek azonban elsősorban Szalonikire akartak rákapcsolódni, nem a magyar vasúthálózatra, ezért is vált szükségessé 1878, a szerb függetlenség elismerésének egyik ellentételezéseként a vasútépítés ütemezésének oktrojálása a szerb

80 Álláspontjukat talán a legjobban a következő idézet példázza Szilágyi Dezsőtől, a kor jogi „etalonjától”: „...egy országnak nincs joga arra, hogy önbiztossága érdekében csak szolgaságban és tudatlanságban tartott népeket tűrjön szomszédaiul. De minden országnak joga meggátolni olyan szomszédságot és oly alakulásokat, melyek biztosságát csökkentik, fejlődését veszélyeztetik.” Szilágyi Dezső beszédei, I. Bp., 1906. 168. <http://mek.oszk.hu/09300/09306/pdf/szilagyil.pdf>

81 „De egészen másként áll a dolog, ha e conföderatió [egy nagy délszláv állam] az orosz hatalom protectoratusa és vezetése alá kerülne. Akkor a szláv tartományok orosz kézben mind megannyi faltörő kost képeznének nyugat felé. És éppen csak ezen eshetőség miatt félelmes és veszélyes az Omladina terve”. Szathmáry Gy.: Bosnyákország, 98.

82 Nem mellel Kállaynál a „nemzeti fejlődés”, mint természetes állapot lehetséges „átugrása” mellett történő (gyakorlati tapasztalatokkal azóta sem alátámasztott) érvelés éppen e politikai félelmek tudatalattiba száműzése a tudományos racionalizálás segítségével. Dán K.: Kállay Béni, 228, 231–232.

83 Hamarosan Szerbia már a horvátokkal próbál megegyezésre jutni a magyarokkal szemben.

84 Ennek inkább praktikus-opportunista oldalát domborítva ki: végeredményben a pufferezóna államai minél többen vannak és/vagy minél kisebbek, annál könnyebben egymás ellen fordíthatók és egyikük oroszok általi megnyerése még nem jelenti az egyensúly végérvényes felbomlását – ez tulajdonképpen Andrassy egyik sarkalatos gondolata is.

kormányzatra Berlinben). E koncepcióváltást a külpolitikai helyzet megváltozása eredményezte (s Szerbiára kívántak vele nyomást gyakorolni, továbbá katonapolitikai szempontokat állítottak előtérbe a mellette való érvelésnél). A samaci vonal kiépítése a későbbiekben (az 1880-as évek után, a Belgrád–Szaloniki vasút kiépítése után) is felmerült, s a közlekedésfejlesztési alternatívák Andrássy után a bel- és külpolitikai játszmák eszköztárának részeseivé váltak.

A szerb politikai fordulat (a fejedelem meggyilkolása) egyelőre nem aggasztotta a magyar kormányzatot, hiszen a fő célt, a nemzeti önrendelkezést 1867-ben sikerült visszaállítani. A Balkán ekkor tehát még csak az eszköz, s nem a cél szerepét tölti be, erre utal, hogy Kállay többször is mérsékletre intik.⁸⁵ Miután Szerbiával kapcsolatos tervein túllépett a történelem (és ezért Andrássyval is ellentétbe került belgrádi küldetése kapcsán),⁸⁶ Kállay légüres térben találta magát.

Újrapoziicionálásához segítséget nyújtott a területi terjeszkedés alternatívájának elfogadása,⁸⁷ mely nem ment könnyen, hiszen ellentmondott több liberális tézisnek. Indoktrinációja azonban e vonatkoztatási rendszeren belül sem volt lehetetlen, s Kemény nyomdokain haladva Kállay erre vállalkozott is. A nagy keleti válság kifejezetten jó alkalmat kínált ehhez. Belgrádi távozása után megélenkült Kállay publicisztikai szerepe, ekkor válik a keleti kérdés (politikai, nem gazdasági

85 Míg Kállay a szerb sertésexport vámtételeinek emelését szorgalmazta az 1871-es szerbiai, a külpolitikai fordulattal egybeeső vámemelés retorziójaként (mely emelés egyébként nem haladta meg a magyarországi vámokat, csupán az alacsony török vámok kikerülését és a költségvetési egyensúly helyreállítását célozták), addig a magyar kormányzat jóval mérsékeltebb álláspontra helyezkedett.

86 Megjegyzendő, hogy Kállay azok közé tartozott, akik nem elleneztek a dualista szisztéma kereteinek bővítését: szerinte egy cseh–osztrák kiegyezés erősítené az államot, hiszen csökkentené a cseh agitációt a birodalom más részeinek szláv kisebbségei között, ráadásul történeti, s nem nemzeti elven alapulna, így nem szolgálhatna például sem a jövőbeli nacionalizmusok számára. Mindez lehetőséget nyújtana a horvát-kérdés párhuzamos rendezésére is. Erre szerinte azért van szükség, mert bár a horvát és a szerb fél rivalizál egymással a Balkánon, ha a Monarchia nem áll egyik mellé sem, akkor összefognak majd közös ellenségük ellen. Szerbia oroszbarát fordulata miatt a horvátokat kell támogatni, s elfogadni a Nemzeti Párt követeléseit az önálló horvát *szábor* kapcsán. Lónyay és Kállay törekvéseit azonban Andrássy elutasította, s ezek után az előbbieket egyre erősebben sodródtak a 67-es ellenzék (Sennyey konzervatív pártja) táborába. *Ress I.: A magyar Balkán-politika*, 202.

87 Andrássy a kiegyezés hatására lejátszódó szerb fordulat miatt már 1872-ben jelzi Bosznia megszerzésének szükségét.

tekintetben vett) fő ideológusává. A Kelet Népe (konzervatív, s törökbarát magyar köröket tömörítő lap) egyik szerkesztőjeként a lap hasábjain kifejti, a helyzet a Balkánon kritikus, mert ördögi körbe került a térség: ha nem lesznek reformok, akkor a keresztények lázadása tart tovább, ha lesznek, akkor pedig a kiváltságaikat féltő muszlimok destabilizálják a térséget. A sikeres pacifikáláshoz mindenképpen reform kell, a reform viszont csak pacifikáció után lehetséges. Mivel a fentiek értelmében a Török Birodalom beavatkozása nem hozhat sikert, az egyedüli megoldás a nagyhatalmi beavatkozás (Kállay nem a kollektív, hanem területiális, érdekszférák szerinti beavatkozás mellett tett le voksát), melyet mindenképpen az oroszokkal együttműködve kell végrehajtani, mert az oroszok iránt a balkáni népek bizalommal vannak, elidegeníteni és riválissá tenni őket pedig (a reformokból való kizárással) nem célravezető. Ebből is látszik, hogy a ruszofóbia nem jellemzett mindenkit. Kállay álláspontja azonban egyáltalán nem a közvélemény álláspontja volt,⁸⁸ melynek törökbarátsága (azaz politikai értelemben a status quo melletti kiállása) valójában az orosz előretöréstől és a kisállami aspirációk Magyarországgal szembeni artikulálásától való félelemből táplálkozott.⁸⁹ Kállay 1877 júniusi parlamenti beszédében óva intett a törökbarátságtól,⁹⁰ a birodalmat fenntarthatatlannak tartva,⁹¹ míg a pánszlávizmustól nincs

88 A liberális vélekedést illetően szimptomatikus a száműzetésben lévő Kossuth Lajos 1876. decemberi véleménye: „Amitől mi magyarok félünk, az, hogy ha a török birodalom épsége felbontanék, fennhatósága aláásatnék, mielőtt azon veszély elhárítottat, hogy e felbontást, ez aláasást az oroszhatalom idézze elő, az orosz hatalom zsákmányolhassa ki: az eredmény nem az lenne, hogy a török birodalom romjain szabad, független nemzetek emelkedjenek fel, kiktől bizonyára nem lehetne okunk saját szabadságunkat, saját függetlenségünket féltetni, hanem hogy akár foglalás által, akár a szolgaságért, amelylyel jár, kompenzációul »nagysággal« kecsgető faji rokonság mézes madzagával, az orosz hatalom mind-ezen népeket saját vontató kötelére fűzné, s minket ekként diktatoriális befolyásának vasabroncsával szorongatna...” Szilágyi Dezső beszédei, I, 143. „Azokat, akik a szlávsággal való intenzív foglalkozást ajánlották, még intelligens emberek is muszkavezetőknek nevezték” – írja Thallóczy 1913-as memorandumában.

89 A konzervatív és liberális képviselők egyaránt osztották e félelmet. „Natura horret vacuum; a török uralom helyét valami más befolyásnak kell elfoglalnia. És én abban látom a veszélyt, ha ez az orosz fennhatóság, ha ez az orosz uralom lesz. Ama népek megkapják a török uralom eltávolítását; de csak az oroszszal felcserélve” Szilágyi Dezső beszédei I, 168.

90 Képviselőházi Napló, 1875. XI. 1877. június 26.

91 Ekkor még csak a fenti gondolatmenet jegyében tartja kivitelezhetetlennek, hogy a Birodalom a keleti krízisből jól jöjjön ki, később már (1883) történetfilozófiai elméletet épít a muszlimok megújulásra való képességére és európai jelenlétük szervesen jellegére. A kortársak közül

miért tartani – erre rímel majd Mocsáry 1914-es megállapítása⁹² – legfeljebb orosz hódító törekvésektől, de ez a kis népek számára is a nemzetállami fejlődés zsákutóját jelentené, tehát nem biztos, hogy támogatnák (mint ahogy ez Bulgária kapcsán 1885-ben is bizonyosodott). Ez viszont azt is jelentette, hogy Kállay a *status quo* ellen beszélt – ami nem egyezett a lap sem a Sennyey-féle párt véleményével.⁹³

A *status quo* feladása mellett Kállay a következőképpen érvelt (érveinek volt pragmatikus hatalmi-politikai és elméleti-ideológiai oldala is). Megfordítva a mindenki által ismert közhelyet, hogy Magyarország kisebbségei támogatásra számíthatnak a szomszédos államok részéről (Szerbia, Románia), ezért, mivel Magyarországon kívül viszont nem élnek magyarok, a magyarok léteérdeke egy erős Monarchia, illetve egy erős dinasztia. Ha dinasztia megerősödéséhez területi gyarapodásra van szükség, akkor a magyar (politikai) nemzetnek ezt támogatnia kell, még ha ez újabb problémákat is szül (mint arra Szilágyi Dezső is rámutatott beszédeiben).⁹⁴ Egy nagy délszláv állam megalakulása (hangoztatja Andrássy érveit) csak így kerülhető el, mondja ki végső érvét válaszul az ellenzéki lapszerkesztő, Szathmáry György, a kor aggályait számba vevő

sokan gondolkodtak Kállayhoz hasonlóan. A nagyhatalmak „nem azért aggódnak, mintha a törököt nagyon szeretnék, hanem azért, mert ösztönszerűleg érzik, hogy a halott öröksége fölött bekövetkezendő osztály... általános világháborút talál eredményezni...” Fényes Elek: Az orosz–török háború. Pest, 1854. 6.

92 Utolsó hírlapi írásában, 1914-ben a nemrég véget ért Balkán-háborúk egyik tanulságát éppen abban fedezte föl, hogy a kis balkáni népek „a történelmi alapon nyugvó haza felboldogulásáért készek voltak [...] patakokban ontani véréüket”, míg a délszláv eszme (az egyesülés, Andrássy félélmé) egyáltalán nem gyakorolt befolyást. Vasas G.: Magyar nemzetfelfogások 2 i. m.

93 Bár Kelet Népet annak konzervatív szellemisége miatt hamar elhagyta, nagyon jó szakértőkre lelt ott. A munkatársai között volt Erődi Béla (Kállay is Vámbéry tanítványa) és innen hozta el Asbóth Jánost is kiléptekor, aki előbb Kállay lapjának, az Ébredésnek a szerkesztője, majd Kállay titkára lett, s ebbéli minőségében Kállay majdani boszniai eredményeiről tudósított az „Ellenőr és Nemzet” hasábjain.

94 „De gyöngíteni akarui a monarchia akcióképességét, azért mert bárki más nézetten van a külügyminiszter eddigi politikájának nem céljaira, de eszközeire nézve, annyit tenne, mint a monarchia nagyon is égető érdekeit személyes politikának feláldozni”. Szilágyi Dezső beszédei I., 165–166. Bosznia konszolidálásához ugyanis egy azonnali, 60 milliós kölcsönre is szükség volt, ami az okkupációt egyébként is ellenző ellenzék soraiból felzúdulást váltott ki.

cikkére.⁹⁵ A Monarchia ugyanis nem tartozik azon államok közé, melyet egyöntetűen a nemzeti eszme tart össze, s nem is az ökonomiai érdek (noha ennek inkább vannak alapjai), hanem legalább ekkora szerepe van a dinasztíának.⁹⁶

Szathmáry ugyanis logikusan érvel: ha Horvátország deficitese Magyarország, akkor Bosznia sem válthatja be a hozzá fűzött gazdasági reményeket.⁹⁷ *„Mert csak akkor volna értelme az annexiónak, ha mi valóban nemzeti politikát űzhetnénk ama vidékeken; ha valóban teljesíthetnek „keleti misziókat”.* A gazdasági fejlődéshez vagy az ortodoxok szerbiai aspirációinak ellensúlyozásához fel kellene szabadítani a *kmeteket*, az viszont kérdéses, hogy ez elégséges-e, másrészt muszlim lázadásokhoz vezet (ugyanaz az ördögi kör, mint amivel Kállay érvelt).⁹⁸ A földrajzi érvek pedig egyenesen nevetségesek, melyeket mind a lakosság érzülete,⁹⁹ mind a gazdasági kötődések cáfolnak.¹⁰⁰ Valójában az okkupáció

95 Lásd Szathmáry Gy.: Bosnyákország c. cikkét. Szathmáry a Hon c. lap szerkesztője, oktatáspolitikus, a Hunyad megyei magyar kisebbség szószólója, így más perspektívából látta a területi gyarapodás kérdését.

96 Összefoglalva lásd: Vasas G.: A bosnyák kérdéstől i. m.

97 Szathmáry Gy.: Bosnyákország, 87. *„Magyarország mégis ráfizet Horvát-Szlavon országra (1875. végéig 13 milliót az alkotmányos korszak óta) s Ausztria ráfizet Dalmatiára. Hát hogyha még hozzáunk csatoltatnék Bosznia Hercegovinával s (-) Szerbiával (Novi-Bazár) hol kulturáról, jövedelmezőségről alig lehet szó? [...] — Mennyi kellene még a magunk saját szükségletére? — és nem jut! Iskolát, országos és vasutakat kellene építnünk, de miből?” [...] kik abban az ábrándban élnek, hogy annexió esetén mily hatalmas fakeskedést és gazdálkodást űzhetnénk Boszniában, Keletivel azt felelhetjük, hogy a magyar korona országaiban az erdő közel 15 millió holdra terjed (!) s átlag 31%-ot foglalván el, az összes területnek közel egy harmadát borítja. De nálunk is, sőt éppen ott, hol nagy tömegekben fordul elő, alig hoz jövedelmet.”* Ugyanígy érvel az annexió gazdasági irracionalitása mellett Jászi Oszkár (1908).

98 Szathmáry Gy.: Bosnyákország, 87–88.

99 Kállay éppen ezen kívánt változtatni, gondolva, hogy könnyebb az emberek meggyőződését megváltoztatni (valódi gazdasági kötődés esetén ennek van realitása), mint folyókat megfordítani (ez persze egyáltalán nem egyértelmű).

100 Szathmáry Gy.: Bosnyákország, 90. *„Valamennyi említésre méltó folyója van, az északi folyással mind a Szávába szakad. E körülményből némelyek politikai következtetéseket igyekeznek levonni. Azt mondják ugyanis, hogy Boszniának mintegy természeti viszonyai és geographiai fekvése önként megmutatják az utat, merre gravitáljon „kereskedelmével” és politikailag. E következtetés megállhatna, ha Boszniának általában volna mivel kereskedni és ha a népek vonzalmai és törekvései is azt az irányt követnék, melyet folyóik. De Boszniában azt tapasztaljuk, hogy a nép éppen ellenkező irány felé gravitál és törekszik, mint folyói. Ezek a tények, melyeket nem lehet a folyóvizek irányának elméletére alapítani.”*

az osztrák gazdasági és hatalmi érdekeket szolgálja ki,¹⁰¹ a katonapolitikai érvek is álságosak.¹⁰² „Általában az annexió, bármely formában történjék is az, reánk nézve nem kívánatos, de ha egyszer mégis megtörténnék, bizonyára csak azért fog történni, hogy ez által nagyobb rosznak vegyük elejét”.¹⁰³ Véleménye nagyjából egyezett Szilágyi Dezsőével.¹⁰⁴

Egy nagyhatalom viszont nem létezhet hatalmi politika nélkül¹⁰⁵ – érvel Kállay – a dualizmus rendszere és benne Magyarország (társadalmi) berendezkedése pedig csak akkor védhető, ha a Monarchia nagyhatalom marad, ellenkező esetben a Szemere által a Török Birodalom példáján vízionált etnikai dezintegráció¹⁰⁶ áldozata lesz a germán-szláv tengerben.¹⁰⁷ Mint látható, az *expansziós* gondolat mögött komoly nemzetpolitikai elképzelések húzódtak, s a kettő elválaszthatatlan egymástól, mint erre a későbbi politikai viták is rávilágítottak.

Kállaynak már az okkupáció előtt is konkrét elképzelései voltak mind Bosznia megszerzését, mind az itt alkalmazandó politikát illetően

101 Szathmáry Gy.: Bosnyákország, 96. „Nyers bőrök, juh, bárány és kecskeirhák nyugoti Boszniából Lionon es Spalaton keresztül Triesztbe vitetnek. Gyarmatáruk — mondja továbbá a consul — gyapotáruk, olajok, zsiradékok, szesz, stearingyertya, szappan, liszt, gyapjú, selyem, paszomántáruk, fémáruk, gyufa és az osztrák ipar egyéb áruinak bevitete kizárólag Triesztből Spalaton keresztül történik Lionoba. A cukor is majdnem kizárólag osztrák gyártmány. Ezen adatok, azt hiszszük, eléggé mutatják, hogy anyagi okok sem teszik reánk nézve kívánatossá az annexiót. E tartományokban a forgalom osztrák kezekben van s ha létesül a vasúti összeköttetés Novinál, az a kevés is, a mi eddig hozzánk Boszniából bejött, Bécs felé fog tereltetni.” – idézi Keleti Károly: Hazánk és népe c. kiadványát. Bp., 1873.

102 Hiszen az olasz várnégyszög megtartását sem tette lehetővé a Hinterland, míg a lissai győzelemhez Dalmácia is elegendő volt.

103 Szathmáry Gy.: Bosnyákország, 98.

104 „Mert egyiránt nem fogadok el oly annexiót, akár Európa nyújtsa nekünk, akár magunk vegyük magunknak, mely belenyúl ugyan az ottani alakulásokba, de szilárd állást és befolyást nem szerez a monarchiának ; mely a monarchiának csak sebezhető helyeit szaporítja, csak oly színben tünteti föl a monarchiát, mint amely gátja az ottani apró államok kikerekedésének ; amely folytonosan vágjakat és aspirációkat táplál bennök és kielégítésökre az orosz barátságra utasítja őket.” Szilágyi Dezső beszédei I., 169–170.

105 Dán K.: Kállay Béni i. m. . 247.

106 Szemere Bertalan: Utazás Keleten a világosi napok után. Bp., 1999. (A pesszimista világléphez az élmények keletkezési körülményei is hozzájárultak).

<https://terebeess.hu/keletkultinfo/szemere.html>

107 Ellenfelei pedig éppen az expanszió esetében tartottak ettől.

(melyből kormányzóként aztán sokat merített).¹⁰⁸ 1914-ben nyilvánosságra került 1877. áprilisi memorandumában úgy érvelt, hogy a Monarchiát a dinasztikus elv tartja össze és ennek erősítése érdekében van szükség a területgyarapodásra. (Ez olyan érv volt, melyet a magyar ellenzék „imperialistának” bélyegezve már a századfordulón megtámadott volna). Az a gondolata, hogy a jogi helyzet tisztázatlansága miatt Boszniát birodalmi tartományként kell kezelni egyfelől elfogadható volt a magyar félnek, hiszen nem növelte a szlávok számát a magyar korona alatt, másfelől az utókor szemében ez is „bizonyíték” Kállay „birodalmi” imperializmusa mellett. Kállay a „barbárságból a civilizációba való átmenet”¹⁰⁹ s a nagyobb társadalmi megrázkódtatások elkerülése érdekében pragmatikus (a tradíciókat figyelembe vevő) nem pedig doktriner (a nyugati törvények azonnali implementációját erőszakoló) törvénykezést javasolt.¹¹⁰ Szemben a balkáni gyakorlattal, a muszlimokat nem kívánta másodlagos állampolgárrá degradálni, fontos szerepet szánva nekik a szerb és horvát aspirációkkal szemben.¹¹¹ Nem véletlen, hogy a Kállay szócsöveként funkcionáló Asbóth¹¹² hasonlóképpen *humanisztikus gyarmatosításnak* nevezte 1887-ben megjelent könyvében az okkupációt, az imperializmus vádjára reagálva. (Asbóth szerint a bosnyák nemzet összeomlana, ha magára maradna).

Kállay tehát politikai és humanitárius alapon egyaránt megindokolja a beavatkozás szükségességét, de mivel a területi gyarapodásnak

108 Wertheimer Ede: Kállay Béni kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról (Memorandum Bosznia annexióját illetően 1877. április 10). *Történeti Szemle* 3, 1914/1. 257–266.

109 Kállay szóhasználatát az általa magyarra fordított John Stuart Mill hatását tükrözi, aki a Brit Kelet-Indiai Társaság tagjaként civilizációs misszióknak tekintette a gyarmatosítást, melynek célja a barbár népek felemelése.

110 Fónagy Zoltán: Bosznia–Hercegovina integrációja az okkupáció után. Egy orientális tartomány nyugatosítása a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében. *Történelmi Szemle* 56, 2014/1. 27–60. Negatív példaként számára az 1833-as szerbiai *ustav* szolgált, mely nyugati törvények lefordításából és azonnali alkalmazásából állt, s a helyi hagyományt és szokásokat teljesen figyelmen kívül hagyta – így persze betartatni sem lehetett.

111 Ebből következően a társadalmi megrázkódtatások elkerülése érdekében megtartotta volna a vakufokat, a kmetmegváltás esetén kárpótolta volna a földesurakat, pénzbeli adózást tanácsolt vallástól függetlenül.

112 A Kelet Népeből kilépő Kállay lapjának, az Ébredésnek a szerkesztőjét Halász Imre (a Kelet Népe szerkesztője) ajánlotta figyelmébe. *Halász I: Egy letűnt nemzedék* i. m.

gazdasági vonatkozásai is vannak (költség és haszon egyaránt), a beavatkozás gazdasági legitimációjára szintén szükség volt. Mert ugyan igaz, hogy „Bármint képzeljük is gazdasági összeköttetésünket a Balkán-félsziget apró államaival, biztosítva azok csak úgy lesznek, ha a felett egy erős politikai befolyás áll őrt,”¹¹³ ami annak elismerése, hogy a Monarchia gazdasági behatolása csak nagyhatalmi politizálással lehetséges még az ellenzék szerint is – de van-e gazdasági érdek? Hiszen Szathmáry előadásában Bosznia egy pénznyelőnek tűnik első látásra. Az okkupációt igénylő álláspont szerint a Monarchia Bosznia-Hercegovina és Dalmácia együttes birtoklásával úr lehet az Adrián (nem csak katonai szempontból).¹¹⁴ Ez önmagában még nem „klasszikus értelmű keleti nyitás”, hanem Türr (Magyarország számára előnyös) koncepciójának felelevenítése (a cél a „Heartland” kereskedelmi életbe való bekapcsolása) és általánosabb érvényű, a ciszlajtán területek számára is előnyöket kínáló megfogalmazása. (A katonák érve Dalmácia védhetőségének javítása volt).¹¹⁵ Ennél azonban sokkal szélesebb perspektívát fogalmazott meg az ugyancsak a Kelet Népe köréhez tartozó György Endre, aki túllépett a Bosznia-problémán (érthetően, hiszen annak gazdasági rentabilitása nem volt bizonyítható) és a gazdasági behatolást az egész félszigetre vonatkoztatva hirdette meg.¹¹⁶ Elmélete szerint a magyar gazdaság szempontjából kifejezetten szerencsés a keleti krízis „időzítése”, mert a gazdaság érdekeinek érvényesítését (mely önmagában jóval nehezebb lenne a magyar gazdaság állapota miatt) politikai támogatással (és ráadásul nagyhatalmi beleegyezéssel) lehet kivitelezni (és a későbbiekben erre nem lesz példa).

Hasonló színvonalú (és szerkezetében is hasonló) gazdaságpolitikai elemző és programadó tanulmány a Keleti Kereskedelmi Akadémiához köthető közgazdász, Szegh Dezső tollából jelenik majd meg 1908-ban, mely egyben (gazdaság)politikai fordulatot is jelez (összevetésük tehát

113 Szilágyi Dezső beszédei I., 169.

114 Andrássy politikája. *Budapesti Hírlap*, 1901. február 10. 1–2. Idézi Dán K.: Kállay Béni, <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00014/2000-1-2-11.html>

115 Az orosz befolyás növekedésének kiegyensúlyozása mellett.

116 György Endre: Keletre magyar! Bp., 1877. A mű szerkezete is ezt mutatja. Berlinben 1878-ban a Balkán-vasút szintén eme átfogó koncepciót tükrözte (és a mű is utal a vasúti behatolási irányok jelentőségére).

mindenképpen hasznos). György Endre fellépése után Balkánra vonatkozó, 1880 után megélénkülő írárok eleinte ugyanis leíró és gazdaságtörténeti jellegűek (kivételek Réthy Dezső szintén elemzendő, 1889-es írása): erre a legjobb példa a „kezdő” és a „profi” Strausz Adolf publicisztikájának összevetése. Miközben 1908 után műveiben ő is „programadó” és a beavatkozás legitimációján fáradozik, míg 1881-es és 1883-as Bosznia-áról szóló műve, bár szakmailag kiváló, zömmel deskriptív narratívát alkalmaz: a török birodalmi viszonyok kritikája az egyetlen áttételes utalás a Monarchia beavatkozásának szükségessége és legitimitása mellett (összevetve Réthy művével a tematikus különbség is egyértelmű). Strausz későbbi műveiben nem ilyen szemérmes, nyíltan imperialista, s immár a magyar-osztrák gazdasági érdekekkel indokolja a beavatkozást, nem az áldatlan helyi viszonyokkal (Kállay 1876), vagy a helyi modernizáció igényével (Kállay 1883) – ennek 1908, az oszmán alkotmány bevezetése után egyébként sem lett volna racionalitása.

György Endre művének kontextusba helyezéséhez fontos tudni, hogy az Korizmics–Weisz díjat nyert¹¹⁷ és az írást Gorove Istvánnak (Andrássy volt minisztere) ajánlja. A keleti nyitás szükségességére György azzal hívja fel a figyelmet, hogy *míg II. József alatt a magyar kereskedelmi mérleg pozitív volt, az 1850-es évektől egyre nagyobb deficit mutatkozott* (1871-ben a kivitel 357 millió Ft, a behozatal 472 millió; 1869-ben 329 millió Ft volt a kivitel, 408 millió Ft a behozatal).¹¹⁸ Ennek oka szerinte a megnövekedett textilipari behozatal, mely párhuzamos volt a hazai háziipar leépülésével, valamint a klimatikus viszonyok miatt az agrárexport hullámozása. A kor felfogása szerint az ipari termelés a közlekedés (kereskedelem) fejlődése nélkül stacioner, az ipar növekményéért (így nemzetgazdasági szerepének erősödéséért) az intenzifikálódó kereskedelem (és a közlekedés) a felelős.¹¹⁹ (Kanitz 1868–1869-ben ugyanígy a közlekedést tette felelősség a kereskedelem, ezen keresztül pedig a nemzetgazdaság fejletlenségéért Szerbia és Bulgária esetében, mikor Kállay

117 A más említett Korizmics László akadémikus fia, Antal a nemzetközi bíróság tagja Konstantinápolyban, Weisz Balkánra vonatkozó nézeteit pedig szintén elemezzük.

118 György E.: Keletre magyar!, 9.

119 György E.: Keletre magyar!, 11.

Bénivel együtt utazott.)¹²⁰ Ez vezet a gazdasági-társadalmi specifikálódáshoz, ami viszont az Oszmán Birodalomban nem volt előrehaladott. Ez viszont felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán jó piac-e a birodalom. Egyfelől könnyű betörni, másfelől kicsi a kereslet: *„a házi ipar csaknem kizárólag a nők kezében van... szörnyen egyszerű a szükséglet... a munka mindenütt rossz, de egy ember ezmester.* (Ugyanezt írja majd 40 évvel később Lengyel Géza Szerbia kapcsán). Ugyanakkor György Endre is azon a véleményen vagy, hogy amikor Magyarország részese volt a világpiacnak (Napóleon), akkor jobban járt, mint amikor csak az osztrák belpiacra számíthatott, tehát be kell törni a külpiacokra.¹²¹ (Igaz elfelejti, hogy akkor árkonjunktúra volt, mely merőben más, nem hétköznapi körülményeket teremtett). A közlekedésfejlődés ráadásul a szokások átalakulását hozta nálunk (aminek ugyan számos negatív gazdasági hatása is van Magyarországra nézve), tehát van esély arra, hogy Törökországban is ugyanez lesz a helyzet.¹²² Ezért különösen nagy szerencse, hogy nem a törökökkel egyszerre lettünk a világkereskedelem-világforgalom részei.

Ha tehát az ország nem akar a Nyugat felvevőpiacává degradálódni, akkor most kell lépni. Keletre a Monarchia 870 millió forintos forgalmának csak alig hatoda,¹²³ 140 millió jutott (ennek is harmada tranzit volt); s míg a török uralom alatti balkáni népekkel szemben pozitívvá változott a kereskedelmi mérleg 1850 után, Romániával szemben ez hiányba fordult át – az angol rivális megjelenése miatt 1870–1874 között 5 millió forinttal esett a kivitelünk.¹²⁴ A magyar kivitel pedig keletre alig 20 millió forint volt 1868-ban (tranzittal!), míg a behozatal 35 millió, míg osztrák irányban ez 331 és 341 millió (és ez is magyar szempontból deficit). Ráadásul e keleti behozatal zöme mezőgazdasági termék, mellyel mi magunk is bírunk.¹²⁵ Állati és növényi exportunk stagnál, míg a szénexportunk keletre nő – pedig azt a mi vasútjaink és kohóink is hasznosíthatnák, ha lennének. A közlekedés fejlődésével Magyarországot is érinteni fogja a balkáni és orosz gabonadömping, ez ellen a gabona

120 György E.: Keletre magyar!, 91.

121 György E.: Keletre magyar!, 13.

122 György E.: Keletre magyar!, 18.

123 1840 körül ez 10% volt (Ungewitter adataiból számolva).

124 György E.: Keletre magyar!, 24–25.

125 György E.: Keletre magyar!, 27.

feldolgozásával, lisztként való (és ekkor még vámmentes) visszaexportálásával lehet védekezni.¹²⁶ Egyébként azonban György a magyar mezőgazdaság exportlehetőségeit tekintve igen szkeptikus (állat, olaj, bor nem kelendő a Balkánon, mert bőven rendelkezik azokkal). Vasat, szenet ugyan tudnánk exportálni, de célszerűbb idehaza feldolgozni és a nagyobb hozzáadott értékkel bíró terméket exportálni (vagon, eke, faze-kasipar), mintsem a helyi balkáni ipart erősíteni nyersanyaggal.¹²⁷ Amíg vámok nincsenek, a magyar üveg- és szeszipar versenyképes lesz (a magyar cukoriparról az osztrák verseny miatt ellenkező véleménnyel volt, a textiliparunkról ugyanígy).

Milyen módszerekkel tehető versenyképessé Magyarország? Ha megépülnek a közlekedő utak, azokkal párhuzamosan az ipart is fejleszteni kell, különben csak tranzitország maradunk.¹²⁸ Ehhez magyar konzulátusokat kell nyitni: a bécsi konzuli akadémiára egyébként is alig mennek magyarok, s ezt a problémát szintén rendezni kell. Felhívja a figyelmet, hogy az átalakuló gazdasági-politikai térben mielőbb kereskedelmi szerződéseket kell kötni az új államokkal, mert a Török Birodalomban érvényes kapitulációkat (kedvezményeket) azok úgysem tartják be (lásd később Szerbia kapcsán részletesen). Fiume szerepén javítani kell, mert a csekély áruszállítás miatt (!) a Lloydnak nem érdeke párhuzamos balkáni utak fenntartása, ezért Fiuméből előbb Triesztbe kell elvinni az árut, s csak onnan megy a balkáni piacokra. Mivel a Bécs–Novi vasút kiépítését megakadályozni nem tudja a magyar politika, fontos, hogy kiépüljön egy Budapest–Zimony vonal is mihamarabb, különben megkerülnek bennünket.¹²⁹ Egyébként is sietni kell szerinte, hogy a tervezett angol-indiai vasút az Eufrátesz mentén, s ne Orenburgon át valósuljon meg, minket elkerülve, mert akkor lemaradunk a kereskedelmi lehetőségről, de a tranzitvámokról is. Az 1860–1880 közötti pozícióvesztését nem csak György Endre, de más kortársak is észlelték. Keleti Károly 1885-ben is így ír: „*Eddig Franciaország és még inkább Anglia*

126 György E.: Keletre magyar!, 97.

127 György E.: Keletre magyar!, 102.

128 Réthy Dezső éppen ennek előnyei mellett érvel 1889-ben, dekonjunkturális periódusban.

129 Ennek jelentőségét a szerbiai vasút ügyében folytatott szerb-osztrák–magyar viták fényében tudjuk értékelni (lásd később).

látta el a Levante távolabb vidékeit az európai kultúra iparczikkeivel s hatolt be részint a Fekete tenger felől saját Dunánk torkolatain át, részint a török tengerpartról befelé épült vasutakon, mind közelebb a saját határainkra dülő országok belsejébe, míg vasútainknak csatlakozási pontjaik dél és délkeletfelé nem voltak, Dunánkon pedig a Vaskapu sziklazátonyai képeztek mindenha erős akadályt természetes vízi útunk bővebb kihasználásában.”¹³⁰

A vasút reménybeli (a „nem irányítható”, és kereskedelmi szempontból már „elvesztett” vízi utat helyettesítő) szerepére rávilágít az 1885-ös (a Belgrád–Szaloniki vasútvonal közelgő átadása hatástanulmányaként piacfelmérés céljából indított) balkáni expedíció egyik résztvevőjének, a bankár Weiss Bertholdnak az előadása is: „Az osztrák kereskedelemnek adott (1718-as) kedvezmények daczára a 40-es évekig a Duna-tartományokkal a forgalom nagyon csekély volt. Nagyobb élénkséget csak akkor nyert, midőn az 1829-ben alakult Dunai-gőzhajózási társulat [...] 1835-ben Galatzig és 1836-ban Konstantinápolyig útnak eresztette hajóit. Ausztria-Magyarország az aldunai tartományok gazdasági meghódításának kedvező időpontját elszalasztotta, és a krími háború óta kezdetét vette az óriási versengés a nyugati kereskedelmi államok által, mely az Osztrák–Magyar kereskedelmet csaknem teljesen leszorította e területről.”¹³¹

Egy újabb rivális előretörését Keleti Károly is említi: „Berlinben csak néhány éve keletkezett a német kereskedelmi egyesület (Deutscher Handels-Verein in Berlin). Az említett kereskedelmi egyesület külön expedíciót szerelt föl 1881-ben a levantei kikötők tanulmányozására. [...] Németországban is útát tör magának azon belátás, hogy a természetes forgalmi utak a Fekete és Aegei tengerbe Ausztrián és nem Anglián keresztül vezetnek.”¹³² Az osztrák–magyar vasútnak a török vasúttal való csatlakozásának minden késleltetése gátolja ennél fogva a német ipar fejlődését és károsítja nemileg Németország gazdasági és nemzeti érdekeit [...] egy okkal több, hogy e tért minél jobban megismerni magunk is teljes erővel siessünk.”¹³³

130 Keleti Károly: A Balkán félsziget némely országainak, 239.

131 Weisz Berthold: Kereskedelmi hódítások. *Közgazdasági Szemle*, 1886. 140.

132 Látni fogjuk Jászi Oszkár annexiós megnyilvánulásai kapcsán (René Pinonra hivatkozik), hogy a legolcsóbb irány még 1908-ban sem egyértelmű – Korizmicz 1860-ban még Hamburgra tette voksát szemben Trieszttel vagy a járhatatlan al-dunai úttal szemben.

133 Keleti Károly: A Balkán félsziget némely országainak... *Budapesti Szemle*, 240–241.

György Endrénél értelemszerűen már nem a Dunai hajóút áll a központban mint Széchenyinél (a dunai kikötőket a tengeren közlekedő nagyhatalmak már elhódították, a tradicionális erdélyi piac, Moldva elveszni látszik), hanem a vasút szerepe lesz elsőrendű. Bosznia felé az osztrákoknak a Bécs–Novi, nekünk az Eszék–Samac csatlakozás lenne ideális gazdasági szempontból. Mivel nincs egységes koncepció, illetve elég pénz minden terv megvalósítására, ez rivalizáláshoz vezet a két birodalomfél között –ismeri el.

György Endre lesújtó véleménnyel van a magyar iparról, mely nem képes adaptálódni (nem termel keleti piacra, hazai igényekre készült termékeket próbált eladni), ügynökeink nem tájékozódnak. Általános tudásunk is elenyésző a Keletről, gyűjteményünk nincs, a mértékegységek átszámolása hiányos. A Fest Imre által kiadott jelentés szerint 2 ember is járt minisztériumi kiküldetésben a Balkánon, de jelentéseiket máig nem adták ki. Az osztrákok viszont évi 15 ezer forintot adnak a Bécsi Keleti Múzeumnak (amelyet a Kállayt is jól ismerő Kanitz vezet), amely intézmény ráadásul kereskedelmi közvetítéssel is foglalkozik. A magyar félnek is szüksége lenne hasonlóra.

György Endre az, aki programszerűen felveti a később megvalósuló Keleti Kereskedelmi Akadémia, a balkáni konzulátusok és a gazdasági funkciókkal bíró Magyar Kereskedelmi Múzeum ötletét is, valamint a balkáni kutatóutak további ösztönzését. Mindezek mögött viszont Kállay állt, mint ezt Thallóczy egy 1913-as emlékiratában idézett 1873-as (!) Kállay-memorandum bizonyítja.¹³⁴

Noha a Kállayt ért későbbi vádak egyike az volt, hogy birodalmi politikát folytat, amihez ürügyként a magyar érdekeket használja fel, e memorandumában ő maga is *a magyar* érdekek mellett emelt szót, mikor 4 fő gazdasági pontja közül (a balkáni török tartományok termelési képességének általános javítása, közlekedési vonalaik fejlesztése, agrárkivitelük Magyarország felé orientálása és részükről a magyar ipari

134 A szöveget lásd: A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren. Emlékirat. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 45f. Burián István iratai, 10.43. Thallóczy emlékirata.

termékek fogyasztásának preferálása)¹³⁵ kettőben kifejezetten szerepel a „magyar” kifejezés. Kállay felismerte a nyerstermékek feldolgozásában és továbbexportálásában rejlő lehetőségeket és támogatta az ehhez szükséges iparfejlődést. Ehhez azonban szerinte állami beavatkozás kell, mert egyébként az ipar önerejéből nem fog boldogulni. Kállay ezért támogatta egy nagy keleti kereskedelmi társaság alapítását, az al-dunai hajózás és gyáripár fejlesztését és expedíciók kiküldését. Ezek a későbbiekben többé-kevésbé meg is valósultak.¹³⁶

Kállaynak volt tehát önálló gazdasági koncepciója is: ő maga írta, hogy a Monarchiának *Keleten nemcsak politikai, de gazdasági szempontból is dominálni kell, mert az egyik nem megy a másik nélkül.*¹³⁷ Ez ösztönözte őt már 1879-ben, mint a kelet-ruméliai alkotmányt kidolgozó egyik delegátust, hogy javasolja a tartomány nemzetközi katonai felügyelet alá helyezését (mint tudjuk, ez nem valósult meg, noha a tartomány alkotmányának kidolgozásában valóban jelentős szerepet játszott). A Monarchia számára ugyanis elsőrendű volt, hogy az orosz politikai és a brit-francia gazdasági befolyás növekedését – 1878 előtt a térség importjának 40%-a osztrák–magyar eredetű volt, míg a francia és brit részesedés 20–20% volt –, továbbá a tartomány Bulgáriához csatolását (egy nagy szláv állam kialakulását) megakadályozza.¹³⁸ Úgy gondolta, az osztrák–

135 Fontos, hogy Kállaynál szó sem volt agrárvédővámokról. E gondolat nyilván nem tetszett a hazai termelőknek, de tetszett a malom- és húsipari feldolgozóüzemekbe fektetőknek. Ami azt is jelenti, hogy a belpolitikai események bizony befolyásolták a balkáni gazdaságpolitikát. Maga Kállay ekkor még nem tartja lehetségesnek a közlekedéspolitikai fejlesztések befolyásolását, míg későbbiekben ez lesz a fő eszköz a fent említett cél eléréséhez.

136 A szöveget lásd: A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren. Emlékirat. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 45f. Burián István iratai, 10.43. Thallóczy emlékirata.

137 Uo.

138 *Diószegei István*: Ausztria-Magyarország és Bulgária a san stefanói béke után (1878–1879) Akadémiai, Budapest, 1961. (Értekezés a történeti tudományok köréből 23) 40, 61–62, 99, 108. Cél az orosz kivonulás mielőbbi elérése volt, mivel egyedül ez nem ment, Angliára kellett támaszkodni. (Ez viszont a liberális alkotmányos berendezkedés favorizálását jelentette – ezt a Monarchia delegáltjaként Kállay támogatta, Andrássy viszont inkább a régi török berendezkedést preferálta, mondván, hogy a liberális berendezkedés eltávolítja Kelet-Ruméliát a birodalom többi részétől és Bulgáriához közelíti.)

magyar katonai jelenlét lehetőséget nyújt majd a gazdasági és politikai pozíciók javítására.¹³⁹

Bár a Balkán eredetileg nem végcél, hanem útvonal volt (és 1914 után majd újra az lesz a turanizmus és a Mitteleuropa-terv hatására), amellet, hogy természetes irányként (megegyezés szülte kényszerpályaként) kínálkozott, a gazdasági célszerűség is legalább ennyire indokolta a félsziget kiválasztását. Lengyel Géza 1916-ban igen őszintén a következőképpen fogalmaz: *„Mi tőkében szegények vagyunk, s ez az a hely, ahol aránylag csekély tőkebefektetéssel is lehet eredményeket remélni. Egy parasztnép áll velünk szemben, melynek igényeit ki tudjuk elégíteni, mely primitív [...] Vele szemben kulturális és gazdasági fölényünk kétségtelen [...] Nincs fogyasztóterület, mely konszolidált viszonyok mellett jobban megfelelné, mint Szerbia.”*¹⁴⁰ A 20. század elején pozícióba kerülő földrajztudósok elég egyszerűen ideologizálták meg az irányt: a Kárpát-medence dél felé nyitott,¹⁴¹ s a történelmi kapcsolatok is ezt az irányt preferálják vámkülföldként, – jól alátámasztva a politikusok azon koncepcióját, mely a germán-szláv tenger közé ékelődött magyarság természetes kitörési lehetőségeként értékelte ezt az irányt.¹⁴² *„Őszintén és nyíltan szólva: tért akarunk, tért kell foglalnunk szomszédunkká vált európai vagy közel ázsiai Keleten, s nyugoti civilizációkat tekintve talapzatul, versenyre kelni Nyugot ama részével, mely Keletre már is behatolt, s ott minrovásunkra további foglalásokat tenni készül”* – hirdette nyíltan Keleti Károly is 1885-ben.¹⁴³ *„A délkeleti tartományokénál fejlettebb iparunkkal hódítsuk meg a tért, melyet nálunknál élelmesebb népek*

139 A franciák ellenálltak, az angoloknak katonájuk, a Monarchiának pedig pénze nem volt, az oroszok pedig a török erők részvétele esetén visszazoktak.

140 Lengyel Géza: Utazás a meghódított Szerbiában. Bp., 1916. 13. 19–20.

141 Cholnoky Jenő: Az északnyugati Balkán térképe. Földrajzi Közlemények 37, 1909. 114.

142 *„Dr. Szemenyei Kornél is nagy alaposággal fejtegeti „A Balkán és Nagymagyarország” című tanulmányában, hogy a magyar nemzetnek földrajzi fekvése által biztosított pozíciója van. Egyebek között azt írja, hogy a Duna völgye szlávvá nem lehet, mert azt nem engedheti meg a germánság és germánná nem lehet, mert azt nem engedheti meg a szlávosság [...] Ez a perspektíva biztosítja, hogy a Duna völgyének magyarnak kell maradnia és ezáltal a magyarság relatív kiemelkedésére és vezérlő szerepére az előfeltétel ... Magyarország tehát a német világpolitikának és gazdasági törekvéseknek nélkülözhetetlen védőbástyája, sőt tovább megyek: Magyarország egész Nyugat-Európának védőbástyája a szlávosság túlságos elhatalmasodása ellen.”* Havass Rezső: A földrajzi elem a magyar nemzeti célok szolgálatában. Földrajzi Közlemények 41, 1913.

143 Keleti Károly: A Balkán félsziget némely országainak... Budapesti Szemle, 241–242.

máris fölkerestek eleve és versenyt okozva az általunk kifejtendő kereskedelmi tevékenységnek."¹⁴⁴

A balkáni behatolás azonban a fenti (optimista) idézetek alapján sem volt problémamentes – sem belpolitikai, sem gazdasági szempontból.¹⁴⁵ Erre utal, hogy (1) Kállay maga is kénytelen volt „tovább” ideologizálni azt (1883), illetve, hogy (2) a hazai utókor „imperialista politikává” minősítette a balkáni behatolást.¹⁴⁶ Ennek oka részben az, hogy Kállay alapvetéséből kiindulva Beksics nyomdokán sokan éppen arra a következtetésre jutottak, hogy *a belső kolonizáció (a nemzeti homogenizáció) fontosabb az expanziónál a magyar állam túlélése szempontjából.*¹⁴⁷

Vizsgáljuk meg tehát mindezen tényezőket. Kállay tudományos konstrukciójának alapja, hogy a Nyugattal szemben az etnikumoknak az államhatalommal való azonosulása és egybeolvadása Keleten nem történt meg, így a birodalom sem vált szerves állammá (nemzetállammá, államnemzetté). 1883-as esszéjében, a „Magyarország a Kelet s Nyugat határán” c. művében úgy érvel, hogy emiatt az iszlám struktúrák (s nem

144 *Keleti Károly: A Balkán félsziget némely országainak... Budapesti Szemle.*

145 Kállaynál szó sem volt agrárvédővámokról. E gondolat nyilván nem mindenkinek tetszett. Maga Kállay ekkor még nem tartja lehetségesnek a közlekedéspolitikai fejlesztések befolyásolását, míg későbbiekben ez lesz a fő eszköz a fent említett cél eléréséhez. György elutasítja a „tranzitország-koncepciót”, míg Réthy Dezső elfogadja azt minimális programként a magyar ipar fejletlensége és a kis balkáni vásárlóerő miatt (ez egyébként gazdasági szempontból meg is valósult, de a századforduló után éppen ez kerül veszélybe) Emiatt viszont a Balkánkérdés gazdaság- és belpolitikai kérdés is.

146 Lásd később Boross, Rubin, Gratz, Strausz és Rakovszky szövegeit.

147 Kállay, titkárán, Thallóczy-n keresztül propagálta politikáját a Rákosi Jenő vezette Budapesti Hírlapban. Lásd részletesen: *Vasas G.: A bosnyák kérdéstől, Környezete, Asbóth és Beksics révén elképzelései hamar magyar küldetéstudat manifesztumaivá alakultak. Beksics szerint a magyarság ugyan szapora, de kulturálisan lesüllyed a kisebbségi vidékeken erőltetett és fejlesztő hatású iskolapolitika miatt. Nem elegendő az asszimiláció, új birtokpolitika, belső telepítés kell. Beksics Gusztáv: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp., 1899. Továbbá: Uő.: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bp., 1884. „A keleti szlávokra többé aligha hathatunk, nekünk egyelőre csak az lehet földadatunk, hogy a magyar állam területén a magyar kulturai missió körébe eső szlávokat és románokat tartsuk vissza a szláv cultura közösségébe való olvadástól. Nemzetiségeinket saját kulturánkkal kell megkötnünk. Csak így szíhatjuk föl, csak így asszimilálhatjuk azokat. Csak így tehetünk eleget azon kettős missiónak, hogy megtartsuk azokat először a magunk, másodsorban a nyugati civilizáció számára!” Idézet: *Budapesti Szemle* 100 (1885). 157. A recenziót a belső „kolonizáció” másik szószólója, Grünwald Béla írta!*

csak az állam) megújulóképessége gyenge, egyedül külső segítséggel képesek talpon maradni¹⁴⁸ (ezt különben Marx is leírta). Mivel e kijelentés megtételében maga Kállay is érdekelt volt, s a Monarchia Bosznia-politikájának egyfajta legitimációjaként tekinthetünk e megnyilatkozásra, ezért történeti konstrukciója nem „objektív”. Marxszal ellentétben ugyanígy vélekedik az oszmán uralom alól felszabaduló népek éretlenségéről,¹⁴⁹ ezért szerinte (1) az Osztrák–Magyar Monarchia egyfajta kultúrmissziót teljesít. Liberális szemszögből az okkupáció még morálisan is indokolható, hiszen a Monarchia alávetés vagy egyes csoportok pozitív diszkriminációja helyett ... *arra vállalkozott, a mit az előbbi souverain [Török Birodalom] nem tudott megtenni (de megígért): mindenkinek egyforma jogot akart biztosítani.*¹⁵⁰ (2) A modernizációnak pedig elengedhetetlen feltétele a gazdasági behatolás (a modernizáció pedig a társadalmi struktúra

148 Kállay Béni: Magyarország a Kelet és a Nyugot határán. Bp., 1883. http://real-eod.mtak.hu/4136/1/MTA_Konyvek_219081_000871747.pdf. Ugyanígy később (1900) retrospektíven: „a „birodalom hanyatlík, elemeire bomlik s az iszlámnak, mint államföntartó rendszernek vége elkövetkezett.” Kállay Béni: A mohamedánság helyzete Boszniában. Budapesti Szemle 103, 1900. 415. Ennek gyökerei már 1876-ban megvannak: „a mohamedán kérdést annak a nagy világ-problémának szempontjából tárgyalta, vajon lehet-e a mohamedán életnézetet úgy beilleszteni a modern haladás keretébe, hogy ebben a mohamedán elem is egyenrangú tényezővé váljék? Monarchiánk boszniai kormányzása szerinte nem egyéb, mint egy nagyszabású kísérlet ennek a problémának kedvező értelemben való megoldására.” Halász Imre: Egy letűnt nemzedék, Halász szerint a Kelet Népében 1876. febr. 7-én és 8-án megjelent tanulmányt Kállay jegyzi, Rész Imre szerint a kései „mohamedánság helyzete” pedig Kállay titkárához, Thallóczyhoz köthető.

Az iszlám alkalmatlansága, terméketlensége mellett Kállay a reformoktól való húzódozásban logikát is lát: „Törökországban [...] minden reformtörekvés megtörik a mohamedán lakosság azon ösztönszerű érzetén, hogy az európai viszonyokhoz való alkalmazkodás csakhamar az iszlámnak s magának a török elemnek végenyésétét vonná maga után” miközben síkra száll amellett, hogy európai reformokat (melyek a lakosság jóléte érdekében szükségesek), csak európai ország segítségével lehet bevezetni – ami kitűnő ürügy a beavatkozásra „Andrássy által követelt reformok - teljes vallásszabadság, az adók bérleti rendszerének megszüntetése, a tartomány direkt adóinak a tartomány saját szükségletére való fordítása, a földművelő nép sorsának oly módon való javítása, hogy a bérletről idővel valóságos birtokosok váljanak, a jogegyenlőség kiterjesztése a keresztényekre is - alkalmassak volnának a nyugalom biztosítására, ha megvalósíthatnának.” Halász I.: Egy letűnt nemzedék...

149 Kállay 1871-es boszniai utazása során így ír: „A nép elnyomva, de inkább a földbirtokosoktól, mint a kormánytól. A törökök felhasználják a katolikusok és orthodoxok ellenségeskedését. A keresztények meg nem képesek gondolkodni, összetartás nincs közöttük [...] egyik a másikat árulja el a török hatóság-nál.” Kállay B.: Kállay Béni utazásai, 316.

150 Idézi: Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 35. és 63.

fennmaradásának vagy nagyobb kataklizma nélküli átalakulásának előfeltétele), mivel oszmán alapokról nem lehet építkezni (Szemerénél ugyanez jelentkezik).

A Kelet és Nyugat közöttiség gondolata és az ebből fakadó lehetőségek felismerése ugyan nem Kállaynál jelentkezett először, de történetfilozófiai érvekkel ő támasztja alá, ideologizálja meg Kemény és Széchenyi pragmatikus politikai (Zay) és gazdasági (Pulszky) igények által életre hívott konstrukcióját.¹⁵¹ A Kelet és Nyugat közöttiség gondolata nála még jóval realisabban jelentkezik (a magyar nála nem kultúrateremtő csak kultúraközvetítő nemzet)¹⁵² mint azoknál, akik a lehetőséget kötelességgé konvertálva nemzeti küldetéstudattá és más népek feletti felsőbbrendűséggé torzították azt (Concha Győző, Grünwald Béla), mely viszont részben a herderi szorongatottság-érzésből táplálkozott.

A herderi jóslattól (feloldódás a germán és szláv tengerben a kettő közötti konfliktus során) való, tapasztalatokon alapuló félelem és a kettős sérelem – Bécs és egyes nem magyar nemzetiségek ejtette sebek – rajzolta meg a fenyegetett magyarság önképét, s ez a kollektív szorongás¹⁵³ határozta meg a gondolkodást már Keménynél is, mely a későbbiekben a kettős érvek, kettős mérce és a herderi tézis antitéziseként a (hamis) felsőbbrendűségi érzés alkalmazásáig jutott. Béccsel szemben „a magyar nyelv és kultúra, a nemzetiségekkel szemben a történeti magyar államkeret látszott perdöntő argumentumnak.”¹⁵⁴ És ez minden tudományterületen érezhető volt. Concha Győző¹⁵⁵ Kállay 1883-as programbeszédéhez igencsak hasonlóan érvel. Szerinte a nemzetek létének célja, hogy „védgátként” a kontinentális egyensúly európai kívánalmának eleget téve semlegesítse a germán és szláv áramlatok konfliktusait, s „közvetítő legyen kelet és nyugat között”.¹⁵⁶ De ő más következtetésre jut: a magyar

151 100 évvel később Szűcs Jenő vázol fel hasonló ívű történeti konstrukciót, melynek politikai felhangjai ugyancsak tagadhatatlanok. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/3. 313–360.

152 Összhangban a divatos nyugat-európai tipizálással.

153 Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika. 1867–1918. Pozsony 1995. 17.

154 Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp., 1984. 31.

155 Concha Győző: A magyar faj hegemoniája. Bp., 1890.

156 E gondolatnak máig tartó hatása, aktuálpolitikai vonatkozásai is vannak.

állam „hét-nyolc népfaj politikai egyenjogúsága mellett” túlságosan törekeny volna ahhoz, hogy ellássa a kontinentális egyensúly őrzőjének szerepét. Ebből az állításból egyenesen következik, az állam népei közül az egyiknek hegemoniát kell gyakorolni a többiek fölött: „egy faj fölénye más fajok fölött nem mondható [...] kivételes, az emberiség életének mai elveivel meg nem férő ténynek”. (A műveltebb nemzetek joga a „vad népek” gyarmatosítására). „Egy ilyen nemzetre nagy hivatás vár: a szláv föderalizmus által fenyegetett Ausztria kezéből kell immár egyedülként átvennie a vezető szerepet Közép-Európában.”¹⁵⁷

A frusztráció és „felsőbbrendűség” (küldetéstudat) kettőssége szintén megjelenik Kállaynál: „Vezérszerepet kell játszanunk a gyöngébbek között”.¹⁵⁸ Dán Károly és Dupcsik Csaba értelmezésében a hódítás és a birodalmi ambíciók éltető erőnek bizonyulhatnak egy „szorongatott” nemzet számára: „Vezéreszmék [...] egy eszme kell, hogy az egész nemzetet áthassa, ha fejlődni, gyarapodni, hatalomra vergődni óhajt. Nálunk most ilyen eszme nincs. Minden törekvésünk az Ausztriával való viszony alakulására irányul.”¹⁵⁹ Ilyen nagy eszme lehet a hódítás Kelet felé. Nem szükségképpen kell ennek megvalósulni, de törekedni kell felé.”¹⁶⁰ A balkáni expanzió így a nemzetpolitika szerves részévé vált: Kállayt idézve, „egy dolgot kell csak konzerválni, a magyar faj uralmát [...] az expanzióknak is ezt a célt kell szolgálnia”.¹⁶¹

Noha Kállay később már úgy látta, hogy elpazaroltuk az értékes időt és lehetőséget, és a szomszédok idővel meggyűlöltek minket (azaz a siker korábbi *sine qua non*-ja nem teljesül), s a helyzet további romlásától (beleértve a kisállami aspirációkat Magyarország integritása ellen) már csak a Monarchia nagyhatalmi állása védhet meg minket, a balkáni expanziót

157 Beksics Gusztáv: Új korszak, 12. Csakhogy ehhez olyan politika kell, mely a magyar nemzeti érdekeket veszi figyelembe, nem pedig az osztrák birodalmi gondolatot szolgálja ki.

158 MNL OL P344/43.k. 256-258. Idézi: Dán, K.: Kállay Béni, 225. 230. és Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 76.

159 Sajnos ez még 1910-ben is központi téma volt. Egyébként Szekfű Gyula éppen ezt nehezményezte a magyar politikai elittel kapcsolatban: vagy a nemzetiségekkel vagy Ausztriával kellett volna szövetkezni, de nem e kettő ellenére.

160 MNL OL P344/43.k. 256-258. Idézi: Dán, K.: Kállay Béni, 225. 230. és Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 76.

161 OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 218-220. Idézi: Dán K.: Kállay Béni, 228.

(mely kényszerpálya immár, s nem mozgástér) éppen ezért azonban nem szabad feladni.¹⁶²

E „defenzív imperializmuson” alapuló balkáni politikát támadó egyik oldal abból indult ki, hogy a magyar nemzetet Magyarországon kell megerősíteni (nemzetállamot kell építeni), nem a Balkánon elfecsérelni az erőforrásokat. A másik szerint pedig Magyarország gazdaságilag alapvetően alkalmatlan a terjeszkedésre, csak Ausztria számára kaparja ki a gesztenyét (ez már Szathmárynál jelentkezik). Ráadásul a kolonizációs-imperialista politika (mindkét szó előfordul a korabeli szóhasználatban) amorális, ha pedig el is elfogadjuk Kállay érveit cselevése valódi mozgatóiként, az eredmények akkor sem állnak összhangban azokkal, illetve a befektetett energiával (melyre másutt volna szükség).

Az első gyakorlati lépések – az első problémák

Ami a gazdasági lehetőségek elfecsérlését illeti, a Kállay szellemiségét követő Thallóczy egyik első külföldi útján,¹⁶³ 1882-ben úgy ír, hogy midőn „az oszmán birodalom ... alkatrészeire bomlik”¹⁶⁴ e folyamatot a magyar kereskedelemnek maximálisan ki kell használnia, ezért fontos „a keleti akadémiák felállítása”, mely azonban úgy tűnik, „csak szép szó marad.”¹⁶⁵ A

162 Kállay azzal érvel, hogy Az orosz hatalmas befolyással szembeni védekezés ellenszere is a balkáni expanzió. Azon állítása viszont (Magyarország integritásának védelmében, az őt támadókkal szemben), hogy az etnikai alapú dezintegráció retrográd folyamat, s ellentétes a történelem menetével (Ress, I.: A nemzeti küldetés magyar és horvát értelmezése: Kállay Béni és Franjo Rački. In: Kapcsolatok és keresztutak, 126), ellentmond nemcsak a balkáni tapasztalatnak, de a kor ratzeli–darwinista (evolucionista, de ugyanakkor a nemzetállam primátusát hangoztatóan teleologikus) szemléletű etnográfiajának, mely Vidal de la Blache humángeográfiajának nyugati feltűnéseig nem csak Köztes-Európa politikai döntéshozóinak gondolkodását határozta meg.

163 Másik útja Oroszországba vezetett (ezt 1913-ban is megismétli). Kállayt nem jellemezte olyan fokú ruszofóbia, mint Andrásy.

164 Később naplójában jóval keresetlenül fogalmaz: A Török Birodalmat egyszerűen hullának nevezni, amihez nem szabad a Monarchiának hozzáláncolnia magát. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, Budapest. Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai sztenographált részének átírása (Thallóczy). Fol. Hung. 1677. Bosniaca Nr. 1551/1774. p. 295. 1912. nov. 5.

165 Thallóczy Lajos: Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp., 1882. 121–122. Másik műve: Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk. Budapest, 1884, elsősorban gazdasági-politikai összehasonlító elemzés.

magyar gazdasági törekvések elősegítése érdekében ki kell használni a délszlávok nagy tragédiáját, miszerint nincs igazi középosztályuk, tradicionális arisztokráciájuk, továbbá államalkotó és „olvasztóképességük”. A polgárság hiánya, a birodalmi megrendelések elvesztése (hadsereg) és a „kiírthatatlan vallási türelmetlenség” miatt a helyi iparosréteg 1878 után meggyengült,¹⁶⁶ s sokszor a helyi keresletet sem képes kielégíteni, ami kitűnő *niche*-t jelent nem csak a Monarchia (kitelepülő) iparosainak¹⁶⁷ hanem gyári iparcikkeinek is. De az agrárexportőr Bulgária (és Szerbia és Románia) csak akkor volt hajlandó az ipari tarifákat csökkenteni,¹⁶⁸ ha a magyar agrárvámok is csökkennek, ami a hazai agrártermelők védelmében viszont nem történt meg. Mert, ahogy az utókor látta: „Az osztrák ipar érdekében nem adhatunk mezőgazdaságunkat veszélyeztető kedvezményeket a Balkán-államoknak [...] Magyarország jövője attól függ, hogy ipara fejlődésre és kiviteltre képes lesz-e.”¹⁶⁹ A többfrontos gazdasági küzdelemre azonban a magyar fél nem volt felkészülve, így a magyar iparcikkek piaci pozíciói sem javultak, miközben az ország ipari keresőinek aránya az 1870-es 5%-ról 25%-ra emelkedett, tehát a belső exportigény is nőtt.¹⁷⁰

Ugyancsak a realitások talaján maradva, hogy ha megnézzük Keleti Károly 1885-ös összevetését arról, hogy melyik ország mit exportált a Balkánra, és melyik volt a legolcsóbb, illetve a legjobb minőségű, továbbá melyiknek volt a legnagyobb a hozzáadott értéke, akkor a Monarchia termékeit az olcsó, alacsony hozzáadott értékű áruk, félkésztermékek, egyszerű gépek között kell keresnünk (1. táblázat). A lapát és kapa, valamint az eke magyar termék volt – kétségtelenül fontos a paraszt-

166 Másként fogalmazva: a nagyhatalmi gazdasági behatolás legalább annyira következménye, mint oka volt az előállt helyzetnek.

167 Belgrád céhes iparosainak jelentős része magyarországi születésű volt, hiszen Szerbiában a céhes ipar még 1910-ben is virágzott, lehetővé téve a céhek 1872-es magyarországi eltörlése után a délvidéki mesterek áttelepedését.

168 Míg ezek az államok nem voltak függetlenek, itt is a Török Birodalom (nagyhatalmak számára kedvező, 3%-os) vámtarifái voltak itt érvényesek. Később azonban az oszmánok is emelték a vámokat, s az 1890-es évektől az utódállamok is (mint Európa általában) protekcionista politikát folytattak.

169 Kogutowitz Károly: A Balkán félszigetről. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913/1, 49. A mezőgazdasági export korlátait belátva Havass úgy vélte, hogy „eredményt ezért csak úgy érhetünk el, ha nagyszabású iparpolitikát folytatunk”. Havass, Rezső: Magyarország és a Balkán. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913/2. 172. és 197.

170 Havass, R.: Magyarország és a Balkán, 172. és 197.

gazdaságoknak, tehát széles, de sajnos rosszul fizető piacot célzott meg az export – ezzel szemben a motorok, gőzmozdonyok nem meglepően Angliából érkeztek (miként Nyugatról jöttek a hitelek is, melyekből ezeket megvásárolták).¹⁷¹ Magyarország ipara aligha törhetett volna be eséllyel fejlettebb és távoli piacra. A balkáni gazdasági expanzióknak nem volt reális alternatívája (iparcikkeink számára a Monarchia ciszlajtán részei fejlettségük, az orosz piacok a politikai ellentétek miatt nem jöhettek szóba, a többi piac pedig messze volt). Volt viszont számos akadálya – kezdve azon apróságon, hogy a Magyar Királyi Földtani Intézet geológusai többszöri felszólítás ellenére sem voltak hajlandók részt venni Bosznia és Hercegovina gazdasági feltérképezésében 1879-ben.¹⁷²

1. táblázat. Importcikkek árai Romániában (1885)

Cikk	Egység	Lei v. frank	Legolcsóbb, legjobb
fonal	5 kg	11 és 14	angol
posztó	méterje	3 és 10	angol
férfi ruha	db	25–150	osztrák
bécsi cipő	pár (1. oszt.)	10 és 13	osztrák
francia cipő	pár	25–30	francia
lapát, kapa	1000 db	70–200	magyar
pohár	tucat	4–60	cseh, angol, francia
cséplőgép	db	10000–18000	angol
gőzmozdony	db	6000–10000	angol
motor	db	1000–6000	angol
eke (taligával)	db	70–160	osztrák–magyar

Forrás: Keleti Károly: A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai. Bp., 1885. 40–80, 169–170.

171 Bulgáriai kivitelünk legfőbb tételei 1910-ben: cukor (1,8 millió korona), gépek és készülékek (1,4 millió korona), kikészített bőrök (1 millió korona) és vasárúk (933 000 korona) voltak. Havass R.: Magyarország és a Balkán, 171. és Politikai Hetiszemle. 1912. ápr. 7.

172 Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, Gyűjteményi Osztály, Tudománytörténeti Gyűjtemény. Hantken Miksa hagyatéka. Ismételt felszólítás a minisztérium részéről a Földtani Intézet geológusaihoz, hogy vegyenek részt Bosznia–Hercegovina földtani kutatásában.

Ilyen akadály volt továbbá az 1878 utáni közvetlen időszak meddő vitákkal terhes, *az osztrák és magyar érdekek különbségeire (is) rávilágító gazdasági és politikai üresjárata*. A kortársak által is külpolitikai sikerként elkönyvelt¹⁷³ berlini megállapodást nem követte energikus gazdasági fellépés. Az Andrássy által korábban is szorgalmazott Belgrád–Szaloniki vasútvonal kiépítése (melyet György Endre programja is a gazdasági pozíciók javításának *sine qua non*-jának nevezett) késett. Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai entitásai ugyanis nem egyirányba tekintettek, Bécset annyira lefoglalták belső gondjai, hogy elszalasztotta a kezdeményezés lehetőségét. Az okkupáció után a pénzügyi és közjogi problémák miatt hamarosan lemondott a magyar és az osztrák kormány is, ami nehezítette a párbeszédet a két birodalomfél között. Míg a magyar fél számára elsősorban a vasúti kérdés volt kardinális (Andrássy külügyminiszterként le is akarta választani a vasútkérdést a Szerbiával kötendő általános kereskedelmi egyezményről, miután az új magyar kormány hamarabb állt fel, mint az osztrák), az osztrák fél (Chlumetzky vezetésével) viszont a vámunió mellett tört lándzsát. Ehhez szerette volna megszerezni a magyar fél támogatását, amit viszont a magyarok nem támogattak (de a szerbek sem), tartván a szerb állatexport piachódításától. Egy 1879-es magyar memorandum szerint egy Szerbiával kötendő ilyen jellegű¹⁷⁴ gazdasági megállapodás egyoldalú előnyöket biztosítana az osztrák félnek, ugyanis az osztrák ipart védené a külföldi riválisoktól, miközben a magyar mezőgazdaság (mely magyar ipar és protekcionizmus híján – szerb–román–osztrák–magyar vámunió esetén – gazdasági behatolását csak erre alapozhatja) éppen hogy hátrányba kerülne.¹⁷⁵ Tehát sérülne a paritás elve. Matlekovits szerint ráadásul a vámunió ellentmond a berlini rendezésnek is, mert sérti a *status quo*-t, tehát nagyhatalmi beleegyezése is

173 *Palotás Emil*: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881. Bp., Akadémiai, 1982. 83.

174 Valamilyen megállapodást mindenképpen kötni kellett a kongresszus értelmében.

175 *Palotás E.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia, 87. A memorandum szerint még egy szimpla kereskedelmi szerződés sem előnyös, mert Szerbia célja a vámjövodelmek növelése, mely káros a magyar export számára, miközben a Monarchia semmilyen kedvezményt nem tud felajánlani a szerbeknek, mert az állatvámok (a többi terméken pedig gyakorlatilag nincs is vám) pénzügyi vámként, tehát csökkentésük az államháztartást érinti.

szükséges lenne hozzá (miközben a magyar kormányé sincs meg).¹⁷⁶ A vasúti törekvések magyarok számára kedvező kimenetét viszont az hátráltatta, hogy az osztrákok saját pozícióik erősítéséhez kötötték a további tárgyalásokat. (A probléma hátteréhez: a bosnyák vasúthálózatnak a Monarchia vonalaira való csatlakoztatása katonapolitikai szempontból sürgős volt, és a legegyszerűbben a magyar vasúthálózaton keresztül valósulhatott meg – ez a Dálya–Bród vonal, de ez a magyar felet hozta gazdasági előnybe. Az osztrákok ezért a későbbiekben a boszniai vasútépítésnél paritást követeltek, miközben a magyar fél nem támogatta Szarajevó rácsatlakoztatását az osztrák vasúthálózatra.¹⁷⁷ Emiatt viszont a Belgrád–vasút magyar fél számára kedvező – hogy ne közös kezelésű vasút legyen – kivitelezését sem támogatta az osztrák fél).¹⁷⁸ A szerbek pedig a vámtarifák rendezését követelték elsősorban, hiszen a kivérzett országnak vagy hitelekre, vagy nagyobb kereskedelmi (és ezen keresztül állami) bevételekre lett volna szüksége a gazdasági talpra álláshoz, míg a vasútépítés számukra csak újabb terhet jelentett. E cél eléréséhez még a vasútkérdéshez is hajlandók voltak rugalmasan hozzáállni, ami a magyar fél elképzeléseinek támogatásában öltött testet (taktikai okokból), de éppen a magyar fél volt az, mely vonakodott cserébe gazdasági ellentételezést nyújtani Szerbiának. A magyar fél még Bosznia vámunióját sem támogatta, noha Andrássy szerint ez megnyitotta volna az utat Albánia és az Égeikum felé, még kedvezőtlenebb helyzetbe juttatva Szerbiát.¹⁷⁹ Noha végül az osztrákok feladták vámuniós törekvéseiket 1879-

176 *Palotás E.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia, 91.

177 A Szi szek–Novi vasútvonal Zágrábon keresztül való csatlakozással teremtett volna lehetőséget erre.

178 Míg a magyarok viszont az osztrák Államvasutak magyarországi szerepvállalását tartották szuverenitást és gazdasági szabadversenyt sértőnek. Az osztrák érvelés szerint a belgrádi csatlakozás összebirodalmi ügy, tehát vagy az Államvasutak valósítja meg Kikindán át (nem pedig a magyar vasút Budapest–Zimonyon keresztül), vagy kompenzáció illeti, ami viszont bonyolult gazdasági helyzetet teremt a két fél között.

179 Végül ez megvalósult 1879-ben. Andrássyt zavarták az olasz tervek a Prizren és Adria közötti vasút kiépítésére vonatkozóan, illetve a bolgár-román vasúti összeköttetés (ti. ez Romániában osztrák kézen lévő vasút által valósult volna meg, izolálva Magyarországot a Balkántól.) *Palotás E.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia, 86.

ben, ragaszkodtak viszont helyette ahhoz, hogy a Monarchia szerb relációban kedvezményezett legyen minden más állammal szemben, ami ellen persze a szerbek ugyanúgy tiltakoztak.¹⁸⁰

Tulajdonképpen az 1881-ig tartó időszak azzal telt el, hogy a magyar és osztrák birodalomfél érdekeit a kölcsönös engedmények módszerével a birodalmi vezetés összehangolja. Az 1880-as évek elején azonban a németek is megjelentek a Balkánon, miközben a szerb vezetés már az angolokkal is megegyezett a legnagyobb kedvezményben. (Ristić azon volt, hogy a balkáni vasút megépítése idején Szerbia még csak ideiglenesen se legyen a Monarchiának kiszolgáltatva, ezért minden irányban szeretett volna vasúti összeköttetést elérni, továbbá szorgalmazta a törökök és bolgárok bevonását a tárgyalásokba, hogy ne kétoldalú szerb-osztrák–magyar megállapodás szülessen a vasútról. Szerbiának ugyanis nem egy Belgrád–Konstantinápoly vasútvonal, hanem egy Belgrád–Szaloniki vonal állt érdekében).¹⁸¹

Mivel a magyarok elutasították az Államvasutak magyarországi szerepvállalását, az osztrákok egy Eszék–Sremska Mitrovica–Zimony vasút kiépítését szerettek volna, hogy a balkáni forgalom ne váljon magyar monopóliummá. Mivel végül a vasútkérdésben nem az osztrák akarat érvényesült, realizálódott Kemény, Széchenyi és Kállay elképzelése, miszerint az osztrákok útja a Balkánra valóban Magyarországon át vezet. Bár a magyar félnek a földrajzi fekvésből sikerült ugyan politikai tőkét kovácsolnia, gazdaságát előnyt már nem. A vasútkérdésben végül a szerbek is engedtek (nem helyezik hamarabb üzembe a Niš–Mitrovica vonalat, mint a Belgrád–Niš-szakaszt) és a Monarchia is (elfogadva a szaloniki irányt és nem ragaszkodva a Niš–Piotr vonal kiépítéséhez, míg nincs meg a bolgárok hajlandósága erre). Ezzel megnyílt a lehetőség a kereskedelmi egyezmény aláírása felé is. (Ez a Németország felé való viszony függvénye is volt: a magyarok féltek egy német protekcionista

180 A nagynémet egység legalább gazdasági sikon történő megvalósulásától tartó magyar fél álláspontja szerint a törökökkel kötött 1862-es egyezmény, ha érvényes marad továbbra is Szerbiában, nem kedvezőtlen a magyar gazdasági érdekeknek. Chlumetzky viszont a vasútnál és a dunai hajózásnál is az osztrák cégek érdekeit szerette volna előtérbe helyezni Palotás Emil szerint. (Palotás E.: *Az Osztrák–Magyar Monarchia*, 93.)

181 És ebből a Szaloniki–Mitrovica szakasz már készen volt az Oszmán Birodalom területén. Palotás E.: *Az Osztrák–Magyar Monarchia*, 147.

fordulattól és a balkáni államoknak nyújtott egyidejű kedvezményektől, mely a magyar gazdaság számára csak piacvesztést eredményezhetett volna. A németek ugyanúgy igyekeztek kizárni a piacaikról a magyar állat- és húsexportot, mint tették azt később a magyarok Szerbiával szemben – nem utolsósorban azért is, hogy a német állategészségügyi szankciók szigorításának elejét vegyék).¹⁸²

Ami a kereskedelmi megállapodást illeti, a probléma ott volt, hogy Szerbia elutasította az 1862-es, legnagyobb kedvezményt hirdető (a vámot mindenütt 8%-ra emelő, Szerbiában azonban továbbra is csak a Pozsarevácban meghatározott, osztrákok számára fenntartott 3%-os vámot megállapító) török szerződés érvényességét. A szerb gazdasági érdekeket erősen sértő (és szerbek nélkül kötött) 1862-es megállapodás ellen a szerbek úgy léptek fel, hogy 1864-től nem a határon számított ár, hanem a behozott árucikk belgrádi piaci árának 3%-át szedték be, mely valójában akár az áru határon mért értékének 10%-át is kitehette. S bár 1878 után rendezni kellett a kérdést, de a két fél eltérően értelmezte, hogy az 1878-as „conditions actuelles”, az az 1862-es, vagy a későbbi helyzetre vonatkozik. Így míg korábban kivételezett, kedvezményezett helyzetének kizárólagos fenntartásában reménykedett, a Monarchiának most (az 1880-as angol-szerb, legnagyobb kedvezmény elve alapján kötött szerződés után) immár azért kellett vámháborúval fenyegetőznie,¹⁸³ hogy ne kerüljön rosszabb helyzetbe, mint korábban.¹⁸⁴ Az 1881-ben megkötött kereskedelmi szerződés nem Szerbia gazdasági kizsákmányolását vezette be (mint azt egyes jugoszláv történészek állították),¹⁸⁵ hanem politikai szövetségbe

182 Palotás E.: Az Osztrák–Magyar Monarchia, 161.

183 Mivel az osztrákok inkább eladni akartak akkoriban Szerbiában, a magyarok pedig a szerb áruk megvételét akarták megakadályozni, a magyar fél jóval könnyebben ráállt a gazdasági repressziókra.

184 Tovább mérsékelve álláspontján, a Monarchia végül (Chlumeczyk eredeti vámuniós elképzeléseivel szemben) csupán bizonyos termékekre korlátozta a korábban minden árucikkre kiterjedő „egyedi” kedvezmények iránti igényét (pl. cukor) és annak mértékét is (nem vámentességet, hanem a többi országgal szemben alkalmazott vám 3/8-át kérve).

185 Ugyanis még az előző lábjegyzetben említett – a korábbiakhoz képest mérsékelt – igényekhez képest is kedvezőbb helyzet állt elő a szerbek politikai megnyerése miatt. Az 1881-82-es egyezményben a szerbek által a Monarchiának adott kedvezmények a behozott áruk csupán 3%-át érintették, míg pl. a szerb sertések váma – ellentételészként – 2-ről 1,5 Ft-ra esett. Palotás E.: Az Osztrák–Magyar Monarchia, 253.

kényszerítését készítette elő. A Monarchia vezetése számára úgy tűnik, a geopolitikai szempontok voltak a fontosabbak akkor,¹⁸⁶ s nem a gazdasági behatolás. Szerbia a lehetőségekhez képest nem jött ki rosszul a kereskedelmi megállapodásból.

A vasútépítés egyébként sem váltotta be a nagy reményeket – nem csak a késés miatt. Mint Keleti írta 1885-ben (még a balkáni vasút megnyitása előtt, de az 1867 óta üzemelő Rusze–Várna vonal hatásainak tudatában): *„tudnivaló ugyanis, hogy a török vasúti hálózat Konstantinápoly, Várna, Dedeagats irányából a török tartományok belseje felé indul. Mind e vonalakon a nyugati export uralkodik. Franczia és német, svájci és főleg angol gyártmányok szinte elárasztják azon vidékeket, melyeken e vasútak áthaladnak, vagy a melyek felé tartanak. Anglia és a continens többi államai az olcsó tengeri úton kerülnek Törökország déli es keleti határaihoz s ott a vasútak végpontjait képező kikötőkben rakván le áruikat, így viszik mind beljebb az országba s viszik ki onnan, az ugyan nem jelentékeny és egyre jobban elnyomott belföldi termelést megüresedett hajóikra .. Szomorú ránk nézve, ezt fájdalommal kell ismételnünk, hogy a csatlakozás észak és nyugat felé oly soká mesterségesen megakadályozott és nincs ebben semmi vigasztaló még a török birodalomra nézve sem. Az idegen verseny az ország belseje felé amúgy is már tönkretette a kezdetben is gyöngye belső ipari termelést és az északnyugati csatlakozás által, legföljebb a versenyző államok állapota súlyosbodik, nem pedig a török tartományoké, melyeknek fogyasztói csakis nyerhetnek a bizonyára csak olcsóbbá lett fogyasztási cikkek árában... Némileg megvolt ugyan már az összeköttetés a Dunán, de az akadályok, melyeket részben a természet, részben egy domináló szállító-társulat indokolatlan magas díjszabásai saját exportunknak útjába gördítettek... eddig nagy sikerrel nem bíztattak.”*¹⁸⁷

186 Az 1881-es megállapodásban Szerbia vállalta, hogy elismeri Bosznia okkupációját, nem támogatja az ottani agitációt (ekkor éppen felkelés volt a 2 tartományban), cserébe a Monarchia vállalta, hogy tartózkodik minden olyan lépéstől, mely ellenkezik Berlin szellemével, engedi Szerbia déli irányú területnövekedését (de nem a Szandzsák és Albánia irányában). Cserébe Szerbia nem köt olyan politikai megállapodást, melybe a Monarchia előzetesen nem egyezik bele.

187 Keleti K.: A Balkán félsziget némely országainak... *Budapesti Szemle*, 256.

További probléma, hogy Lengyel Géza szerint a kis vásárlóerő és a háziipar önellátó-képessége miatt az *eladók* (pontosabban a magyar termékszerkezet) számára Szerbia még 1916-ban sem lehetett értékes piac.¹⁸⁸ Javaslatra ezért hasonló György Endre gabonaimporton és lisztexporton alapuló ötletéhez: házi gyapjút kellene felvásárolni (ez növelné a helyiek jövedelmeit) és textilipari készterméket exportálni,¹⁸⁹ imígyen bekapcsolva őket a fogyasztói társadalomba. Lengyelhez hasonlóan Strausz Adolf is úgy véli, hogy az önellátás és alacsony életszínvonal miatt Törökország ázsiai része hiába lenne ideális piac lenne a magyar termékek számára (ti. nincs verseny, hiszen „*a mohamedán lakosságnak nincs hajlama az ipari foglalkozáshoz, sem a kereskedéshez*”),¹⁹⁰ de a lakosság igénytelensége miatt még az egyszerűbb termékekre sincs kereslet. „*A bennszülöttek túlnyomó része nem dolgozik és nem termel többet, mint amennyi az éhenhalástól megmenti.*”¹⁹¹ Az ország tehát még nem lépett túl az önellátó gazdálkodás szintjén, mely alapvetően korlátozza a kereskedési lehetőségeket.¹⁹² Ezen ugyan lehetne segíteni a közlekedés fejlesztésével, azonban erre a magyaroknak egyrészt pénze nincs, másrészt veszélyes is, mert nemcsak a török fogyasztást növeli meg, de az exportot is, márpedig az részben egyezik a magyar agrárexportcikkkel.¹⁹³

A gazdasági problémák azonban ezzel (illetve a korábban említett angol és német riválisok jelentkezésével) nem értek véget. Réthy Dezső már 1889-ban felismeri, hogy 1877 óta *Európa-szerte gazdasági dekonjunk-túra van*,¹⁹⁴ tehát Kállay és György Endre elképzelésének megvalósítása eleve nehézségbe ütközik. Noha az állam valóban szerepet vállalt a tőke

188 A családok életüket úgy rendezik be, hogy mind eladóként, mind vevőként minél kevesebb dolguk legyen a külvilággal, ne kelljen többször megjelenni a falu határain kívül az évi két-három vásáron kívül. Minden háznál van eltéve méz, szilva, kukorica, gyapjú – melyből a ruházat még 1916-ban is házilag készült. (Lengyel G.: Utazás, 12–13).

189 Lengyel G.: Utazás, 14.

190 Strausz, A.: Törökország, 8–9.

191 Strausz, A.: Törökország, 6.

192 Az exportösztönző politika elutasítása implicité érv volt a védővamos politika mellett!

193 Ezt viszont nem mindenki látta problémának.

194 Az áresés miatt pl. Magyarország kenyérfogyasztása súlyban megduplázódott, de értékben stagnált. Tisza, I.: Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei. Bp., Athenaeum, 1897. 12. Emiatt kerül előtérbe a hazai piacok védelme, a vámpolitika és az agrárérdek.

mobilizálásában (1885-ben országos kiállítást rendeznek a Balkán termékeiből, ennek keretén belül írja meg Keleti Károly is a művét,¹⁹⁵ továbbá állami expedíciót is szerveznek a félszigetre),¹⁹⁶ ez nem volt hatásos: a magyar kereskedők és iparosok igen passzívan viszonyultak a balkáni piacokhoz. Réthy szerint a balkáni kereskedelmünk értéke és aránya (mely a forgalomnak egyébként is csak 9%-a) az utolsó 5 évben a felére esett.¹⁹⁷ A balkáni államok behozatalából (1000 millió frank) ekkor Magyarország 5%-kal részesedett, 700 milliós kiviteléből 9%-kal.¹⁹⁸ Ez gyakorlatilag nem több, mint amit 1868-ra vonatkozóan György Endrénél olvashatunk. Kínál azonban alternatívát a helyzetre: Réthy azok közé tartozott, akik (mint Kállay) úgy vélték, a balkáni agrárimport nem jelent veszedelmet a magyar gazdaságra, amennyiben európai piacra csak Budapesten keresztül tud kijutni, ebben az esetben ugyanis a nyersanyag feldolgozott termékként távozva hazánk gazdaságát erősíti. Így a védővámokat sem szorgalmazta, s a fentiek folytán számára a Balkánnal fennálló negatív külkereskedelmi mérleg sem volt probléma.¹⁹⁹ Mivel Magyarország nem csak kulturálisan van a Kelet és Nyugat között, de közlekedésföldrajzilag is, és ezt az előnyt ki kell használni: ha iparcikkal a Balkánra (sem Európába) betörni nem tudunk, Magyarországnak akkor is le kell fölőznie a keleti termékek feldolgozásából és nyugati exportjából eredő hasznot. Ő tehát megfordította kereskedelmi irányt: Magyarország kedvező földrajzi helyzetét eladható termékek, hazai érdeklődés és fogyasztópiac híján nem a balkáni, hanem a nyugati export felé kívánta kihasználni.²⁰⁰ Igaz, ez azt jelentette, hogy koncepciója továbbra is a hús- és malomipari lobbira támaszkodott. Szorgalmazta ugyanakkor Bosznia

195 „A keleti pavillonnak az 1885-iki országos tárlatban az a cz'élja, hogy bemutassa a magyar közönségnek az említett országok és tartományok ipartermelvényeit és fogyasztási czikkeit, ha az e gyűjteményből majdan alakítandó és teroszerűen s rendszeresen gyarapítandó keleti kereskedelmi múzeum hivatása lesz a kelettel üzleti összeköttetésben álló vagy abba lépendő iparosainkat s kereskedőinket folyton értesíteni az ott szükséges vagy az onnan szerezhető árukra nézve.”

196 Melynek ő is részese volt. Réthy Dezső: Magyarország a Balkán piacain. Statisztikai tanulmány. Bp., 1889. 4-7.

197 Réthy D.: Magyarország a Balkán piacain, 132.

198 Réthy D.: Magyarország a Balkán piacain, 16.

199 Réthy D.: Magyarország a Balkán piacain, 134–140.

200 Ehhez képest a függelék 161. oldalán található Keletre exportáló magyar cégek felsorolása elég vérszegény.

betelepítését, részben a fogyasztás növelése és a népességfelesleg leveztése érdekében és a Budapest-centrikus vasúti összeköttetés kiépítését. Réthy elismeri a magyar ipar fejletlenségét, s azt, hogy a hazai fogyasztást sem elégíti ki minden iparág, tehát egyfelől jogos lenne a belföldi piacot ellátó iparágak fejlesztése is, de másfelől, ha most kiszorulunk a Balkánról, akkor később sokkal nehezebb lesz a betörés.²⁰¹ Így Réthy is azok közé tartozott, akik sokat reméltek a Budapest–Belgrád–Szaloniki vonal 1888-as megnyitásáról.

Bár az eddigi koncepciók kiöltői a pénz viláगतól messze álltak, ne higgyük azt, hogy a bankok nem mutattak érdeklődést a térség iránt (Chorin Ferenc, Wickenburg Márk, Lánczy Leó 1910-es évekbeli tevékenységéről lesz még szó). Weisz Berthold, mint kereskedő és az Osztrák–Magyar Bank egyik vezetője maga is részt vett az 1881-es német expedíció és a balkáni vasútépítés hatására szervezett 1885-ös magyar expedícióban. A magyar gazdasági jelenlétet a Belgrád–Szaloniki vasút 1888-as megnyitása előtt Réthyhez hasonlóan katasztrofálisnak tartja. A *„távoli, idegen nemzetek ama területeket kereskedelmileg és ez által mindinkább politikailag is uralják, melyet uralni pedig első sorban a mi feladatunk volna. Albánia, Görögország, Macedónia, Szerbia kereskedelmi városaiban és kikötőiben csak egyetlen egy magyar származású tekintélyesebb céget találtam, Saloniki-ben...”* Belgrádban tavasszal csak két magyar ipari cég képviselőjét találta.²⁰² Tisztában lévén a magyar ipari potenciállal, Weiss maga is osztja Réthy koncepcióját, mely a vasúti tranzitforgalom révén a közvetítő kereskedelem hasznának lefölözésében reménykedett.²⁰³ Weisz tehát a komprádortőke klasszikus képviselőjeként nem ipar-, hanem kereskedelem pártoló volt. Ez ugyanis maga is növeli a nemzeti jövedelmet és a nemzeti vagyont. *„A kereskedelmi foglалás az anyaországra nézve, melynek fiai*

201 Réthy D.: Magyarország a Balkán piacain, 157.

202 Weisz Berthold: Kereskedelmi hódítások. *Közgazdasági Szemle*, 1886. 141–142.

203 „Hogy magunknak fogalmat alkothassunk, mily óriási összegbe kerül a kereskedelmi közvetítés, és ez alatt azon munkadíjat értem, mely egy nemzetnek jut, ha kereskedői kara nemzetközi kereskedelemmel foglalkozik és ha az árucserét nyers állapotban, mint kávé, rizs, fűszer, gyapot, olajneműek stb. alakjában az idegentermelőkötől az idegen fogyasztók kezeihez juttatja, szemügyre kell vennünk a kiváló kereskedelmi államok jövedelmeit. G. W. Medley „The reciprocity craze” című munkájában Nagy-Britániának a kereskedelmi közvetítésből származó jövedelmét „kereskedelmi nyereség” cím alatt évente 350 millió márkára teszi”, miközben a magyar alig néhány ezer forint. Weisz B.: Kereskedelmi hódítások, 146.

azt teljesítik, számos nagy horderejű eredménnyel bír. Mint már említettem, ezen eredmény az anyagi nyereség, az ezáltal előidézett rohamosan emelkedő nemzeti jövedelem, mely karöltve jár a nemzeti vagyonosodással.”²⁰⁴ Ezen belül pedig indifferens volt számára, hogy exportból, vagy importból származik a közvetítő kereskedelem haszna.

Sőt egyenesen Malthust hozta fel érvként, hogy miért lesz szükség a balkáni agrártermékek behozatalára. (Ezzel persze a hazai termelők egy része – a feldolgozókapacitással nem rendelkezők – nem értett egyet, hiszen ez árletörő hatású). Weisz szerint hamarosan Magyarország sem tudja majd kielégíteni népességének fogyasztását. „Németországnak 1838–1842-ig átlag évenkénti gabonakivitele 3 és 2/3 millió métermázsára rúgott, míg a legújabb időben bevitel, kivitelét átlag 17 millió métermázsával felülmúlja. Gőzmalmaink készítményeinek 75%-a már belföldön fogyasztatik el, és a gabonaneműeknek szüksége Ausztria-Magyarországban annyira emelkedett, hogy 1884-ben 1.236,991 mm. rozs behozatalával 81,789 mm. kivitel állott szemben, és hogy a buzabehozatal 1.311,879 m mászára, a kivitel pedig 1.103,687 m mászára rúgott. E számok mutatják, hogy az Osztrák–Magyar monarchia már elérte azon pontot, midőn a belföldi buza- és rozstermelés alig képes fedezni a belföldi fogyasztást.”²⁰⁵ Ezt szerinte nem a hazai termelés fokozásával, tőkeigényes intenzív gazdálkodással kell kompenzálni, hanem olcsó importtal (hiszen Anglia is ezt tette).

Szemben például Keleti és Réthy pragmatizmusával, aki a nagyhatalmak behatolásának megelőzése érdekében tartja fontosnak a Balkán mielőbbi gazdasági érdekkörbe vonását, Weisz koncepciója nem nélkülözi a korban szokásos, a nemzetek harcára és kultúrmisszióra történő hivatkozást. „...a nemzetek életében is uralkodik ama physiologiai törvény, hogy a magasabb szervezet megsemmisíti vagy felszívja az alacsonyabbat. Es én egy lépéssel tovább megyek, és a kultur államok egyenes kötelességéül vallom, hogy a szomszédságában vagy közelében fekvő, a civilizációban elmaradt népekre az emberi gondolkodás és életmód áldásait kiterjeszse.”²⁰⁶ Szóhasználata

204 Weisz B.: Kereskedelmi hódítások, 146.

205 Weisz B.: Kereskedelmi hódítások, 147–148.

206 Weisz B.: Kereskedelmi hódítások, 149–150. „Feltártam Önök előtt a kereskedelmi hódítás képét, de azért nincs szándékomban önöket ezen irányok megvalósítása végett házi tűzhelyeikről messze földekre

(„kereskedelmi hódítás”) ugyanakkor világossá teszi, hogy aktív politikát igenel ő is, mi több a célpontot is világosan megjelöli, mikor utal Szaloniki stratégiai fekvésére.²⁰⁷ *„Fel a Morava partjain Szerbiába Vardaron le Makedóniába dús természeti kincseivel, melyek partjaihoz Albánia fensíkjainak termékei ömleni fognak, a Saloniki öböl, mint Európa, a kelet és Kis-Ázsia”* metszéspontja felé.

Mint látható, a feladatok megfogalmazása sokszor ellentmondásos volt. Az ugyancsak 1885-ös fellendüléshez kapcsolódó Keleti például elutasította Réthy és Weiss koncepcióját a közvetítő kereskedelem hasznáról, úgyszintén ellenezte a balkáni tőkekihelyezést és iparfejlesztést, de az általa kínált alternatíva (hazai iparcikkek elhelyezésének primátusa a Balkánon) eleve belső ellentmondásokkal volt terhes, hiszen a riválisok mellett a helyi fogyasztás korlátaival is meg kellett küzdeni. *„Tagadhatatlan, hogy hasznot hajtó kereskedés csak fogyasztóképes országokkal üzhető; de Magyarország szempontjából, melynek meg saját országában is annyi teendője van iparának emelésére: nem lehet föladata azt más távolabb országrészekben fejleszteni. Nekünk egyelőre elég, ha saját termelvényeinknek — és pedig főleg ipartermeivényeinknek — bírnunk, részben fejlesztett kereskedelmünk, részben a létező és létesítendő közlekedési eszközök előnyösebb kihasználása által, nagyobb elkelési piacot biztosítani.”*²⁰⁸ Azonban ez a gazdaságpolitikai irány (is) kudarcba fulladt.²⁰⁹

utalni, hol az anyaországtól száz mértföldre volnának távol. Csak a határainkon fekvő Balkán - államokra akarom figyelmüket felhívni és mindenekelőtt a szerb és a makedoniai kereskedelmi területekre, különösen ez utóbbinál kell, hogy Magyarország mint a legközelebbi kultur - állam, hivatásának ismerje a népességet — hol egy hanyatló kormány, az uralkodó elemeknek fatalistikus életképtelen nézetei, anarchiát, elvadulást természetellenes elszegényedést okoztak, — hathatós kereskedelmi érintkezés által a műveletlenség átkától megszabadítani, új gazdasági életre ébreszteni.”

207 Weisz B.: Kereskedelmi hódítások, 150.

208 Keleti Károly: A Balkán félsziget némely országainak... Budapesti Szemle 1885.

209 Az aktív gazdasági lépések, mint tőkekihelyezés, iparcikkexport vagy közvetítő kereskedelem helyett a kereskedelmi kedvezmények kikényszerítése (passzív politika) dominált, az előbbiek megvalósulását azonban az utóbbin keresztül hátráltatta az önálló magyar vámterület hiánya, hiszen a magyar iparcikkeknek adott kedvezmények az osztrákokra is vonatkoztak. Ezt viszont a magyar gazdasági körök nem preferálták, emiatt a kereskedelmi kedvezmények is az agrárvédővámokra és kvótákra redukálódtak.

A gazdasági behatolás intézményes háttere és eszköztára a századforduló előtt

Vizsgáljuk meg ezután a gazdasági behatolás *kezdeti* eszköztárát.²¹⁰ Ilyenek voltak a balkáni felfedezőutak, melyek szoros összefüggésben voltak a mindenkori külpolitikai aktivitással.²¹¹ Így például Kanitz 1868–1869-es útja, vagy a magyar érdeklődés 1880-as évekbeli – Thallóczy kapcsán már említett – megélénkülése is szoros kapcsolatban volt a nagypolitikával. Mivel a Széchenyi-féle önfinanszírozó utakat a Balkánt kutató személyek vagyoni háttere egyszerűen nem tette volna lehetővé, az állam feltételeket szabhatott a dotációért cserébe. Felix Kanitz a rendelkezési alaphól kapott évi 6000 forintot²¹² (miniszeri fizetés – Kállay Béni konzulként ugyanennyit kapott) térképezést is felölélő régészeti felfedezőútjaihoz,²¹³ miután 1868-ban együtt utazott Vidinbe Kállay Bénivel. Emellett (a korabeli média szerepét betöltő) műveiben a Monarchia Balkán-politikájának propagálására is lehetőség nyílt (az orosz ellenében).²¹⁴ Az a tény, hogy informátorként utazókat használnak nem új: Ress Imre bizonyította,²¹⁵ hogy a születő magyar balkáni diplomácia exponensei úgy gondolták, hogy a munkájukat rosszul végző hivatásos diplomaták,²¹⁶ vagy kétes helyi megbízottak helyett egy új informátori hálózatot kell kiépíteni a

210 A gazdasági behatolás módjait és eszköztárát ugyanis újradefiniálják 1908 után (a gazdasági célokat pl. Szegh Dezső, az eszköztárát többek között Thallóczy már idézett 1913-as memorandumában).

211 Nagy Miklós Mihály: Balkán-kép vagy a Balkán képei? A Balkán-félsziget a magyar katonai utazási irodalomban. *Közép-Európai Közlemények* 5, 2012/1. 15–28.

212 Radenić, A.: *Dnevnik*, 1869. máj. 20.

213 Szegh Dezső még 1913-ban is azt írja, hogy „a legtökéletesebbeknek elismert úgynevezett közép-európai vezérkari térképek albániai felvételei is sok tekintetben teljesen hasznavehetetlenek”. Szegh Dezső: Az albánok. *Katolikus Szemle* 27, 1913. 725–738.

214 Demeter Gábor: Az utazó és az ügynök. In: Dimenziók. FUT – Földrajz – Utazás – Történelem. Szerk.: Lendvai Tímár Edit – Berta Erika – Pravetz Beáta. Bp., Martin Opitz, 2018. 131–143.

215 Ress Imre: A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában a kiegyezés után 1867–1875. In: Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából, 1785–2011. Főszerk. Csóka Ferenc. Bp., 2012.

216 „Az osztrák ügynököket nem eszmék, nem a birodalom hivatásának érzete vezérlik; legnagyobb részint csak arra töreksenek, hogy a mennyire lehet nyugodt életet viihessenek, s adandó alkalommal előléptetést nyerjenek.” Kállay B.: Kállay Béni utazásai, 258.

kossuthista emigráns körök felhasználásával, akik – 1850–1867 közötti tevékenységük miatt – kiterjedt konspirációs hálózattal rendelkeztek.²¹⁷ Kanitz is említi, hogy a bolgárbarát vidini pasa bukását is magyar kapcsolatai okozták.²¹⁸ (A Monarchia konfidenslistája még Jovan Cvijić szerb geográfust is tartalmazta).²¹⁹ A 1870-es években hozzákezdtek egy önálló magyar (titkos) diplomáciai kar alapjainak lerakásához. A magyar Kereskedelmi Minisztérium alá rendelve létrehoztak egy „kereskedelmi levelezőkből” álló hálózatot, amelynek sokoldalúan képzett tagjai nemcsak gazdasági ügyekkel foglalkoztak, hanem kémkedéssel és külföldi kapcsolati háló kiépítésével is.²²⁰ Így került a kereskedelmi minisztérium érdeklődésének homlokterébe Horváth Ödön (az író Ödön von Horváth apja) Albániáról írt gazdasági tanulmányai hatására,²²¹ s szolgált levelezőként Németh Józseffel (Szerbia) együtt, máig jól használható gazdasági leírást hagyva az utókorra.²²² Mindeközben folyamatosan tájékoztatta Thallóczyt is (aki viszont közös pénzügyi tisztviselő!).²²³ Albánia a Monarchia behatolásának egyik fő terepe lett a századforduló után, így nem

217 A Monarchia diplomáciája hallgatólagosan is elismerte Balkánt magyar érdekszférának a Boszniát is igazgató közös pénzügyminiszeri posztra kinevezett magyar származású politikusok révén (1882–1912). Így gyakran megesett, hogy Monarchiának hivatalosan is két külpolitikai erőközpontja volt.

218 Kanitz, *Fülöp Felix*: Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1879. Leipzig, 1882. 119–121.

219 ÖStA HHStA PA I Allgemeines, 9 Personalia, Kt. 766.

220 Csaplár-Degovics Krisztián: Az első magyar–albán szótár születése. *Világtörténet* 100, 2017/3. 467.

221 Kitérő gazdasági elemzés az olasz behatolás következményeiről, az osztrák–magyar ellenlépések lehetséges módozatairól, az albán agrártermelés és kereskedelem volumenéről, a kikötők alkalmasságának hiányáról, a potenciális albán és osztrák–magyar exportcikkekről, ugyanakkor történeti szempontból dilettáns mű. Horváth Ödön: Albánia. Bp., 1902. *Uő*. Albánia. *Budapesti Szemle* 111, 1902. 307–308.

222 Németh József: Ó-szerbia és szerb-Macedónia közgazdasági leírása. Bp., 1916. Németh József: Szerbia leírása. Bp., 1918.

223 Rangja „büzsérgéd” Thallóczy (és Löwy Árpád) köreiben. Horváth Ödön polgári hivatalnoksaládból származott, miniszteri tanácsos lett, majd 1908-ban nemességet kapott. 1909-től Münchenből próbálja a német–osztrák–magyar gazdasági kapcsolatokat erősíteni (az Orientbank létrehozása, hitelezés). Horváth szerint a Balkánra szemet vető németek ezt akkor is meglélik, ha a Monarchia húzódozik. Tehát ez esetben egy párhuzamos osztrák–magyar intézményt kell létesíteni, különben a versenyben gyorsan alulmaradunk. (Az osztrák–magyar–német vámuniót, mint lehetőséget a Ballhausplatz elutasította). Zichy Mihály: Segítség nehéz időkben. Levélválogatás Thallóczy Lajos hagyatékából. Magyar Napló, OSZK, Bp., 2018. 134.

meglepő, hogy Báró Nopcsa Ferenc albániai utazásairól²²⁴ a legújabb történeti kutatások ugyancsak bizonyították: a világhírű magyar utazó kapcsolatban állt Conrad vezérkari főnökkel, továbbá Thallóczy Lajoshoz is kötődött (Thallóczy naplójában „tanítványának” nevezte Nopcsát).²²⁵ Strausz Adolf, a Keleti Kereskedelmi Akadémia (KKA) későbbi tanára ekkor még katonaként járta be a Balkánt,²²⁶ aligha hadsereg anyagi támogatása nélkül (Bosznia–Hercegovina okkupációja után Koburg Ferdinánd tisztvárosa, majd annak bolgár fejedelemmé választása után tanácsadója Szófiában). A kezdeti, Boszniához szorosan kötődő deskriptív kísérletei után²²⁷ az 1888-as, a Monarchia gazdasági behatolását célzó balkáni szintézise minőségi ugrást jelentett. A Budapest–Belgrád–Szaloniki-vasútvonal küszöbön álló (1888) átadása²²⁸ ugyanis a félszigetre irányította a figyelmet, így 1885-ben állami dotációval egy hattagú csoport (országgyűlési képviselő, geológus, mérnök, régész, nagykereskedő és

224 Nopcsa szerint az albán gyáripar fejlesztéséhez (1914-ben egyetlen bánya működött a térségben) az erdők (ekkor még) elégségesek, a terület vízenenergia szempontjából kifejezetten kedvező adottságokkal bír, de mezőgazdasági szempontból a terület nem önellátó, importra szorul, és kikötői alkalmatlanok kereskedelemre. „*Van vágható erdeje s elegendő vizierje a jövőendő gyáriparhoz...Többféle ok is közrejátszik hogy miért nem képes az albán hegyvidék élelmiszer-szükségletét fedezni. Ezek közé tartozik a mezőgazdaság kezdetleges állapota. A váltógazdaság és a mély szántás ismeretlenek s még a trágyázást is ritkán alkalmazzák. Burgonyát nem termelnek. A vízben szegény meszes talaj nem termékeny.*” Nopcsa Ferenc: A legsötétebb Európa. Bp., 1911. 55–58. Nopcsa kevés téves megállapítása közül talán az Albán érckészletek alábecslése érdemel szót, mentségére szolgáljon, hogy a dél-albániai lelőhelyeken nem járt. „*Nemesebb ásványi kincsek, legalább az ország nyugati részében, úgy látszik nincsenek. Az ólom, réz, arzén, vas és aszbeszt, amiknek az előfordulását megfigyeltem, keveset ígérnek.*” Ugyanakkor társadalomföldrajzi megfigyelései igen pontosak.

225 Pollmann Ferenc: Nopcsa Ferenc. In: Magyarország az első világháborúban. Szerk.: Szijj Jolán – Ravasz István. Bp., 2000.

226 Tudását és kapcsolatrendszerét még 1916-ban is hasznosította, mikor diverzánsakciót hajtott végre a szerbek ellen.

227 Strausz Adolf: Bosznia története és néprajzi leírása. Bosnyák Föld és népe. Bp., 1881. Strausz Adolf: Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása. Bosnyák Föld és népe II. Bp., 1883.

228 Ez 1878 következménye volt: a szerbek területgyarapodásukért cserébe nyugati kölcsönből kötelesek voltak vasútvonalat építeni a Monarchia és Törökország között. A Monarchia azonban nem tudott élni a kedvező lehetőséggel: először ugyanis a déli szakasz készült el, ami nem a Monarchia érdekeit szolgálta), majd a szerb–osztrák–magyar viszony eléggé megromlott, s 1906-ban a vámháború során a szerbek lezárták a vasutat. Ennek köszönhető a sok diplomáciai csatározáshoz vezető, novipazári szandzsákon keresztül vezetendő Uvac–Mitrovica vasútvonal és az Adria-albán parti vasút koncepciójának megszületése.

Strausz) indult el a balkáni országok tudományos kutatására. Ennek számos publikáció lett a közvetlen eredménye,²²⁹ de mint Réthy elemzéséből is kiderül, a gazdasági pozíciók erősítése elmaradt. Szerényi (Stern) József későbbi iparügyi miniszter is ekkoriban járt a Balkánon, s lett a keleti behatolás egyik exponense.²³⁰ E művek egyben jó „propagandaanyagot” is szolgáltatottak a Monarchia külpolitikai fordulatához: a bolgár-orosz viszony megromlása és az ekkor határozottan Monarchia-barát Ferdinánd fejedelemmé választásával tovább erősödtek a Monarchia pozíciói, melyeket azonban a gazdaság továbbra sem tudott kiaknázni.

A feladat, a Balkán „kereskedelmi okkupálása” és „kulturálása” sokoldalú megközelítést igényelt már a kortársak szerint is.²³¹ A terület feltérképezése-monitorozása mellett a pénzszerűségében lévő Magyarország a szellemi tőke fejlesztése és kulturális offenzíva révén kívánta ledolgozni a hátrányt,²³² s erősíteni pozícióit. A boszniai katolikus papok képzését a horvátországi Diakovárból Esztergomba helyezték már 1876-ban.²³³ De ide tartozik a keleti pavilon kiállítása az 1885-ös budapesti országos tárlatban, továbbá Thallóczy részéről a balkáni nacionalizmusok felszítása,²³⁴ illetve mederbe terelése érdekében tett lépéssorozat: albán

229 Ábrahám B.: A Balkán képe, 51. Keleti Károly idézett 1885-ös műve, Asbóth János: Bosznia és Hercegovina. Bp., 1887. továbbá Strausz Adolf: A Balkán félsziget: Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró. Bp., 1888. és Réthy D.: Magyarország a Balkán piacain c. kötete is e „hullám” eredménye.

230 S lett a turanisták, majd a Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Társaság számára megkerülhetetlen. Sassi Nagy L.: A Magyar-török i. m.

231 Weisz Bertold: Magyarország hivatása a Keleten. „Csak rendszeres, sokoldalú működés által fogjuk nemzetünket arra képesíteni, hogy a Balkán-államokban és a keleti forgalomban megfelelően természet szerű és történeti hivatásának (ismét ötvöződik a földrajzi, evolúciós és történeti érv), mely abból áll, hogy ezen területet kereskedelmi okkupálja és azokban a kultúra, a jólét terjesztője legyen.” (Idézi Réthy Dezső)

232 Csaplár-Degovics Krisztián: Az első magyar–albán szótár, 467; Csaplár-Degovics Krisztián – Lumije Jusufi: The Birth of the First Albanian-Hungarian Dictionary (1913). In: Relations between Albanians and Austro-Hungary (Austria) by mid XIX century to our days: Marrëdhëniet e popullit shqiptar me Austro-Hungarinë (Austriinë) nga mesi i shek. XIX deri në ditët tona. Fehari Ramadani / Bajram Kosumi / Ylber Sela (red.shk.): Skopje, 2016. 87–102.

233 Szathmáry Gy.: Bosnyákország, 88.

234 Egyik első útján Thallóczy fellázított néhány albán törzset. Deusch, Engelbert: Der Aufstand der Malesia e Mbishkodres von 1883 und das Verhältnis der albanischen Katholiken zu Österreich-Ungarn. Südost-Forschungen 63–64, 2004–2005, 261–301.

történelemlétkönyv, a Szkander bég mítosz,²³⁵ a bogumilok és a bosnyák mohamedánok között vont történeti párhuzam,²³⁶ a dalmáciai iratanyag szisztematikus gyűjtése-kiadása.²³⁷ 1889-es szerbiai látogatása során ki-kristályosodó koncepciója (a szerbeket a történetírás befolyásolása révén lehet megnyerni)²³⁸ összhangban volt a Monarchia politikai törekvéseivel (de az akkori magyar érdekekkel is),²³⁹ mely a szerb szövetségi szerződés megújításához vezetett 1889-ben. A magyar közgondolkodásnak megfelelően Thallóczy a történeti jogra való hivatkozást erőltette,²⁴⁰ Dalmácia aktuálpolitikai helyzete és történelmi szerepe között párhuzamot vont.²⁴¹

A Réthy által is érzékelt 1889 utáni megtorpanásból²⁴² való kilábalást elősegítendő a keleti gazdasági behatolás egyik újabb kulcsszervezete (de

235 Csaplár-Degovics, Krisztián: Ludwig von Thallóczy und die Albanologie: Skizzen eines Experiments zur Nationsbildung. In: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Hrsg.: Dževad Juzbašić, Imre Ress. Sarajevo–Budapest, 2010. 141–148. Uő.: Lajos von Thallóczy und die Historiographie Albaniens. *Südost-Forschungen* 68, 2009. 205–246.

236 Thallóczy, Ludwig von: Beiträge zur Kenntnis de Bogumilenlehre. Wiss. Mitt. Bosnia-Herzegovina III. Vienna, 1895. Asbóth János: A bosnyák bogumilek az Árpádok és Anjouk korában I. *Budapesti Szemle* 97, 1885. 25–53.

237 Részben a tartományra vonatkozó magyar igények legitimálása céljából. 1910 után e tevékenységet a Turáni társaság vállalta fel! Lásd ehhez kapcsolódóan: Illirisch-albanische Forschungen 1–2. Hrsg.: Thallóczy, Ludwig von. München-Leipzig, 1916.

238 A vasút megnyitása után az osztrák–magyar politikai elit be kívánta biztosítani pozícióit. 1889-ben, a rigómezei csata 500. évfordulója alkalmából a Monarchia új szövetségi szerződést között Szerbiával, s hogy annak boszniai igényeit csökkentse, dél felé ajánlott kompenzációt (abban a reményben, hogy saját gazdasági behatolása is könnyebb lesz így és a Szerbia gazdasága és politikája – így a vasút – feletti kontroll is megmarad). A rigómezei csata nemzeti mítosszá alakítása, és Spiridon Gopčević szerbeknek kedvező balkáni etnikai térképe is e koncepció „háttermunkáját” képezte. Heppner, Harald: Serbien im Jahre 1889 nach einem Bericht Ludwig von Thallóczy's. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv* 41, 1990. 192–193.

239 Thallóczy magyarként a birodalmi „albán lobbí” tagja lett. E csoportosulás az 1895-ös tanácskozás, majd a Goluchowski–Muravjov-paktum (1897) idején erősödik meg. (Ekkor vetik fel újra – Calice, Beck és Hohenlohe – a Balkán érdekszférákra osztását az oroszokkal megállapodva, mely a Balkán nyugati felét juttatná a Monarchiának – 1895 után ui. javulnak az orosz-bolgár kapcsolatok). Thallóczy 1913-as koncepciója szintén kiérlelt, szisztematikus és nem elmentés a Monarchia érdekeivel (lásd később).

240 Loorenović, Dubravko: Ungarische-bosnische Beziehungen und die Religionsgeschichte des Mittelalterlichen Bosnien im Werk von Lajos Thallóczy. In: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Sarajevo–Budapest 2010. Hrsg.: Dževad Juzbašić, Imre Ress. 37.

241 „Dalmatien war damals für Ungarn, was es heute für Mitteleuropa ist.” (Thallóczy, Ljudevit: Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450–1527. Zagreb, 1916. 28.

242 A kezdeti lendület a megtört, amit az 1890–1903 között (az 1897-es orosz-magyar megállapodás és az 1903-as mürzstegi konvenció ellenére) kiadott művek kisebb száma is bizonyít. A

ekkor még nem ideológusa) a századforduló után kétségtelenül az annyira hiányolt s 1892-ben alapított Keleti Kereskedelmi Tanfolyam, illetve utóda, a Keleti Kereskedelmi Akadémia lett (1899–1920). Célja eredetileg a nem gimnáziumi érettségivel rendelkező tehetséges fiatalok felsőfokú kereskedelmi képzésének biztosítása volt (a bécsi Cs. és Kir. Konzuli Akadémia ugyanis eleve csak gimnáziumi érettségit tett személyt vett fel), másfelől az, hogy – mivel a konzuli akadémia egyben le is fedte-fölözte a nyugati posztokat²⁴³ – a „keleti nyitás” szellemében őket is pozíciókba helyezze a konzulátusok kereskedelmi kirendeltségein, a magyar gazdasági érdekeket képviselendő. Ide köthető a párhuzamos intézmény (melybe majdnem be is olvadt) a Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum, mely a balkáni városok gazdasági szerepét, állapotát, lehetőségeit elemezte és levelezőket is küldött ki a Balkán-háborúk utáni magyar kereskedelmi behatolást elősegítendő, melyre a Szófia–Haszkovó–Gümöldzsina vasút és Porto Lagosz kikötőjének kiépítésének reménye jogosította fel.²⁴⁴

A KKA feladatát a világháborúig felvállalta: diákjainké „... a hivatottság: keleti térfoglalásunk megvalósítása, miénk a kötelesség: az ehhez szükségesnek mutakozó ismeretek nyújtása”.²⁴⁵ Az intézet tanáraként Strausz Adolf kezdetben még elutasította a területi imperializmust, s csak a gazdasági behatolás mellett látva a voksot, de annak eszközéül – a magyar gazdaság teljesítőképességét ismerve – reálisan a kulturális offenzívát jelezte meg (akárcsak Thallóczy). Ez aztán a gyakorlatban nagyobb sikereket is hozott, mint a politikai vagy gazdasági behatolási kísérletek.²⁴⁶ „Súlyos küzdelmet folytatunk. Nyelvünket, ősi jogainkat [!] még saját

kevés iparközpontú munka egyike Strausz Adolf tollából származik (Szerbia közgazdasági viszonyai. *Iparosok olvasótára* 9, Bp., 1902/1–2. 1–90.), de ez elsősorban kisiparosok számára hasznos információkat tartalmaz (a céhes ipar Szerbiában még virágzik, sokan kivándorolnak a Délvidékről).

243 Szőgi László – Zsidi Vilmos: Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia Történetéből (1892–1919). A Budapesti Corvinus Egyetem Levéltárának kiadványai, 12. Bp., 2007. A felsőfokú intézménnyé történő nyilvánítás során beadott iratokban elhangzott panaszok a későbbiekben nem nyernek megfogalmazást.

244 Balkáni piacok a háború után. Gazdasági ismertető. XVII–XX. füzet. Gümöldzsina, Drinápoly, Dedeagacs, Xanthi. Bp.: Az M. Kir. Kereskedelmi Múzeum kiadványa, 1914.

245 Kúnos Ignác: Néhány szó intézetünkről. In: Bulgária és Törökország, VII.

246 1917-ben azonban már a Morava és a Vardar összekötését vízionálta egy csatornával a szaloniki kijutás érdekében. A világháború alapvetően felülírta az 1908 után Szerbia megkerülését irányzó magyar-birodalmi koncepciót is.

határainkon belül sem tudjuk érvényesíteni. Távolabb esünk ma, mint voltunk a céltól, hogy hazánk legyen a Balkán-országok politikai és szellemi vezetője [...] nem a politikai imperiálizmust kívánom, nem azt a hatalmi befolyást, melyet királyaink tűztek ki, hanem gazdasági imperiálizmust [...] Nem területi hódítás legyen imperiálisztikus politikánk célja, hanem szellemi kultúránk révén a gazdasági terjeszkedés”.²⁴⁷ (Igazodva Aehrenthal 1908-ban meghirdetett politikájához).

A földrajzi gondolat (a Duna-medence természetföldrajzi egység) és a germánság és szlávtság közé ékelődött nép koncepciója, a keleti rokonság (turanizmus) eszméje²⁴⁸ annak minden előnyével és hátrányával a KKA világába is beszivárgott, interakció tehát bizonyíthatóan volt a politikai földrajz és a közgazdaságtudomány világa között: „Magyarország földrajzi helyzeténél fogva arra is hivatva van, hogy hatalmas német szövetségeseink kereskedelmét közvetítse a kelettel...”,²⁴⁹ - írja az akadémia felügyelőbizottságának elnöke 1916-ban, s soraiban tulajdonképpen Kállay parafrázisát olvashatjuk „à la Berlin”, megspékelve némi turanizmussal, azaz (s erre Strausz Adolf Mitteleuropa-koncepció jegyében íródott 1917-es két kötete is tanúbizonyság),²⁵⁰ a KKA ekkorra már messze meghaladta Monarchián belül történő gazdasági érdekérvényesítés gondolatkörét is.

Az ideológiai és koncepcionális változás okai összetettek. Tény, hogy a századfordulón jelentős eltolódás ment végbe a balkáni összbirodalmi (és a magyar) politika hazai megítélését és hangsúlyait illetően. Kállayt több oldalról támadások érték, halála után az egyébként sem átütő erejű balkáni kutatás/behatolás megrekedt (főleg a következő, 1908 utáni periódushoz képest).

247 Strausz Adolf: Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom. Politikai, gazdasági tanulmány. (A Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia segédkönyve). Bp., 1913. XI–XII.

248 Kúnos Ignác: Néhány szó intézetünkről. In: Bulgária és Törökország, V. és VII.

249 Nagy Ferenc: Előszó. In: Bulgária és Magyarország i. m.

250 Strausz, Adolf: Grossbulgarien. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia 1917. és Strausz, Adolf: Das Osmanische Reich. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia. 1917.

Kétségtelen, hogy a kiegyezést követő évtizedekben a magyar balkáni modernizáció stratégiai célja idealizáltan politikai-társadalmi irányultságú volt, az europaizált alkotmányos parlamentáris nemzetállamiság megteremtése a félszigeten – burkolt belpolitikai célzattal: a hazai nemzetiségek lojalitásának biztosítására.²⁵¹ A közvetlen utókor (a 48-as és a konzervatív ellenzék is) viszont főként *imperialistának* tekintette Kállay politikáját.²⁵² A századfordulón a konzervatív bosnyák arisztokrácia pénzétől feltüzelt függetlenségi ellenzék és a sajtó Kállay politikáját „birodalminak” állította be, mely a „magyarság érdekeire” hivatkozva a magyar érdekek ellenében cselekszik, s számon kérte az eddigi összegek felhasználását. A humanisztikus érvel szemben a gazdasági hasznosságot középpontba állító,²⁵³ a delegációk szintjét is elérő támadások szimptomatikusak, jelzik a változó retorikát és a mögötte lévő igényt is: *„Áttérve magára Bosznia közigazgatására, ezt csak egy szóval jellemezhetném: ezek tarthatatlan állapotok. A régi, elavult, igazi osztrák gyarmatpolitikát űzik ott. Gyarmatpolitikát űznek, de ennek csak a rossz oldalát érvényesítik. A jó oldalát, a melyből az anyaországoknak hasznuk lenne, egészen szem elől tévesztik.”*²⁵⁴ A vádak mögött pedig a magyar gazdaság Ausztriához képest egyáltalán nem javuló boszniai teljesítménye állt. A valóságban a magyar fél eredménytelensége leginkább elhibázott (agrárius köröknek kedvező) tarifapolitikájának köszönhető. A parlamenti (Visontai Soma) és delegációs támadások (Rakovszky István, Néppárt) összttűzébe került közös pénzügyminiszter megbuktatásának kivédésére Thallóczy íratta meg a szükséges újságcikkeket, illetve a két évtizedes bosnyák politikát

251 Románia példája bizonyítja, hogy a liberalizmus és a területi expanzió igénylése mennyire megfér együtt, hiszen a „kultúrnenmet” és „államnenmet” olyan fogalmak, melyek a liberális gondolkodás részét képezték.

252 *„Balkánpolitikánk, amíg Kállay élt [...] teroszerű imperialista politika volt. Abból indult ki, hogy míg egyrészt Törökország már nem maradhat fenn sokáig és a monarchiának egy kis hatalomgyarapodás [...] nem ártana.”* Boross László: A Habsburg Monarchia. Huszadik Század, 1914/1. 166.

253 Mint láttuk, ezt már 1877-ben is számon kérte az ellenzék.

254 A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött s ő felsége által 1902. május 26-ára Budapestre összehívott bizottság naplója. Rakovszky István (Néppárt) hozzászólása, 107.

igazoló „Mohamedanság helyzetét”,²⁵⁵ melynek megállapításai aztán a kormánypártinak nem tekinthető Gratz Gusztáv 1904-es emlékezésében is visszaköszönnek.

A Kállay és Thallóczy inspirálta (és a későbbiekben politikai alapvetésként kezelte) újságcikkekben az eredeti célokat retrospektíven újradefiniálva, a korszellemhez igazítva (a támadások kivédése érdekében) már a következőket olvashatjuk: „[...] ez uton a *magyar imperiális politika* most visszamehet a *Keletre* s leviheti oda a monarkia nagy érdekeit és civilizatorius erejét. A Habsburgok koronája új fényt, a monarkia nagy gazdasági politikája új területet kap.”²⁵⁶ Tehát Bosznia megszerzése nem a duális állam, hanem egyértelműen Magyarország politikai célkitűzéseinek manifestációja, a cél immár nem a nyugati világkereskedelmi rendszerbe való integráció és ennek révén a magyar gazdaság életre keltése (és így módon az osztrák birodalomfélhez mért lemaradásának csökkentése), hanem a Kelet felé irányuló offenzív és „magyar” birodalmi politika. A támadások hatására tehát a továbbra is birodalmi koncepcióban gondolkozó elit rugalmasan reagált.

A balkáni gazdasági behatolás koncepcióját nem csak a belső kolonizáció szószólói vagy a „tradicionális” ellenzék, de modernista-radikális baloldalaról is támadták (a Huszadik Század c. lap köré csoportosuló polgári radikálisok és szociáldemokraták rendelkeztek Balkán-koncepcióval). Rakovszkyval ellentétben Gratz egyszerre védi (a cél jó és nemes) és támadja (az eszközök elhibázottak) Kállay politikáját. „Kállay politikája mit eredményezett? A ki a bosnyák okkupáció eredményét igazán meg akarja ismerni, annak voltaképpen nem Bécs vagy Budapest felől, egy művelt országból, kell odamennie, hanem Maczedóniából vagy Albániából, — csak akkor fog szemébe tűnni, mily haladást tett az az elhanyagolt török provincia, melyet most Ausztria-Magyarország kormányoz, 25 év óta [...] Más balkánállamokban, melyek a török járom alól felszabadultak, a mohamedán elem tömegesen kíváncsolt, a nélkül, hogy ezzel valaki törődött volna... Ausztria-Magyarországnak,

255 A mohamedánság helyzete Boszniában. 1900. (Die Lage der Mohammedaner in Bosnien. Wien, 1900). Visontai Soma volt 1890-ben a magyarországi szerbek vezetőjének, Svetozar Miletićnek védőügyvédje (tehát akkor sem a dualizmus-párti elit támogatója).

256 Andrássy politikája. *Budapesti Hírlap*, 1901. február 10. 1–2. Idézi Dán K.: Kállay Béni, 227. Kiemelés tőlem.

mely azt a feladatot vállalta magára, hogy Bosznia népeinek egyenjogúságot adjon, nem volt szabad ugyanazon hibába esnie és az egyik elem kizárólagos uralma helyébe a másik elem kizárólagos uralmát léptetnie [...] Kállay bosnyák politikájának alaptévedése az volt, hogy Boszniát **nem valami gyarmatfélének** tekintette, mely idővel- a monarchiától való gazdasági függőség állapotában megerősödhetett és bizonyos Önállóságra juthatott volna, de minden átmenet nélkül, haladéktalanul modern mintaállammá akarta tenni... A nagy ipari vállalkozásoknak viszont nincs az országban tulajdonképeni gyökerük és a hol a háziipart akarták velük pótolni, sikerült ugyan háziipart elpusztítani, de a nagy vállalkozások maguk azért megfelelő piac hiányában még sem voltak életképesek és egymásután tönkrementek.”²⁵⁷ Az utókor szerint tehát Kállay (nyugati hatásra) evolúciós eszközökkel próbálta beilleszteni az alapvetően tradicionális társadalmat az európai civilizáció kereteibe – ami nem mindig kecsegtet sikerrel, mint ezt a jelenkori példák is alátámasztják.

Szabolcsi Miksa a kultúrmisszió folytatása mellett gazdasági érvet is hoz: miután a Monarchia 1914-ig félmilliárd koronát fordított Boszniára²⁵⁸ (ez óriási méretű tőkekihelyezés)²⁵⁹, érthetetlenek azok az érzelmek, melyek az osztrák–magyar jelenlét megszűntét kívánják a tartományban.

Alig 10 évvel később ugyancsak a Huszadik Század lapjain Rubin László azonban egészen másképp értelmezte a Monarchia felsőbbrendűséből táplálkozó, tudományos érveléssel is alátámasztott küldetéstudatát, s elutasította Magyarország offenzív balkáni szerepvállalásának a földrajztudóssá avanzsáló nagyvállalkozó, Havass Rezső, vagy a lapkiadó Hoitsy Pál által megfogalmazott – s lassan kül- és gazdaságpolitikai doktrínává emelkedő – geopolitikai és természetföldrajzi érvelést használó módozatát. Rubin a világháború során meghódított Albániában végzett állam- és útépítő tevékenységről szarkasztikusan a következőket írja: „*Gyarmatot akartunk alapítani. Már-már teljesültnek láttuk nagyzási hóbortunkat. A kapkodás, ügyetlenkedés, erőszaktevés és elvtelenség*

257 Gratz Gusztáv: Bosznia Kállay halála korában. *Huszadik Század*, 1904/1. 374. és 377. Kiemelés tőlem.

258 Szabolcsi Miksa: Boszniai útijegyzetek. [1995] Eredetileg: *Múlt és Jövő*, 1914/1–2. 21.

259 Részben számszaki összehasonlításként: a közös kiadások és az osztrák államadósság átvállalt törlesztése évi 58 millió koronát tett ki, azaz 1867–1908 között 2500 milliót, s ez egyáltalán nem tetszett az ellenzéknek (és köztük a turanistáknak: adatokat lásd, Sassi, *Nagy: A Magyar-török*, 8.). A magyar kereskedelem értéke ekkor, ipari termelése.

művét e sorok írója közelről figyelhette, mert a sors szeszélyéből jó ideig a polgári közigazgatás élén állott egy osztrák generális, von Können-Horák hadseregparancsnok nevében, aki egy balkezes Tischlermeisterhez volt hasonlatos. A bürokratizmus meghonosítása volt e legfőbb feladat. Az új államnak a bürokratizmusban kellett testet öltetni. Albánia csakhamar annyi katonai hivatallal népesült be, hogy minden száz birkára egy császári és királyi tiszt jutott. A közigazgatás legfelsőbb foka azonnal kiépült. Úgy lett, hogy Szkutariba beültettek többszáz tisztet, akik eszméket termeltek és aktákat szaporítottak. Látni lehetett őket a városban sietve, hónuk alatt terveket hordoztak, mindmégannyi „Albanienkenner”, akik tegnap jöttek nyugotról, hogy holnapra a keleti kérdést megoldják [...] Az akták világa következett be abban az országban, amelyben senki sem tudott írni-olvasni. Százzszámra gyártották a rendeleteket, melyeket senki sem hajtott végre, mert Albánia belsejébe, melyet »Sauland«-nak neveztek, senki nem ment el. A közigazgatás egy fordított kúphoz hasonlított. Az alsó fokú igazgatás – a falvakban – teljesen hiányzott, a középfokú – a városokban – hiányos volt, a felsőfokú – Szkutari fővárosában – buján virágzott. Szkutariban minden ügynek volt néhány délceg referense, például a teknősbékagyűjtő akciónak, az erdőkihasználásnak, a bányászatnak, de senki sem gyűjtött békákat, senki nem mert elmenni az erdőbe, bánya meg nem is volt sehol. (...) A közbiztonság emelése várt ránk. E tekintetben sokat tehettünk volna. [...] Mi pedig teleraktuk az országot kakastollas magyar csendőrökkel, akik mindenkiben politikai ellenfelet és kémet szimatoltak. Míg a rablók elfuthattak, addig mesterséges politikai pereket gyártottak a magyar csendőrök és cseh auditorok, és a legelfoglaltabb ember a hóhér volt.”²⁶⁰

Valami történt tehát, ha ugyanaz az ellenzéki oldal 10 év távlatából eltérően értelmezte a birodalmi politikát (és idézhetnénk Jászi 1908-as cikkét is). Kállay érvelése a kultúrmisszió teljesítésén, a modernizáció előmozdításán alapult, egyfajta *humanitárius intervenció*ként értelmezve a Monarchia boszniai jelenlétét, mely megakadályozza a térségben a nemzeti-vallási konfliktusok kialakulását a gazdasági felemelkedés előmozdítása révén. Rubin albániai visszaemlékezésében erről szó sincs. Az Albániában ekkor alkalmazott politika teljesen eltért a bosnyáktól, de a Thallóczy által javasolt kulturális fölényt kiaknázó behatolási módtól²⁶¹

260 Rubin László: Albánia állammá alakulása. *Huszedik Század* 20, 1919/3. 140–141.

261 Konceptiójának lényege Kállay eredeti Bosznia-konceptiójának megismétlése volt: a vallási-lag megosztott térségben a közös nyelv alapján nyelvi nemzet megteremtésére tett kísérletet.

vagy Szegh Dezső 1913-as (a később ismertetendő közös osztrák–magyar) gazdasági elképzeléseitől,²⁶² s leginkább Győrffy István 1916-os kiszólásaira emlékeztet, aki – a Bach-korszak példájára hivatkozva (ami furcsa érv egy nemzeti érzelmű közegben, ráadásul a példa nem egyértelműen sikeres) – a bürokrácián keresztül képzelte el a Monarchia helyzetének megerősítését a térségben.²⁶³ Rubinnál is előkerül a *gyarmatosítás* kifejezés (de negatív konnotációval), mely Bosznia kapcsán előfordult már Gratz Gusztáv Kállayról írt 1904-es (szintén a Huszadik Század oldalain megjelent) cikkében (ott viszont pozitív kicsengéssel),²⁶⁴ és Kállayt a delegációkban támadó Rakovszky Istvánnál is.

Egy nagyhatalom hatalmi politika nélkül nem létezhet, mondta Kállay. De létezhet-e kétféle politika? A századforduló után már egy új – immár nem Bosznia, vagy a Monarchia, hanem Magyarország gazdasági érdekeit előtérbe helyező – agresszívebb retorika jelentkezett. Strausz Adolf – a Keleti Kereskedelmi Akadémiának írt segédkönyvében – úgy fogalmaz, hogy Boszniáért magyar-osztrák gazdasági versenyfutás folyik; ennek ellenére a magyar parlament és a sajtó nem törődik Boszniával (1913-ban vagyunk); még gazdaságilag sem; noha az osztrák tőke már felfedezte a lehetőséget. Ausztria „*mintha máris a tulajdon gyarmatjának*”²⁶⁵ tekintené Boszniát, melyet nekünk nemhogy átengedni szándékoznék valamikor, hanem iparkodik megnehezíteni jogainknak érvényesülését.”²⁶⁶ „Mily

Mivel Boszniával ellentétben, az itt élő entitások számára nem jelentkeztek centrifugális erőként, vonzótenyezőként a szomszédos miniállamok (Szerbia, Horvátország), mint Bosznia esetében, a koncepció máig is sikeresnek tekinthető. A nyelvi nemzeti koncepció megvalósítása valószínűleg magyar, s nem osztrák elképzelés volt, hiszen a magyar nemzet is vallásilag megosztott nyelvi nemzet (míg az osztrák nem).

262 Szegh Dezső: Gazdasági feladataink Albániában. *Közgazdasági Szemle* 37, 1913.

263 „A magyar fennhatóság megszilárdítására [...] elsősorban jó magyar tisztviselői karra van szükségünk a meghódított területeken. Itt csak másodsorban kellene figyelembe venni a szláv nyelvtudást. Hisz a Bach-korszakban a Magyarországot elárasztó cseh hivatalnokok teljesen megfeleltek [...] holott mit sem tudtak magyarul”. Győrffy István: Magyarország régi balkáni birtokai. In: Írásai a Balkánról és Törökországról a szerző saját fotográfiáival. Bp., 2001. 28. Győrffy 1916-ban járt Dobrudzsában, az akkori MTA expedícióján kívül. Пейковска, П.: Българо-унгарски научни взаимоотношения, 163–164.

264 Gratz G.: Bosznia Kállay halála korában, 373: „gyarmatosítási politika”.

265 Itt is ugyanaz a szóhasználat!

266 Strausz A.: Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom, 3–4.

könnyen megmenthetnők nemzetünknek e vándormadarakat [az Amerikába kivándoroltakat] s egyben mily kitűnő pionirjaiként használhatnók föl őket odalenn gazdasági terjeszkedésünknek, ha Boszniát gyarmatosítanak velük! Legjobban és legolcsóbban e paraszt telepésekkel hódíthatnánk is meg Bosznia–Hercegovinát a magyar gazdasági érdekek és törekvések számára.”²⁶⁷ A „Siedlungskolonisation” deklarálása új szintet jelent, amely már a jogász Királyfi Árpád 1908-as művében szintén megjelenik: „Pedig van a szomszédunkban egy földdarab, melyet fekvése, történelmi multja, gazdasági viszonyai szinte arra utalnak, hogy hazánk gazdasági életében a gyarmatokhoz hasonló helyet foglaljon el.”; ide kell küldeni a magyarországi kivándorlókat és a magyar tőkét, „melyet [ha] tőlünk nyerne, a legszebb jutalmat igéri cserébe: megnyitná nemzetünk gazdasági és kulturális terjeszkedésének útját a Balkán felé.”²⁶⁸ Sőt, a gondolat már Kállaynál is feltűnik, igaz a belgrádi naplója harmadik kötetében olvasható idézet még csak a belső kolonizáció tárgykörét feszegeti (noha külpolitikai relevanciával is bír): „továbbá szükségesnek látnám, hogy a Duna mentében magyarok telepíttessenek le, elválasztandó a mi szerbjeinket a túlsóktól.”²⁶⁹

A kolonizációs gondolat a világháború idején majd markánsabb formában is megjelenik (etnikai csere a meghódított Szerbiában) Cséry Lajosnál, de a jóval nagyobb súlyú néprajztudósnál, Győrffy Istvánnál is felbukkan. Ez egyfelől arra utal, hogy a magyar jelenlét (gyarmatosítás) tényleges magyar ágensek nélkül, a helyi lakosságra támaszkodva nem tűnt biztosnak (ez mindenképpen a magyar gazdasági érdekérvényesítő-képesség gyengeségére utal), másfelől a kolonizáció „röghöz kötöttsége”

267 Uo. 25.

268 Királyfi Árpád: Bosznia szerepe kivándorlási politikánkban. Bp., 1908. 7. A hogyan azonban már jóval nehezebb, s ekkor erre megoldást nem is adnak, hiszen mint Gratz is írja: „Igaz, hogy Bosznia okkupációja alkalmával gróf Andrássy Gyula Bosznia megszállását főleg azzal is indokolta, hogy ezt az agrárkérdést Boszniában meg kell valahogyan oldani és igaz az is, hogy ez az ígért megoldás, mely állítólag az okkupáció egyik főcélját képezte, mindezeideig elmaradt”, s nem hanyagságból, hanem mert lehetetlennek tűnt az ortodox és muszlim érdekek egyöntetű kielégítése a korábbi kiváltságok és az 1878-as berlini cikkelyek (melyek a muszlim tulajdon kárpótlás nélküli vagy kikényszerített elvételét tiltották) sérelme nélkül. A kolonizációs elképzelés már csak emiatt sem válhatott valóra. Ugyan Boszniában igen jelentős volt a kincstári birtok, de ennek zöme erdő vagy terméketlen terület volt.

269 MNL OL P 344, 33. k. 229. (891.) sz. bejegyzés, 1873. január 31. Idézi Dán K.: Kállay Béni, 239. Ezzel szemben Beksics Gusztáv és Grünwald Béla telepítéspolitikája a belső perifériát célozták meg.

arra is rávilágít, hogy Keleti Károly 1885-ös statisztikája óta nem sokat javult sem a magyar ipar versenyképessége, sem a térség vásárlóereje.

A történettudomány sokáig vitatta, hogy a Monarchia külpolitikája gyarmatosító jellegű lett volna, de a fenti eszmefuttatások és a gyarmat és telepítés szó többszöri (1913 előtti) előfordulása potens személyeknél megerősíti ennek valószínűségét. Ti. különbséget kell tenni a gazdasági imperializmus (gazdasági alávetés) és területi imperializmus (hódítás) között. Az itt idézett szerzők jelentős része 1914 előtt csak az előbbit tartotta szükségesnek (de olykor ezt is gyarmatosításnak nevezte, mint az eddigi idézetekből kiderül).²⁷⁰ Az expanzionista célok a köztudatba valóban csak a századforduló után kerültek be, noha Andrássy a „Drang nach Salonika-ra” tett már utalást 1878 előtt is.²⁷¹ De mennyivel másképp hangzott a *magyar* expanzió, mint a *birodalmi*, hiszen az előzővel az „ellenzék” egy részét a dualizmushoz továbbra is hű csoportok le tudták szerelni!²⁷²

Az is tény, hogy nem csak az 1905–1910 közötti belpolitikai fordulatok okozták e változást. A Monarchia eredeti Balkán-politikája (a Huszadik Század köre szerint) Kállay halálával egyidőben részben a külső körülmények megváltozása miatt összeomlott,²⁷³ miközben a német jelenlét egyre erőteljesebb (Szerbiában is) – s ez is az önálló fellépésre ösztönzi a magyarokat. *„Kállay [...] alatt a balkánpolitika a monarchia közvéleménye számára a monarchia közgazdasági fejletlensége miatt még nem volt életbevágóan aktuális [...] az osztrák–magyar ipar intenzív imperiálista érdekelt-sége még hiányzott, így a Kállay által elfoglalt pozíciókra nem jött utána*

270 Az imperializmus önmagában még nem, hiszen annak „puha” formái nem igényelték a területszerzést (gazdasági és kulturális imperializmus vs. területi expanzió).

271 Andrássy politikája, *Budapesti Hírlap*, 1901 február 10. Idézi Dán K.: Kállay Béni, 232. Kállay (vagy az általa megbízott újságíró) Budapesti Hírlapba írt cikksorozata szerint (Thallóczy így emlékszik) Andrássy Bosznia–Hercegovina okkupációja után az addig ellenkező Sennyei Pált (a konzervatív tömörülés vezérét, melynek egy ideig Kállay is tagja volt) a következőképpen győzte meg: kezét a „földabroszon” végighúzva Szalonikira mutatott, és az akkor már nagybeteg konzervatív vezető Sennyei jelentősegteljesen bólogatni kezdett. Lásd még: *Palotás Emil*: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája, 62.

272 Az agráriusok ellenfeleit.

273 *Boross L.*: A Habsburg Monarchia, 168. Az abbáziai antant bukása, az 1902-es orosz-bolgár katonai egyezmény, az 1903-as oroszbarát szerb politikai fordulat, az 1904-es szerb-bolgár vámunió terve és a törökellenes szövetség, az 1903-as mürzstegi egyezmény, mely a félszigetre vonzotta az összes nagyhatalmat (hiába távoztak az oroszok a Távol-Keletre), majd az 1906-as vámháborús vereség.

senki.”²⁷⁴ Ez utólag elszalasztott lehetőségnek bizonyult sokak szemében, melyet tetéztek a rákövetkező gazdasági kudarcok is: Szerbia 1903-ig (ill. 1906-ig, a disznóháború idejéig) gazdasági értelemben a Monarchia va-
zallusa volt, Románia az 1893-1895-ös vámháborúig úgyszintén. Ahogy Boross László fogalmazott, a disznóháború előtt „Szerbia közgazdaságilag egy gyarmat elbánásában részesült [...] Szerbia oly kevésbé élvezte volt a Mo-
narchia által képviselt közgazdasági előnyöket, hogy elvesztésüket alig érezte.”²⁷⁵
A hibás gazdaságpolitika miatt azonban mindez a múlté. A kudarcnak a külső tényezők mellett belső okai is voltak, noha az utókor igyekszik fel-
menti ebben Kállayt „Nem Kállay volt az oka ennek a póruljárt
rablógazdaságnak, de megakadályozni ő se tudta, hogy a protekcionizmus emlő-
jén nagyranőtt bécspesti bankérdekeltség rá ne vesse magát az új érdekszférára a
maga módja szerint. **Inkább protekcióra, mint expanzióra törekedvén, a**
Balkánnal kenyerezte le az agráriusokat.”²⁷⁶ A fő vád tehát, hogy tényleges
balkáni gazdaságfejlesztés/behatolás helyett a politikai elit a nagyhatalmi
státuszt aszimmetrikus gazdasági szerződések kikényszerítésére hasz-
nálta fel. (A másik, mellyel viszont Buriánt illették, hogy Boszniában
engedett a szerb nyomásnak és bevonta a megbízhatatlan elemet a kor-
mányzásba).²⁷⁷ A torzult piaci viszonyok így nem a magyar gazdaság
valós erejét tükrözték.

274 Boross L.: A Habsburg Monarchia, 168–170.

275 Boross L.: A Habsburg Monarchia, 168.

276 Kiemelés tőlem. Boross L.: A Habsburg Monarchia, 168–170. „Kállay alatt ez a rendszer főképp mégis a román vámhatáron érvényesült, de Aerenthal alatt orgiákat vélt ülni a szerb vámhatáron is. Aehrenthal [...] hajlott közgazdasági dilettantizmusra. Milyen nagy affért csinált a szandzsák-
vasútból: (ahelyett, hogy megépítette vagy legalább hallgatott volna).” Ezt a metódust Szegh Dezső is elítélte.

277 A bosnyák parlament kérdése. Szmracsányi György 1914 júliusában ilyen szellemben támadta Kállay epigonjait. Képviselőházi napló, 1910. XXV. kötet. 1914. június 24–július 21. 555. ülés (július 15. 321.). (Sz.Gy. „Kállay Béni halálával egyszerre, hirtelenében egy meg sem érthető rend-
szerváltozás állott be. A megbízhatatlansága miatt addig negligált szerb elem — nem az egész szerb lakosságról beszéltek, amely Bosznia–Hercegovinában van, csak a megbízhatatlanságról — Burián István-
nak az ő utódjának feljárnakozott és elkövetetett az a nagy hiba, hogy a Kállay rezsim alatt kipróbált,
hű megbízható elemet egyszerűen félretették az útból és kizárólag azt a feljárnakozó, bizonytalan és
gyanús elemet helyezték be; először a közigazgatási kormányzatba, azonkívül anyagilag is erősítették,
amennyiben elhelyezték a legjobb közgazdasági pozíciókba.”) Ámde Rajacsich József (mint szerb)
kikéri ezt magának, szerinte Burián szerepe pozitív. (R. J.: „Az igazság kedvéért meg kell monda-
nom, hogy Burián felhagyott a bosnyák nemzet és bosnyák nyelv fantomjával és kezdett számolni a
horvát és szerb nemzettel, de nem tett semmi egyebet. Alatta egy szerb sem került magasabb hivatali

A valóság, fejti ki Szegh Dezső közgazdász 1908 elején, hogy – kereskedelmi szerződések ide vagy oda – az 1908-at megelőző 10 évben Szerbia kivitele állandóan emelkedett, a magyar stagnált (1883-ban 12 millió, 1900 után 15 millió). Behozatalunk Szerbiából 50 millió korona, míg kivitelünk 15 millió. Szerbia kivitele szinte teljesen Magyarországot célozza meg, a magyar behozatal teljes egészében agrártermék, azaz a hazai termelés riválisa.²⁷⁸ Ausztriába viszont alig megy valami Szerbiából, miközben a szerbiai osztrák export (mely zömmel iparcikk), 20 millió korona felett van. Ausztria tehát pozitív szaldóval bír, mi deficitesek vagyunk (tehát nem csak Boszniában állunk rosszul).²⁷⁹ Azaz, György Endre gazdaságpolitikai koncepciójának megvalósítása egyáltalán nem sikerült, iparcikkeinket nem tudtuk elhelyezni a Balkánon, noha 10 év alatt 200 millió koronával emelkedett az ipari termelésünk²⁸⁰ és az ipari-lag fejletlen térségnek megfelelne a magyar iparcikkek.²⁸¹

Fontos hangsúlyozni, hogy a magyar politikai és gazdasági elit a századforduló előtt sosem tévesztette szem elől, hogy a magyar gazdasági pozíciókat alapvetően a Monarchia közös piaci rendszerén belül kellett megvédeni. Ekkor a magyar birodalmi gondolat nem feszegette az osztrák–magyar kiegyezés rendszerét, mert ez a kompromisszum jelentette a legnagyobb védelmet Oroszországgal és a nemzetiségekkel szemben. A magyar birodalmi gondolat inkább arra irányult, hogy a Monarchia határain túl legyen egyfajta érdekmegosztás, azaz legyenek olyan

állásba és még kevésbé áll az, hogy Burián a szerbeket gazdasági téren támogatta volna.”) Az válasz-interpellációban viszont Kállay „bosnyák” nemzetét egyszerűen „fantomnak” nevezzük, s Kállayt (az ellenzék) „fantompolitizálással” vádolják. Az ülés időpontja természetesen érthetővé teszi a felfokozott hangulatot, s érthető Kállay politikájának mérlegre tétele is. („Kállay Béninek egy fantomja volt, amely fantom abban állott, hogy ő a bosnyák nemzetre akart támaszkodni és a bosnyákoknak akarta biztosítani Boszniát. Ez a fantom nem sikerült és ezzel az irányzattal, szerinte helyesen, szakított b. Burián és utána Bilinski minister), 64.

278 Az nem derül ki, hogy Szegh úgy vélekedik-e mint Réthy, vagyis hogy ez és a deficit nem káros, vagy úgy, mint Strausz, aki a balkáni agrárimportot veszélyesnek tartja a magyar gazdaságra nézve..

279 Szegh Dezső: Magyarország a Balkánon. Gazdaságpolitikai tanulmány. Bp., 1908. 16–17. A fenti megfogalmazás Szegh egy későbbi állítása fényében (lásd: 111. o.), miszerint a vámháború elsősorban Ausztriának jelentett veszteséget, különösen érdekes.

280 Sassi Nagy L.: A Magyar-török, 3–5.

281 Szegh D.: Magyarország a Balkánon, 10.

területek, amelyek inkább a magyar, illetve az osztrák imperialista igényeket elégítik ki.²⁸² A gyakorlati politika azonban egyre inkább párhuzamos fejlesztéseken alapult.²⁸³ Nehézségét az jelentette, hogy oly módon kellett (volna) mindkét két versengő fél (olykor szembemenő) érdekeit kielégíteni, hogy ezek hatása ne kioltsa, hanem erősítse a „Gesamtmonarchie” teljesítményét.

Az 1903–1908 közötti általános balkáni politikai-gazdasági fordulat azonban légüres térben hagyta a Monarchiát, de különösen Magyarországot. Ezt a birodalomhoz lojálisabb, az Ausztriával együttműködni hajlandó kormánypártiak is felismerték. Új politikára volt szükség, mely immár a tágabb értelemben vett „magyar” gazdaság érdekeit (is) szolgálja – bármilyen nehezen volt ez körvonalazható.²⁸⁴ A Szandzsák-vasút megépítésének terve, majd az annexió e csoportosulás számára csak újabb problémát jelentett, mely sürgette a magyar balkáni gazdaságpolitika kidolgozását.

Ausztria – szövetséges, vagy rivális? A balkáni lehetőségek újragondolása

1908 után a balkáni területekért már nyílt verseny lépett életbe – a kortársak legalábbis így vélekedtek.²⁸⁵ A gazdasági és publicisztikai munkák

282 Csaplár-Degovics K.: Az első magyar–albán szótár...

283 Nemcsak a kereskedelmi akadémiák, konzulátusok levelezői rendszere, kereskedelmi múzeumok voltak párhuzamosak, de az Osztrák–Magyar Koloniális Társaságnak (Österreichisch–Ungarische Kolonialgesellschaft) is volt magyar megfelelője, a Turáni Társaságot ugyanis céljai és eszközei alapján annak tekinti (nem kulturális, hanem gazdasági-politikai érdekérvényesítő szervezet) Csaplár-Degovics Krisztián. (Csaplár-Degovics K.: Birodalom, propaganda, turanizmus és iszlám...). Az osztrák törekvésekre lásd: Loidl, Simon: Europe is zu enge geworden. Kolonialpropaganda in Österreich–Ungarn 1885 bis 1918. ProMedia, 2017.

284 És itt utalunk egyrészt az alkalmazható gazdaságpolitikák sokféleségére, mely csoportpreferenciákat eredményezett, illetve a retorika megragadására különböző (sokszor versenyhátrányukat imígyen kompenzálni kívánó) gazdasági érdekcsoportok részéről, melyek ugyan magyarországiak voltak, de az állam vagy nemzet érdekeivel azonosítani sokszor partikuláris érdekeiket leegyszerűsítés.

285 Boszniában csak olyan beruházásokat preferáltak, mely mindkét félnek érdeke volt, ha pedig nem, akkor a másik felet kompenzáció illette meg, vagy egyszerűen megakadályozták a projekt kivitelezését. Thallóczy említett emlékiratában (igaz, Kállay örököseként ő továbbra is kiállt a két birodalomfél együttműködésének szükségessége mellett) kortünetként jellemzi,

kifejezetten a magyarság és a magyar állam érdekeit hangoztatták. Tisza, de az ellenzéki De Gerando Felix is, például a német térnyerés meggátolását szorgalmazva gondolták úgy, hogy szükség van olyan gazdaságpolitikára, mely a szűken vett magyar érdekeket helyezi előtérbe, mert félő, hogy az osztrák (birodalmi) politika a németek kiszolgálójává válhat. Mások viszont továbbra is az osztrák–magyar kooperáció mellett törtek lándzsát, mondván, hogy az ország erői egyedül nem elégségesek sem ehhez, sem a balkáni térnyeréshez. Még érdekesebb volt a polgári radikálisok álláspontja, akik megosztottak voltak a német behatolás hatásaiban: Jászi például kezdetben a térség demokratizálódását várta Naumann Mitteleuropa tervétől, ezért támogatta azt. A Monarchia gazdaságpolitikáját (és így a közös pénz- és vámügyeket) ellenzők, köztük a „turanisták” is, arra hivatkoznak, hogy Magyarország ipari behozatala évi 1100 millió K volt 1908 körül, ez 1867 óta kb. 20–30 000 millió K kiáramlását jelentette. Ez a nemzetgazdaságot szegényíti, s kompenzálására két módszert ajánlanak: az egyik az ellenzék általános követelése: az önálló magyar vámterület. Ez Sassi szerint 700 millió K bevételt hozna Magyarországnak, míg a balkáni behatolás pedig további 600 milliót, tehát kompenzálná a veszteséget.²⁸⁶ Nincs kompetenciánk a számok megbízhatóságát ellenőrizni, de sokat mondó, hogy a pamfletben egymás után felsorolt gazdaságpolitikai elképzelések (benn a belső gyarmatosítás-földreform) között koherenciát, logikai kapcsolatot találni nehéz. (Ezzel szemben a behatolás eszköztárának bemutatásakor a György Endrénél, Weiss Bertholdnál és később Thallóczy-nál még koncepciózusabban körvonalazódó elképzelések ismétlődnek, számos olyan praktikus részlettel kiegészítve, ami viszont tényleges tudásra és működő kapcsolatrendszerre utal).

A balkáni gazdaságpolitikai behatolásnak a korban alapvetően három-négy módját különböztették meg (nem keverendő össze a gazdaságpolitika és az ideológia). Az *exportosztönző politika* (a felesleg elhelyezése a balkáni piacokon), a *közlekedéspolitika* (a magyar árucikkeket

hogy „... a legtöbb (ciszlajtán) kezdeményezés éle Magyarország ellen fordul. Egyáltalában újabb politikai fejlődésünk rákfeneje, hogy majdnem hit-elvvé vált, hogy az ami Magyarországnak hasznos, Ausztriának káros és viszont...”

²⁸⁶ Sassi, Nagy L.: A magyar-török, 8–11.

előnybe hozó vasúthálózat) és a *tőkekihelyezés* (befektetés a helyi iparba).²⁸⁷ Az utóbbiról már 1877-ben belátják, hogy a magyar gazdaság erre nem képes (de egyébként Anglia sem ezt alkalmazza az Oszmán Birodalommal szemben), az első önmagában nem kivitelezhető, mert a magyar ipari export értéke kicsi, nem is a legolcsóbb és legjobb, tehát kevés *niche*-t tud betölteni a közlekedéspolitikai „rásegítés” nélkül (függetlenül a helyi vásárlóerőtől). Ezért volt sok támogatója a tranziforgalom uralásán alapuló „korlátozott behatolásnak”, melyhez a magyar vasúthálózat is elegendő volt, s nem kellett diplomáciai csatározásokat vívni és nagy befektetéseket eszközölni a balkáni vasúthálózat kedvező irányba történő befolyásolásához. Éppen ez a Réthy és Weiss által is favorizált, közvetlen balkáni jelenlétet nem igénylő, „langyos” politika fulladt ki a századforduló után a Szandzsák-vasút és a boszniai, adriai osztrák vasutak beharangozásával. A szintén többször emlegetett vámpolitika pedig nem is annyira a gazdasági behatolás eszköztárát erősítette (kivéve az élelmiszeripart), mint inkább a magyar agrárgazdaságot védte, hiszen – a közös vámterület miatt – az ipari kedvezmények a jóval potensebb ciszlaján termékekre is vonatkoztak volna, s mint a kortársak is megfogalmazták, a magyar iparnak nem volt érdeke, hogy az osztrák ipart is helyzetbe hozza.

Ha az előrebocsátottak figyelembevételével olvassuk el Szegh Dezső – még az annexió előtt megfogalmazott – programadó írását, több változás is szembeötlik: a humanisztikus beavatkozás (modernizáció) a múlté, de a hatalmi biztonságpolitikai érvek is lesöpörtetnek az asztalról, helyüket a nyers gazdasági érdek veszi át.²⁸⁸ „Mert szép dolog a barátságos érzelem, amely kétségkívül mindkét félben megvan, de ez egymagában hatalmat nem ad. Hatalmat, nagyságot, erőt egy nemzetnek a **gazdasági kultúra** ad...”²⁸⁹ A magyar gazdaság hátrányára (nemcsak a hatalmakkal, hanem Ausztriával szemben is) a már említett szerbiai helyzeten túl kitűnő példa a

287 1877-ben György Endre is e típusokat elemzi.

288 „Céltalan volna a kérdésnek politikai, hogy úgy mondjam diplomáciai részével foglalkozni [...] Manapság többé kevésbé minden gazdasági kérdés, s a Balkán probléma elsősorban ez [...] amint a végső cél gazdasági, úgy az eszközök is minden hatalomnál azok [...] nézzük meg mennyire felelhet meg cél gyanánt nekünk a Balkán gazdaságilag”. Szegh Dezső: Magyarország a Balkánon, 9.

289 Szegh D.: Magyarország a Balkánon, 77.

„belpiacnak tekinthető” Bosznia esete. (Bosznia elhanyagolása a tőkehiány mellett részben a trializmustól való félelemmel indokolható). „Ausztia tudta, hogy mihelyt valami formában rendezés alá kerül a bosnyák kérdés, a történelmi jogra való hivatkozás részünkről el nem marad, de viszont — Dalmácia kapcsán — voltak neki a történelmi jog gyakorlati értéke felől is tapasztalatai [...] mit ér nekünk a história joga, ha az osztrák elem és az osztrák tőke főlényes térfoglalásával kerül szembe.”²⁹⁰

Ha a forgalmat nézzük, akkor Bosznia valóban Magyarországhoz kapcsolódik: a 13 millió métermázsás összforgalom 75%-a a magyar határon át érkezett, a bosnyák behozatal és kivitel esetében egyaránt. „Sajnos azonban, ezek az adatok csak azt bizonyítják, hogy az annektált tartományok természetes és kereskedelem-közlekedési feltételeiket a mi határainkon találják meg, de nem jelentik egyúttal a magyar gazdasági élet túlnyomó befolyását” Szegh is hangsúlyozza, amit Havass, hogy „a saját kedvező forgalmi feltételeinket keleti relatiókban más államok használják ki a maguk számára.”²⁹¹ Ugyanis eredet és érték szerint viszont „Bosznia–Hercegovina összebevételéből valójában (109,185.000 korona) esik Magyarországra 34,962.000 korona, vagyis 32%, összkiviteléből (117,714.000 korona) 26,252.000 korona, vagyis 22%”, holott — mivel Bosznia kivitele jobbára nyersanyagokból kerül ki — „ezek [...] feldolgozóra találhatnának Magyarországon is. A többi Ausztia számára marad.”²⁹² Az osztrák fél előretörését jelzi, hogy „huszonhét részvénytársasági nagyüzem van Bosznia–Hercegovinában, a melyek 17 részvénytársaság tulajdonát képezik. Ebből mindössze három a magyarországi összesen négy üzemmel [...] Az osztrák déli vasút steinbrücki vonala Sziszekig halad. Sziszektől eddig a Bródig terjedő magyar vonalat kellett az osztrák árúknak használni, de elkerülhető lesz számukra ez a kényszerítő körülmény, ha kiépül a bosnyák országos kormány által teröbe vett banjaluka — jajcei vonal, a mely mindössze 73 kilométer hosszúságú”²⁹³ hívja fel a figyelmet a veszélyre Szegh. A gabona, fazekasáru és cukor tekintetében Bosznia teljes igényét ki tudná elégíteni Magyarország, de az osztrák rivalizálás miatt csak 40%

290 Szegh Dezső: Gazdasági viszonyunk Bosznia–Hercegovinához. *Közgazdasági Szemle* 33, 1909. 828.

291 Szegh D.: Gazdasági viszonyunk, 830.

292 Szegh D.: Gazdasági viszonyunk, 830.

293 Szegh D.: Gazdasági viszonyunk, 838.

a részesedés ezen behozatali cikkekből is. A Kereskedelmi Múzeum létesítette első magyar vállalatok 4 év alatt 6 milliós bevétellel zártak, magánosítás után 4 év alatt 8,5 millióra nőtt ez az érték, ami rávilágít, hogy a kezdeti (1896–1900 / 1900–1904) időszakban milyen kicsi volt a magyar jelenlét.

Pedig a tartomány nemcsak piacként, de az Adriára való kijutás lehetőségéért²⁹⁴ kulcsfontosságú. *„Arra, hogyha öntudatos politikát akarunk folytatni, melyen nemzeti erőinknek és gazdasági életünknek expansivitását biztosítani akarjuk, akkor a „Kelet” ütőerén kell tartani kezünket és [...] csöndes, de kitarító gazdasági munkával praedominanssá tegyük befolyásunkat.”*²⁹⁵

És mi az ellenszer? *„Ha a sokat vajúdo vukovár — samaci csatornát kiépítjük s keresztülvisszük azokat a Száva- és Kulpa-szabályozási munkálatokat, a melyekre nézve már törvényhozási intézkedésünk is van, akkor élet vettük minden meglevő és várható osztrák forgalmi intézkedéseknek.”*²⁹⁶ [...] Így pl. a Szilézia vasműveibe szállítandó boszniai vasércz is, vagononként 76 korona megtakarítást jelentene [...] Hisz a csatorna 500 kilométerrel rövidíti meg a Boszniával való vízi forgalmat [...] Ellenben éreztetné hatását a magyar kivitel Dalmácia felé is, kiépülvén a magyar részről sürgetett samac — doboji vonal.”²⁹⁷ (Felmerül a kérdés, hogy vajon a magyarok által propagált albán-adriai koncepció felfogható-e úgy, mint kompenzáció az osztrákoknak Bosznia esetleges magyar érdekszférába sodródásáért, vagy pedig arról van szó, hogy az albán program birodalmi szintre emelése mintegy „járulékos haszonként” a magyar befolyás újbóli erősödését eredményezné Boszniában. Burián és Thallóczy idejében ugyanis Boszniában politikai téren a magyar birodalomfél érdekérvényesítő-képessége javult, Burián távoztával viszont Bilinski idején egyfajta „visszarendeződés” volt megfigyelhető a hivatali apparátusban is).

Szegh tehát a gazdasági behatolás módjaként önálló közlekedéspolitikai koncepciót javasol (György Endre is 30 évvel ezelőtt), mely minden művének kulcsmomentuma lesz. És e koncepcióval a változatos elemeket

²⁹⁴ Fiume Szegh szerint nem alkalmas e funkció ellátására – ennek okait lásd később.

²⁹⁵ Szegh D.: Gazdasági viszonyunk, 827.

²⁹⁶ Szegh D.: Gazdasági viszonyunk, 839.

²⁹⁷ Szegh D.: Gazdasági viszonyunk, 840.

és eszméket tömörítő, erőre kapó turanista gondolat (a magyar birodalmi gondolat képviselője) is egyetértett.²⁹⁸

Összefoglalva: Kállay koncepcióját legalább három (egymással csak részben átfedő) oldalról érte támadás Magyarországon. A magyar politikusok egy része (1) a magyar állam Kállay által javasolt indirekt, expanzió kereszttüli megerősítését nem tartotta megtérülő befektetésnek: a magyar állam megerősödését egyrészt a belső kolonizáció végrehajtásától várta, másrészt (2) a magyar gazdaság balkáni jelenlétének korlátait is az elhibázott – szerintük valójában birodalmi és nem magyar politikai érdekeket előtérbe helyező – külpolitikára fogta. (A gazdaságpolitikát ért kritikák relevanciáját csökkenti, hogy bizonyíthatóan nem Kállay gazdaságpolitikai koncepciója valósult meg a Balkánon – Bosznia kivételével).²⁹⁹ Az események menetéből pedig azt a következtetést vonták le (ez a harmadik támadási felület), hogy a Kállay-féle kisállami fejlődést propagáló (liberális?) gondolat is eredendően téves (vagy eljárt felette az idő), mert ez mind a gazdasági expanziót, mind a homogén magyar nemzetállamra vonatkozó törekvéseket is gátolja, ezért e politika érdekeinek az Oszmán Birodalom fenntartása (status quo) jobban megfelel.³⁰⁰

A turkófilia újbóli megerősödésével (és a szláv veszély erősödésével) párhuzamosan kialakuló új koncepció (a turáni gondolat) egyik

298 Politikai szempontból a turanizmus előképének Kállay kortársai közül az őt is túlélő (1915-ben még propagandakönyvet ír a török hősiességről) turkofil Erődi Béla tekinthető. A turanisták gazdasági behatolásra vonatkozó gazdasági elképzelései (annak dogmatikus igenlésén túl) nem voltak koherensek: a belső telepítéspolitiká mellett az önálló magyar vámterület és az exportösztönző iparpolitika éppúgy része volt, de köztük lévő kapcsolatrendszer homályos volt, vélhetően a mozgalom „néppártos” jellegéből következően.

299 Hanem az kisállami export korlátozásában érdekelt agrárköröké, mint ezt a Huszadik Század cikkei is bizonyítják. A gazdaságpolitika „elhibázottságával” (a Kállay javasolta útról való letéréssel) tisztában voltak a közgazdászok, Thallóczy is, de a parlamenti képviselők ezt leginkább az agráriusok elleni politikai jellegű támadásokban használták fel, további konstruktív program nélkül.

300 A turkofil gondolat szóvivője, Erődi Béla például elutasította a nyelvi nemzet primátusát a Balkánon, szerinte a muszlim közösségek számára a vallás fontosabb összetartó kapocs (pánoszmán gondolat). Ebben a szellemben támatta Kiepert (berlini kongresszuson használt) etnikai térképét is (vele együtt a rendezés alapjait), mely nyelvcentrikus volt, ezért szerinte torz képe ad (*Földrajzi Közlemények*, 1876).

előnye³⁰¹ – félretéve itt tudományos realitásának és gazdasági kivitelezhetőségének kérdését, melyet vizsgálni nem célunk – kétségtelenül az volt, hogy egyesítette-összebekötötte a különböző (csak részben átfedő) magyarországi irányzatokat (a régi törökbarát vonalat, illetve a balkáni kisállamok fejlődését pozitívan értelmező liberális elképzelést éppúgy,³⁰² mint a gazdasági behatolás mikéntjére vonatkozó különféle koncepciókat).³⁰³ A Magyar Közgazdasági Társaság vezetőinek listája élén az a Paikert Alajos állt (Chorin Ferencsel és Wickenburg Márkkal egyetemben), aki a két világháború között a turanisták fő ideológusa lesz.³⁰⁴ A politikusokon és gazdasági szakértőkön kívül a turanizmus hazai társadalom széles rétegeit is képes volt tömöríteni és mobilizálni, ezáltal lehetővé vált a kolonialista gondolat elfogadtatása – mely, mint láttuk nagy nehézségbe ütközött már Kállay idejében, s politikai megosztó tényezőként szerepelt.

A turanizmus további nagy előnye, hogy a célterületen is volt recepciója, azaz alkalmas volt arra, hogy tömegek szimpátiáját elnyerve pozitívként tekintsen a magyar (esetleg osztrák-magyar) jelenlétre a térségben. Ez ugyanis az 1877–1908 közötti geopolitika és gazdaságpolitika mögül hiányzott³⁰⁵ (az eredeti szituációra kidolgozott koncepció³⁰⁶

301 „Attól való féltében, hogy a szláv elem a magyarságot elnyeléssel fenyegeti, a nemzeti ösztön rokonszenvével a török felé fordult.” – írta Thallóczy 1913-as memorandumában. A törökbarát fordulat egybeesik az ifjútörök hatalomátvétellel (mely érvelésük szerint a birodalom és a törökség vitalitását támasztotta alá). A korábbi introvertáltságot feladta a turanista gondolat.

302 Ezek persze itt ideáltípusok fogalmak, melyek ilyen tiszta oppozícióban ritkán fordultak elő. De sokatmondó, hogy Tisza Kálmán és Károlyi Mihály egyaránt a Turáni Társaság tagja volt.

303 Azaz a pénzügyi körök magánérdekeit az állami biztonságpolitikai szempontokkal, az egymással rivalizáló agrárius és iparpártoló politikát; a közlekedésfejlesztést, kereskedelmet illetve tőkekihelyezést propagáló koncepciókat, a magyar érdeket a birodalmi érdekekkel.

304 Ugyanígy Turán c. folyóirat szerkesztőbizottságában (lásd az 1913-as borítót) a legnagyobb tudósok kaptak helyet (nem csak földrajzosok, akik a két világháború között meghatározó egyéniségek lettek). Lásd: *Ablonczy Balázs*: A Turáni Társaságban...

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_turani_tarsasagban/

305 Mint azt megvallja *Hegedűs Lóránt*: A magyarság jövője a háború után. Politikai tanulmány. Bp., (2. kiadás) 1916. 25.

306 Magyarország mint alkotmányos példa (horvát unionista párt), szemben a „birodalmi centralizációval”, a kisállami-kisnépi boldogulás elősegítője és pánorosz törekvésektől való védelmezője. (E koncepció is csak az Erődi-féle turkofil vonal háttérbe szorulása után vált dominánssá)

Szerbia és Románia „átállása” miatt egyébként is értelmét veszítette).³⁰⁷ Gyenge gazdaság esetében ugyanis a behatolás kulturális térnyerés vagy hatalmi nyomás nélkül nem lehetett sikeres, mint ezt a tapasztalat bizonyította (mint szükséges, de nem feltétlenül elégséges feltétel). 1908 után turanizmus vált a magyar birodalmi gondolat közvetítőjévé, s szivárgott be mind a földrajzi, mind a gazdasági gondolkodásba.

A turanizmus gondolkörében az volt a szép, hogy képes volt ideiglenesen egyesíteni a magyar gazdasági érdekeket önállóan, valamint a birodalmi keretek kihasználásával (az osztrákokkal karöltve) érvényesíteni kívánó koncepciót és képviselőiket, abban a korban, amikor a nemzetközi (bécsi) tőke inkább kivonult az országból, s a magyar cégek nacionalizálódása (és ebbe nemcsak a tőke kivonulása, az állami szerep növekedése, hanem a gazdasági nacionalizmus húrjain játszó egyre erősebb hangnemet megütő propaganda is beleértendő) párhuzamosan folyt a magyar cégek balkáni kiszorulásával, térvészével. A két párhuzamos folyamat összefüggésének felismerése végül érdekegyesítést eredményezett: a birodalmi politika és a magyar gazdasági érdek szükségszerű összehangolását (hiszen a nagyhatalmak és az osztrákok ellen egyidejűleg a magyar gazdaság nem tudott volna küzdeni a piacokért), a Szegh-féle magyar gazdasági nacionalizmus lecsengését-megszelídítését.

A Kállayt követő generáció tehát felismerte a veszélyeket, de tévesen ítélte meg a lehetőségeit, mikor úgy vélte, hogy a kulturális transzferen túl képes önállóan is gazdasági és diplomáciai pozíciószerezésre, noha ez még a két birodalomfél együttműködése esetén is kérdéses lett volna. Az osztrákok kiiktatására azonban csak német segítséggel volt reális esély, ez viszont megosztotta a keleti behatolás és magyar birodalmi gondolat támogatóit, ráadásul a német-magyar kapcsolat még aszimmetrikusabb volt. A turáni „keletmánia” kettőssége, hogy a német koncepcióval mutatott feltűnő párhuzama egyaránt tükrözte a lemaradástól való félelmet (és a támogatók keresését a német kooperáció elutasítása esetén) és a németekkel való együttműködés szükségességét.³⁰⁸

307 Lásd Kállay megjegyzését a balkáni népek és magyarok „elidegenedéséről”, amely miatt szerinte csak a birodalmi politika kínált lehetőséget a magyar érdekek érvényesítéséhez.

308 Miközben a nyugati nézetekkel ellentétben a „turáni faj” egyáltalán nem volt alacsonyabb rendű.

Elnökség :

<i>Elnök :</i>	Láng Lajos.	<i>Pénztáros :</i>	Huszár Gyula.
<i>Alelnök :</i>	Halász Sándor.	<i>Ellenőr :</i>	Lovag Falk Zsigmond.
<i>Igazgató :</i>	Mandelló Gyula.	<i>Könyvtáros :</i>	Baumgarten Nándor.
<i>Főtítkárok :</i>	Fellner Frigyes.	<i>Ügyész :</i>	Fekete Ignác.
	Paikert Alajos.		

Igazgató választmány.

1. Bedő Albert	23. Hieronymi Károly	46. Neumann Károly
2. Bernát István	24. Hollán Sándor	47. Ottlyk Iván
3. Bosányi Endre	25. Horváth János	48. Pap Dávid
4. Concha Győző	26. Jankovich Béla	49. Pap Dezső
5. Chorin Ferencz	27. Jellinek Henrik	50. Popovics Sándor
6. Deutsch Adolf	28. Katona Sándor	51. Rubinek Gyula
7. Exner Kornél	29. Kilényi Hugó	52. Schmidt József
8. Fenyvessy Adolf	30. Kovács Gábor	53. Somogyi Manó
9. Ferenczi Imre	31. Kovács Gyula	54. Szabó Jenő
10. Földes Béla	32. Kovács Ferencz	55. Szántó Menyhért
11. Gaál Jenő	33. Krejcsi Rezső	56. Széll Kálmán
12. Gelléri Mór	34. Kunz Jenő	57. Szilassy Zoltán
13. Ghyczy Béla	35. Lánczy Leó	58. Sztérenyi József
14. Gonda Béla	36. Magyary Géza	59. Teleszky János
15. Gorove László	37. Mailáth József gróf	60. Thirring Gusztáv
16. Halász Imre	38. Mándy Lajos	61. Tisza István gróf
17. Hatvany József báró	39. Mariska Vilmos	62. Tolnay Lajos
18. Hatvany-Deutsch Sándor báró	40. Matlekovits Sándor	63. Vargha Gyula
19. Hegedüs Loránt	41. Mattyasovszky Miklós	64. Vágó József
20. Heller Farkas	42. Mende Bódog	65. Vizaknai Antal
21. Heltai Ferencz	43. Miklós Ödön	66. Wallon Dezső
22. Hertzka Tivadar	44. Nagy Ferencz	67. Wickenburg Márk gróf
	45. Navratil Ákos	

A Magyar Közgazdasági Társaság vezetősége. (Közgazdasági Szemle, 1909).

TURÁN

A TURÁNI TÁRSASÁG (MAGYAR ÁZSIAI TÁRSASÁG)
FOLYÓIRATA.

MEGJELENIK KÉTHAVONKÉNT.

ELŐFIZETÉSI DIJA EGY ÉVRE 6 KOR., EGYES SZÁM ÁRA 1 KOR.

SZERKESZTŐ: PAIKERT ALAJOS.

TARTALOM:

Turán.	
Bevezetés	gróf Teleki Pál dr.
Ázsia jövője	Paikert Alajos
A sumirok	Kmoskó Mihály dr.
Kis Ázsia gazdasági viszonyai	Milleker Rezső dr.
Ázsia nyelveinek kutatásai.	
Könyvek és térképek. — Hírek.	

Főmunkatársak: ABDUL LATIF, ALMÁSY GYÖRGY dr., BALOGH ELEMÉR, BÁLINT IMRE, BÁNFFY MIKLÓS gróf, CHOLNOKY JENŐ dr., DÉCHY MÓR dr., ERŐDI BÉLA dr., GOLDZIER IGNÁCZ dr., GOMBÓCZ ZOLTÁN dr., HAVASS REZSŐ dr., HEGEDŰS LÓRÁNT dr., KMSKÓ MIHÁLY dr., LÓCZY LAJOS dr., MANDELLO GYULA dr., MÉHELY KÁLMÁN, MILLEKER REZSŐ dr., PEKÁR GYULA, SEBESTYÉN GYULA dr., SZINNYEY JÓZSEF dr., TELEKI PÁL gróf dr., VÁMBÉRY ÁRMIN dr., VARGHA GYULA dr., VIKÁR BÉLA, ZEMPLÉNI ÁRPÁD, stb. stb.

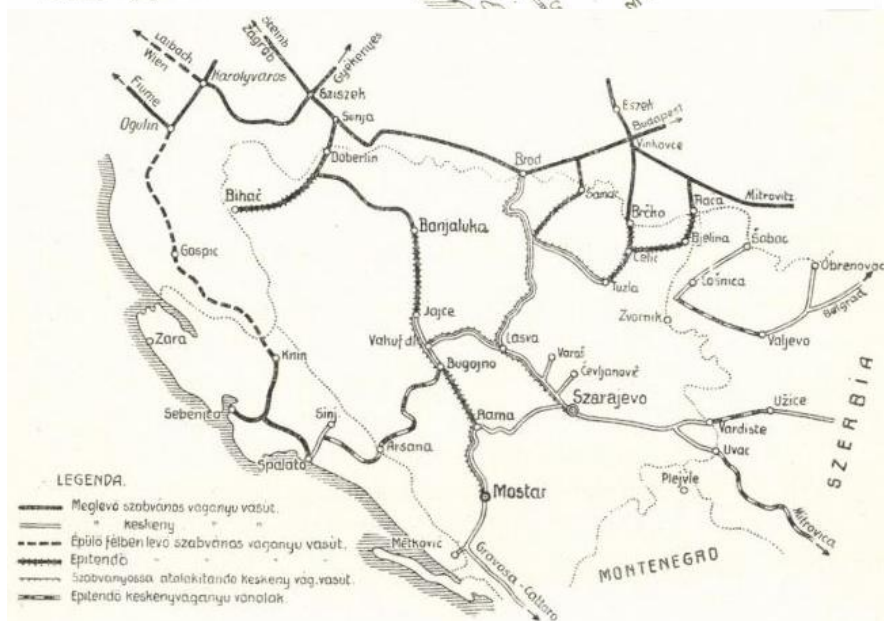
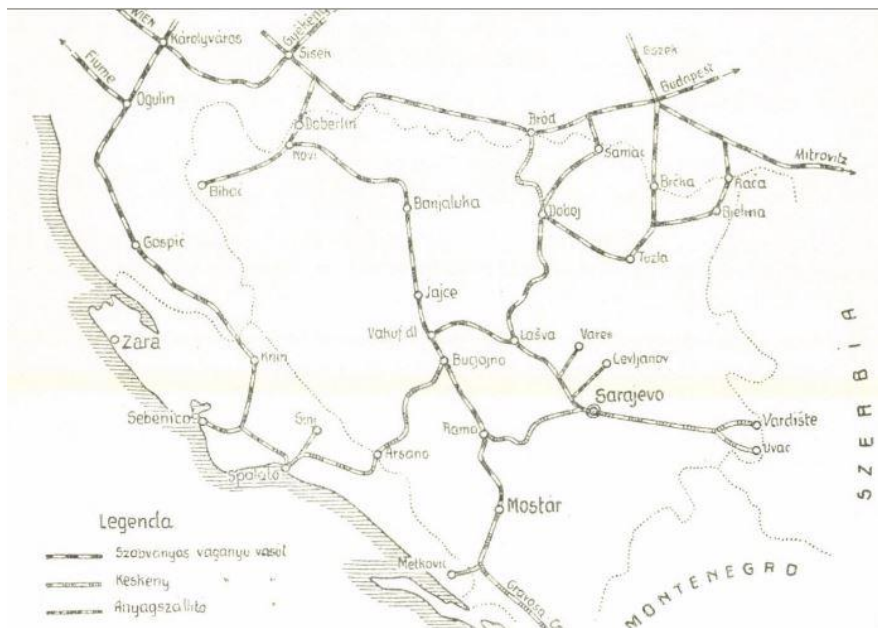
Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, I., Napos-út 4.

Pénzküldemények: HAZAI BANK, V. Dorottya-u. 3. (Turáni Társaság).

I. ÉVFOLYAM.

1913.

1. SZÁM.

Bosznia létező és tervezett vasútvonalai (Sándorffy alapján)

III. Az annexiók krízistől a világháborúig

Új gazdasági (politikai) program(ok)

A balkáni versengés következő stációját tehát az élesedő magyar-osztrák ellentétek jelentették. *„Ausztriának a Balkán gazdasági meghódítására irányuló, évtizedek óta fokozódó törekvései ismeretesek. Ugyanazzal a céltudatossággal és elevenséggel jár ott el, mint ahogy Boszniát és Hercegovinát teljesen az osztrák érdekkörhöz akarja kapcsolni. Az annektált tartományokban már elérte, hogy 1906-tól 1910-ig Ausztria kivitele Boszniába 35 millióval, míg Magyarország kivitele ugyanazon idő alatt csak 5 millióval emelkedett.”*³⁰⁹ A magyarság Balkán-politikájában egy gondolatnak kell vezérlőnek lenni, s ez a Balkán népek hozzánk csatolása s ott minden más nyugati befolyásnak minimumra redukálása.”³¹⁰ Az 1905–1912 közötti időszakban a magyar belpolitikai problémák miatt a magyar érdekek leginkább a közös pénzügyminisztériumon keresztül kerül(het)tek kifejezésre, mely viszont a külpolitikát irányító körök és érdekcsoportok mellett a szervezeti keretek megduplázódását is jelentette, összekuszálva a szálakat.

Az új – immár „magyar” – gazdaságpolitikai programot a Kelet Kereskedelmi Akadémiával kapcsolatban álló közgazdász, Szegh Dezső hirdette meg (még az annexió előtt!), imígyen összefoglalva 1908-ban a magyar gazdaságpolitika prioritásait (jelezve annak változásait), mellyel többé-kevésbé az KKA (de egyéb meghatározó szervezetek, így a Magyar Földrajzi Társaság, vagy később a MTA Balkáni/Keleti Bizottsága) is azonosították magukat:

„A berlini kongresszus egy nemzetközi bonyodalomnak vette elejét, de végleges rendezést nem csinált a keleti kérdésben [...] a berlini kongresszus óta a hatalmak részéről megindult gazdasági mozgalmakban [...] ötödik kerék volt a Monarchia, nemcsak hogy kivívott pozíciókat nem, de igen sok elhagyott állást jegyezhet föl magának, s ezek után nem lehet csodálkozni [...] hogy a politikai

309 Magyar Külkereskedelem. 1912. 18. sz. idézi: Havass R.: Magyarország és a Balkán, 154.

310 Szegh D.: Magyarország a Balkánon, 8.

akcióknál [...] még inkább a staffázs szerepét töltötte be. [...] Nekünk [Magyarország] törekvéseink [...] érvényre juttatása érdekében [...] minden egyes esetben ezzel az Ausztriával is meg kell küzdenünk. [...] Ha végre belátták a Ballplatzon [Aehrenthal], hogy a Monarchiának keleti nagyhatalomnak kell lennie³¹¹ [...] ennek realitása csak akkor lesz nyilvánvaló, ha azt is belátják, hogy **a magyarság érdekeinek biztosítása** a Monarchiának is érdeke.”³¹² Ez ugyanaz a hang, mint 1901-ben a Budapesti Hírlapban.

A Monarchia Balkán-politikája „Magyarországnak nemcsak hogy hasznára nincs, de igen gyakran egyenesen a kárára szolgál. Már pedig [...] ami nincs hasznára Magyarországnak, az életképtelenséget, ellenségek szerzését jelent a Monarchia Balkán-politikája számára is. Gazdasági jelszavakkal gazdasági célként folyik itt a küzdelem, hódító célokat csak Oroszországnak és a Monarchiának tulajdonítanak, s ez utóbbi akciójában hozzá még a német imperializmus előcsatározását látják. Azért nézik olyan ellenszennvvel a Monarchia Balkán-politikáját, amint ellenkezőleg, rokonszennvvel néznék, ha magyar szempontokra támaszkodva önálló politikát folytatna, mert nem új az a felfogás Európában, hogy a német és a szláv hullámok csak egy erőteljes magyar akció szikláján tudnának a Balkánon megtörni”.³¹³ Szegh szerint hiba, hogy miközben „a Balkán-félszigeten de facto csak két nagyhatalomról lehetne beszélni [...] s ennek a két hatalomnak van a legkevesebb befolyása a félsziget sorsának intézésében [...] Törökország a kiszemelt zsákmány, a Monarchia [...] részint úttörésre, részint asszisztenciára vállalkozott más hatalmak, elsősorban a balkáni németiség törekvéseinél [...] Magyarország, ami a gazdasági befolyást illeti, talán az egy Szerbiát kivéve a legutolsó sorba szorul,”³¹⁴ s ahelyett, hogy saját érdekeit képviselné, meg kell küzdenie a Monarchia negatív imázsával (németbarátság) és az osztrák rivalizálással is.

Mi ennek a helyzetnek az oka? Nem a balkáni országok sokat emlegetett alacsony fogyasztóképesége. „A Balkán-államok tőkében szegények [...] amilyen mértékben fordul tehát a tőke ez országokban, oly mértékben emelkedik fogyasztóképeségük.” A tőkeexport tehát segít a fogyasztás

311 Lásd (később) Aehrenthal delegációk előtti beszédét az Uvac–Mitrovica vonal fontosságáról még az annexió előtt.

312 Szegh D.: Magyarország a Balkánon, 5–6.

313 Szegh D.: Magyarország a Balkánon, 3–4. Valóban, de Kemény óta e felfogást főként csak magyar körök hangoztatták.

314 Szegh D.: Magyarország a Balkánon, 9.

növekedésében. De ez nem járható út, Magyarországnak az ipari tőke ügyében idehaza is lenne tennivalója, tehát tőkeexportra nem vállalkozhat. De nem is kell: az angolok a legkisebb befektetők az Oszmán Birodalomban a helyi üzemekben a nagyhatalmak közül, s mégis dominálják a kereskedelmet. A Balkánon ugyanis a szállítási előnyök játsszák a főszerepet. Magyarországnak pedig előnye lenne a közelség: csakhogy Szalonikiból az első sínek (részben a szerb vonakodás miatt) nem Magyarország, hanem Dedeagaç és Konstantinápoly és Várna felé vezettek. A nyugati termékek olcsó tengeri úton jutottak el idáig s árasztották el a tartományok belsejét, míg tőlünk nem vezetett vasút.³¹⁵

Szegh a felfokozott politikai helyzetben a vasútpolitikán (de nem a Szandzsák-vasúton!) keresztül látja megvalósíthatónak elképzelését – amely már nemegyszer okozott gondot a Monarchia diplomatáinak. A *tőkével versenyezni nem tudunk, a vasúthálózat nem kedvez a magyar iparcikkek elhelyezésének* (melyet leginkább a szállítási árak befolyásolnak). A *kereskedelmi utak helyes kiépítése esetén viszont a tőke nem tudna versenyezni a magyar iparcikkekkel*. Magyarország szerinte képes lenne kielégíteni a Balkán igényeit (ha nem kellene vetélytársakkal küzdenie) ha magyar érdekeknek megfelelően épülne ki a vasúthálózat, ez pedig ellensúly lehetne a német Drang nach Osten-nel szemben.³¹⁶

És itt a kulcs a későbbi magyar koncepciót illetően. Ez teszi érthetővé Havass Rezső publicisztikai hadjáratát Dalmácia visszacsatolása érdekében, ez teszi érthetővé Jean Brunhes geográfus Monarchia boszniai és szerbiai politikáját kritizáló cikkének magyar nyelvű megjelentetését a

315 Szegh D.: Magyarország a Balkánon, 12. Fiuméből ugyanis szintén el lehetett volna jutni Szalonikiig tengeren, s odáig volt vasút is, mégsem tudott délről behatolni a magyar kereskedelem. Fiume exportja azonban olyan kicsi volt, hogy a Lloyd számára nem érte meg külön járatokat üzemeltetni innen az adriai kikötőkbe, ezért inkább Triesztbe vitették az árukat, s onnan szállították tovább. Csakhogy Triesztből tengeren is el lehetett jutni Szalonikiig és tovább, ráadásul a vízi út gyakran olcsóbb, mint a vasút. Ezek szerint a balkáni vasutaknak (ha mégis szükség volt rájuk) valóban volt (1) katonai-geopolitikai szerepük, (2) a balkáni szárazföldi piacok is fontosak voltak, nem csak a távolsági kereskedelmi kijutás felvonulási terepeként funkcionált a félsziget. (3) Valóban volt magyar-osztrák érdekellentét, ha a magyarok számára Trieszt nem jelentett megoldást, (4) a szaloniki főirány mellett legalább olyan fontos maradt a konstantinápolyi leágazás is (Andrássy, majd a németek). A Belgrád–Konstantinápoly–Szaloniki vasúti háromszögben a Szaloniki–Konstantinápoly szakasz léte riválist jelentett a Monarchia terveinek.

316 Szegh D.: Magyarország a Balkánon, 74.

Földrajzi Közlemények lapjain, ahol geográfiai alapon érvel az Uvac–Mitrovica vasút ellen,³¹⁷ ez teszi érthetővé Albánia oly gyakori emlegetését – Erődi Béla a Földrajzi Közlemények lapjain 3 cikkben foglalkozott Albániával és Montenegróval már 1876-ban. Thallóczy érdeklődési köre is szervesen illeszkedett a képbe.³¹⁸ A magyar politika ugyanis megkísérelte „visszaszerezni” a korábbi közös érdekszférát: Boszniát és Dalmáciát (politikailag és gazdaságilag egyaránt). Ez teszi érthetővé Türr István csatornatervének újbóli megjelenését: a Boszniaért folyó versenyfutásban kulcsszerepet tulajdonítottak a Duna és a Száva összekötésére tervezett, Vukovár–Samac-csatornának, *„melynek megépítésével Boszniában a gazdasági téren vezető szerephez juthatnánk”*;³¹⁹ és ez teszi érthetővé a magyardalmát vasúthálózat Bosznián keresztül történő megvalósításának igényét, miközben pedig az osztrák és német balkáni törekvések *„függetleníteni akarják magukat a mi közlekedő vonalainktól”*.³²⁰ E probléma másik (a politikai ellenzék számára is fontos) oldalára De Gerando Felix mutat rá: a magyar vasút kikerülése nem csak az ország gazdasági periferizációjával egyenlő, miközben Berlin és Bécs a saját vasúthálózatán juthat le Szkutariig és Szalonikiig, s eközben Bécs számára Budapest politikai értéke is csökken Berlinéhez képest, de a tranzitforgalom megszünte miatt a magyar gazdaság is jelentős bevételtől esik el (ugyanis a balkáni magyar áruszállítás jó része, fel-harmada nem a hazai termékek exportját jelenti).³²¹ Ezért a politikailag rizikós és drága Szandzsák vasút semmiképpen sem, az Adria-vasút pedig csak úgy támogatható, ha budapesti rácsatlakozása is lesz.

És 1912–1913-ra ez a koncepció győzedelmeskedett, mint közös nevező (a magyar és osztrák érdekek összebékítésének lehetőségét

317 Brunhes, Jean: Emberföldrajzi problémák. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913/7. 331.

318 Történészként Boszniával, Dalmáciával és Albániával foglalkozott, nem Bulgáriával, noha Burján István konzulása idejéből jól ismerte Szófiát, s Kállay Béni Szerbiáról szóló műveit is ő rendezte sajtó alá.

319 Daten zur Frage des Donau-Save-Kanals und der zum Adriatischen Meere führenden Wasserstrasse. Wien. 1910. idézi: Havass R.: Magyarország és a Balkán, 154.

320 Havass R.: Magyarország és a Balkán, 155.

321 De Gerando Felix: Magyarország és a Szandzsák-vasút. Magyarország külpolitikája és a Szandzsák vasút. Kolozsvár, Ellenzék Könyvnyomda, 1908. (Francia migráns családból származik, apja 49-ben Magyarországon harcol, anyja Teleki-lány).

meglátva Tisza, Burián és Thallóczy végül ezt preferálja), s vált a különféle irányú elképzeléseket egy birodalmi koncepcióba tömörítő „Program für die wirtschaftlichen Vereinbarungen mit den Balkanstaaten” részévé (tartalmát lásd később).³²² Sándorffy érzékletesen írja le, hogy a vita csak 1913–1914-ben csillapodott a két fél között,³²³ ráadásul a „megegyezést” a balkáni helyzet és szövetségesi politika aggasztó változásai kényszerítették csak ki,³²⁴ miközben a kivitelezéshez pénz egyike félnek sem volt.³²⁵ A sokasodó problémák felismerése vezetett oda, hogy (ahogy Thallóczy

322 Lásd: HHStA PA I. Kt. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. Nr. 6. fol. 164–169. Program für die wirtschaftliche Vereinbarungen mit den Balkanstaaten. HHStA PA I. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. fol. 182–188. Übersicht der bei den Verhandlungen mit Serbien und Montenegro vom Standpunkte der politischen und wirtschaftlichen Interessen des HHStA PA I. Kt. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. Nr. 14. fol. 152–163. Politische und wirtschaftliche Erwägungen zur Balkankrise. Handelspolitisches Aktionsprogramm.

323 Sándorffy, M.: Bosznia–Hercegovina, 152–156. Magyarország közgazdasági jogainak és közgazdasági tényezőinek egész seregétől támogatva, azt kívánta, hogy azokkal a déli tartományokkal, melyeknek völgyei a Kárpátok nagy medencéje felé nyúlnak, melyeknek vizei a mi folyamrendszerünk felé lejtjenek, minden módon és eszközzel szorosabb gazdasági kapcsolatot teremtsen, ezért ellene volt olyan vasúttépítő terveknek, amelyek ezt a célt nem szolgálták. Ausztria törekvése viszont az volt, hogy a bosnyák hálózatot ne csak a budapesti kerülvél, hanem minél rövidebb magyar vasúti vonal közbe ékelődésével érhesse el. A végeredményként született kompromisszum inkább gátolta a hálózatfejlesztést, mint segítette: ha Boszniában valamely vasútvonalat akarnak építeni, ahhoz a törvény értelmében Magyarország és Ausztria hozzájárulása egyaránt szükséges volt. (A katonák is átvették a természetföldrajzi indoktrinációt).

324 Tisza nehezményezte a németek szerbiai és romániai behatolását, mely odáig ment, hogy Szerbiának és Romániának német fegyvert akartak eladni és ehhez német hitelt nyújtottak volna (míg a Monarchia a balkáni vasúttépítéseihez nem voltak hajlandók a balkáni államoknak nyújtott hiteleknél kedvezőbb konstrukciót ajánlani), ráadásul beleszóltak a magyar belpolitikába Erdély hovatarozása kapcsán.

325 „Öfelsége sürgette katonai szempontból a vasutak építését Boszniában [...] Délután 5 – ½ 8-ig a 300 milliós vasúti kölcsön iránt alakult pénzügyi csoporttal megbeszélés a miniszternél. Ott volt Lánczy, Sieghart, Spitzmüller stb. Újabb ajánlatuk csak abban kulminál, hogy pénzt adnak, de az építkezést is ők akarják végrehajtani... minden vonal, amelyet nem ők kapnak meg, részükre 4% kárpótlást hoz, amelyet nekünk kell megfizetnünk. Ez gyilkos ajánlat, amelyet sehogy sem vesz be a természetünk... Annyi tény, hogy ma nem kapunk pénzt, csak ilyen feltételek mellett.” OSZK Kézirattár, Thallóczy, Fol. Hung. 1677. 1913. június 15. A bankárokkal ellentétben a diplomaták nem kizárólag vállalati gazdasági kérdésként, haszonelvű megközelítésből szemlélték a problémát, hanem biztonságpolitikai és makrogazdasági szempontokat is figyelembe véve hosszú távú, áttétes előnyökre hivatkozva a hazai pénzemberek „hazafias érzelmeire” is számítva reméltek kedvezményeket.

írja) „... itt az ideje, amikor be kell látni, hogy csakis vállvetett működéssel töltheti be a monarchia azt a hivatását, amelyre földrajzi tagozódás rendeli”.³²⁶ (Egyre többen azonban inkább a németek farvizén kívánták érvényesíteni a magyar érdekeket, mint azt a korábbi Strausz idézetünk is alátámasztja).

Bosznia (és távlatilag a Balkán) ráadásul nem csak felvonulási terep, hanem fontos nyersanyagbázis (célterület) is volt a nyersanyagéhségben szenvedő magyar vállalatok számára (Salgótarján–Rimamurányi Vasmű) a Thallóczyval érintkezésben lévő Lóczy Lajos földrajztudós interpretációjában. „Lóczy örül, hogy végre ennek a függő török-kérdésnek véget vetettek. Nagy terület szabadul fel most a tudomány és gazdaság részére. Vasércünk csak 80 évre van [...] Szén még van, de a bosnyák szénre is szükségünk van. Boszniában még petróleumot, kálsót lehet találni. Rendkívül jól dolgozik ez a mi derék tudósunk...”³²⁷

A magyar lobbisták az adriai vasútvonal kiépítésével, mely Durazón/Valonán rácsatlakozva a Via Egnatiá-ra biztosítja a kijutást Szalonikihez, egyszersmind megakadályozza az Otrantói-szoros lezárását (így a ciszlajtán birodalomfél számára sem kedvezőtlen) távlatilag ugyanúgy Szerbia megkerülését szorgalmazták, mint amit a Szandzsák-vasút ígért.³²⁸ (A behatolást a Nyugat-Balkánon át propagáló koncepció Beck és Calice 1896–1897-es felosztási terveinek ismeretében korántsem

326 A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren. Emlékirat. MREZSLT, 45f. Burián István iratai, 10.43. Thallóczy emlékirata (1913).

Érdekes, hogy a földrajzi gondolat – a centrális fekvés elfogadása és ténye elegendő ok a balkáni beavatkozás természetességének indoklására – már nála is megjelenik (nem véletlenül javasolja, hogy a politikai földrajz legyen kötelező érettségi tárgy).

327 OSZK Kézirattár, Thallóczy, Fol. Hung. 1677. Bosniaca, VIII/7. 330–331. (1912. november 21.) A Lóczyt helyettesítő Szontágh Pál 1916-ban a megszállt Szerbiában is nyersanyagkutató-expedíciót vezetett, midőn Thallóczy volt annak polgári kormányzója. Az expedícióban eredetileg Nopcsa Ferenc, Liffa Aurél, telegdi Róth Károly geológusok (akkor mindhárman katonai szolgálatot teljesítettek főhadnagyként) és Schafarzik Ferenc geológus is részt vett volna, de a hadsereg nem engedte el őket kötelékéből. Lásd: *iglói Szontágh Tamás dr.: A M. K. Földtani Intézet szerbiai tanulmányútja 1916. október 1-től november 8-ig.* http://epa.oszk.hu/02900/02934/00070/pdf/EPA02934_mafi_evi_jel_1916_036-039.pdf

328 „Fiume és Trieszt is be volna zárva, ha csak Valona kerülne is olasz kézbe [...] Adria keleti partja azé, akié a Balkán nyugati fele, vagy pedig ellenkező esetben a forgalom nagy részét elvesztik a dalmát kikötők.” Fodor Ferenc: Az Adria-kérdés és a magyar tengerpart. *Katolikus Szemle* 30, 1916/3. 115.

tekinthető unikálisan magyarnak).³²⁹ Dalmácia megszerzése és esetlegesen Horvátországhoz csatolása javíthat a romló horvát-magyar viszonyon (és Magyarország gazdasági kapcsolatain),³³⁰ hiszen a Bosznia-ára vonatkozó a magyar elképzeléseket nemcsak az osztrák, de a horvát fél sem nézte jó szemmel. A Szerbiát és Montenegrót elválasztó Szandzsák, mint a Monarchia (s nem Magyarország) számára geostratégiaiailag értékes terület a későbbiekben is csak az albán korridor biztosítása miatt volt fontos (mint 'B' terv).³³¹ A Szandzsák-vasút megépítése ugyanis ambivalens volt, sokan nem magyar (hanem birodalmi, vagy német) érdeknek tekintették, annak ellenére, (vagy talán éppen azért?) hogy maga Kállay Béni is javasolta megépítését a századfordulón.³³² Kivitelezési költségei miatt is támadásnak volt kitéve Szegh Dezső részéről, míg a közgazdással ellentétben a geopolitikai érveket előtérbe helyező földrajzosok nem tekintették perdöntőnek a kivitelezési költségeket és megépülési időt.³³³

329 Demeter Gábor: A Balkán felosztására vonatkozó elképzelések a XIX. sz. közepétől 1913-ig. In: A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Szerk.: Árvay Viktor – Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor. Bp., 2005.

330 Havass Rezső: Dalmácia. Bp., 1905; Havass Rezső: Dalmácia visszacsatolása a magyar birodalomhoz. Földrajzi közlemények 17, 1889; Havass Rezső: A magyar–dalmát összekötő vasút jelentősége. Földrajzi Közlemények 39, 1911/1. 167. és Gönczy Béla: A magyar–dalmát vasút. Magyar Mérnök- és Építész Egylet Heti Értesítője, 1908/7–8. sz.

331 „Bizonyos, hogy adónkat, hadseregünket, műveltségünket nem gyarapítaná ennek a sivár kis földdarabnak a birtoka, de útát nyitna egyetlen megbízható balkáni szövetségesünk, az új Albánia felé, amellyel határosak lehetnénk s így kezünkben lenne az út Németországtól Görögországig. Most már előzönlöttek a szerb és montenegrói hadak s ahelyett hogy minket kötne össze Albániával, Oroszország két exponensét hozza szomszédságba egymással.” Pécsi Albert: A Novibazári szandzsák. Földrajzi Közlemények 41, 1913. 119–120.

332 Kállay egyértelműen leszögezte, hogy vonal jelentőségét az adja, hogy így a Monarchia kezébe kerül a félsziget vasútvonalainak ellenőrzése, ami a Monarchia stratégiai túlsúlyát jelenti, új piacokat és gyorsabb csapatszállítási lehetőségeket a balkáni érdekek hatékonyabb védelme érdekében. Carlgren, W. M.: Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Uppsala, 1955. 43–44. Ez viszont elővetítette azt a veszélyt, hogy Olaszország a Valona–Monasztir vonalon keresztül próbálja Macedóniát és Albániát megszerezni – amivel 1908-ban Szegh érvelt. Kállay koncepciója az abbáziai antant idején (1901–1902) azonban még egészen más nemzetközi helyzetben manifesztálódott (idehaza ekkor nem a vasút miatt támadták Kállayt), mint az elképzelés 1908-as újratöltése: ekkor ugyanis a macedón reformok miatt minden hatalom a félszigeten „toporgott”, míg 1901-ben ez nem így volt.

333 Azt a szerepet, amit régen szántunk neki, hogy az Egei tengernek legnagyobb s egész Európának egyik legkedvezőbb fekvésű kikötőjével, Szalonikivel összekössön bennünket, már úgy sem töltheti be... Nem azért mert Brunhes ezt mondja. A fiumei karszt is természetes gát, jobb híján mégis közlekedő útul

Noha Szegh Dezsővel ellentétben nem gazdasági, hanem politikai alapon érvel, s tartja elhibázottnak a Monarchia Balkán-politikáját az annexió után, 1909-ben írt cikkében, Jászi Oszkár jól fogalmazta meg a kor három eszmeáramlatát, mely a Balkánra vonatkozó koncepciókra befolyással bírt. „Ezek közül a Marxé az izlám kulturának képtelenségét hangsúlyozza a keresztény görög-római kulturélet szervezésére és irányítására; a Bismarcké a kapitalista nagyhatalmak expanziós politikájának szükségszerűségét hirdeti;³³⁴ végül a Gladstone-é a nemzeti szerveződés jogát proklamálja.”³³⁵

Jászi szerint a Monarchia Balkán-politikájával az a baj, hogy az jellemben dinasztikus-katonai-imperialista (kizsákmányoló), s a gazdasági építkezés, együttműködés hiányzik belőle.³³⁶ „A berlini szerződés önkényesen szétválasztotta e két szerb területet egymástól s teljesen elzárta a tengertől (s ezzel gazdasági érvényesülésétől) az által, hogy Spizza-t monarchiáknak adta át, mely Antivarit és környékét hatalmában tartja. Emellett eltiltotta Montenegrót tengeri hajóhad tartásától, a tengeri rendészet gyakorlásától, sőt még attól is, hogy Ausztria engedélye nélkül utakat vagy vasutakat építhessen. Ez a mesterkélt területbeosztás a két kis államot monarchiáknak teljesen kiszolgáltatva,

szolgál. A baj ott van, hogy Szaloniki is, Novibazar is idegen, a mienkkel ellentétes érdekkörbe került s ezzel a mi balkáni álmainknak is alkalmasint vége szakadt.” Pécsi Albert: A Novibazári szandzsák, 119–120.

334 „Természetes, hogy a Duna-medence lakosainak olyan szükségleteik és törekvéseik lehetnek, melyek, az osztrák-magyar monarchia mai határain túlterjednek. Es az a mód, ahogyan a Németbirodalom megalakult, megmutatja az utat, melyen át Ausztria eljuthat ama politikai és anyagi érdekei kiegyenlítésére, melyek a román-fajú népek keleti határa és a cattanói öböl között jelentkeznek.” Bismarck: Gedanken und Erinnerungen.

335 A XIX. század történelmének legkidomborodóbb vonása a szociális kérdés Nyugat-Európában – a nemzetileg egységes államokban – és a nemzeti öntudatra ébredés Közép-Európában és a Balkánon. Jászi Oszkár: A balkán bonyodalmak. Huszadik Század, 1909. 321.

336 Jászi Oszkár 1908-as írásának elemzése azért is érdemel figyelmet, mert hamarosan az ő álláspontjában is változás állt be. „Közép-Európa német hegemonia alatt – a Balkán magyar vezetés alatt” – írta Jászi a Mitteleuropa terv bővületében. (Jászi Oszkár: A közép-európai gazdasági közeledés. Huszadik Század 31, 1915. 130; Irinyi Károly: Mitteleuropa tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás. Bp., Akadémiai, 1973. 161–195. Idézi: Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat.) De a dualista berendezkedést támadva még 1918-ban is úgy vélte, hogy a Balkán csatlakozhatna a Dunai Egyesült Államokhoz, mely konföderatív jellege ellenére így egyértelműen a korábbi (Blackwell–Mazzini–Kossuth-féle) tervek és a Budapest központú konföderáció szerves folytatásaként is értelmezhető. (Jászi Oszkár: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Bp., Új Magyarország Rt. 1918. 40–69.)

amint az utolsó évek vámháborúja is bizonyítja, mely az agrárius körök pressziója folytán érzékenyen megkárosította Szerbiát népe fő megélhetési forrásában: az élő állat kivitelében. Bosznia és Hercegovina okkupációja, a Szandzsák végleges átengedése Törökországnak, az Uvac–Mitrovicai vasúti vonal kiépítésének terve a két szerb országot a gazdasági és politikai megfulladás végveszélyével fenyegeti s érthetővé teszi azt a *va banque*-ot melyet szegény Szerbia játszik”³³⁷ A politikai problémák mellett az annexió gazdasági gondokat is okozott: „Bosznia annexiója folytán véglegesen és megmásíthatatlanul sláv többségűvé lett az osztrák–magyar monarchia. S mit jelent ez a változás? A dualizmus alapjainak végleges megingását.”³³⁸ Továbbá „Az annexió vagy félmilliárd korona háborús előkészületi kiadásokat okozott [...] Joggal lehet kérdezni, hogy a szuverénítás kiterjesztésének üres címe, mely a tényleges állapotokon mit sem változtat, megérte-e ezt a veszedelmes experimentumot? Természetesen nem érte meg a gazdasági kalkulások szerint, sőt minden, ami most külpolitikánkban történik, a józan ész olyan arculcsapása, mi csakis úgy lehetséges, hogy a nagy politikát — kivált Kelet felé — még mindig kevésbé mozgatják a homo oeconomicus törekvései, mint a dinasztikus-katonai ősi expanzív működések. Egyenesen nevetséges arról beszélni, hogy a boszniai kaland az osztrák ipari kapitalisták manőverje, akik újabb piacokat akarnak maguknak biztosítani, mikor tudjuk, hogy [...] az osztrák árúk bojkottja Törökország által átkozottan drágán fizettette meg velük ezt a diplomáciai előrukkolást. (Mintegy 300 millióra tehető az osztrák kereskedelmi forgalom, melyet az annektálás által felidézett retorziók veszélyeztetnek.) Az is képtelen hipotézis, hogy az agráriusok zsebéreke idézte elő a mai veszedelmes bonyodalmat a vámhatár elzárása által a balkán állatbehozatal elől [...] ez magával az annexiós ténnyel nincs kauzális összefüggésben.”³³⁹ Ma az államok hatalma gyarmatpolitikájukon nyugszik és Ausztria-Magyarország képtelen volt a nagy nemzetközi gyarmatosztzkodásból magának egy csipetnyi földet is biztosítani. Mi lesz tehát az osztrák iparral, melynek nem sokára szűk lesz a magyar piac s mi lesz az egyre növekedő osztrák szellemi proletáriátussal? [...] Úgy Ausztria, mint a német politikusok közös érdeke, hogy az osztrákmagyar monarchia politikai sarkpontját egyre inkább a Balkánra tegye

337 Jászi O.: A balkán bonyodalmak, 333.

338 Jászi O.: A balkán bonyodalmak, 339; Wickham. T. Stead: The Arrival of the Slavs. *The Contemporary Review*, January, 1909. Szerinte a trializmus felé kell majd emiatt elmozdulni.

339 Jászi O.: A balkán bonyodalmak, 333–334.

át. Bismarck meg is jelölte a célt: egy délszláv állam osztrák–magyar hegemonia alatt.³⁴⁰ És Ausztria vezető katonai körei előtt egyre fényesebb színekben bontakozik ki az osztrák imperializmus gondolata, a Drang nach Osten, egészen úgy, miként Olaszország szeme az aduai katasztrófa után egyszerre fölfedezte Albániát és a Balkánt, „Itália hivatását az Adrián”, a l'altra Sponda fontosságát, a Brindisi – Valona összeköttetés ápolását.³⁴¹ [...] „Ez ma már nem ködös ábránd, hanem a bécsi katonai körök átgondolt politikai programja, melyet Aehrenthal báró ekként körvonalozott a magyar delegáció 1908 január 27-iki ülésén: »Híven balkáni politikánkhoz, nem akarunk területi hódítást tenni. A Balkánon a mi misszióink kulturális és politikai. Kis-Azsia és Mezopotámia gazdasági életének megnyitását mindig úgy fogják tekinteni, mint a német vállalkozási szellem nagy alkotását. [...] Mindezek a vállalkozások, nagyrészt rendkívül fontos vasúti vonalak felállítása, egy nagy célt tűztek maguk elé Konstantinápolyon át, a szorosokon át a Nyugat és Kelet gazdasági javainak hatalmas kicserélését létesíteni. Csakis boszniai birtokunk révén vagyunk mi balkánhatalom és a mi feladatunk az idők jeleit megérteni és kihasználni. Ezt egy előrelátó közlekedési politika szellemében értem. [...] A Mitrovicával való összeköttetést illetőleg [...] A boszniai vasúti hálózatnak a törökkel leendő összeköttetése a monarchia kereskedelmének lehetővé fogja tenni, hogy közvetlenül Szerajevon át az égei és földközi tenger felé gravitáljon. Ugyanis rövid időn belül remélhetőleg sikerülni fog a török és a görög vasutak kapcsolódását Larisszánál létesíteni. E módon közvetlen összeköttetés létesülne Bécs – Budapest – Szerajevo – Athén Piraeus között. Ez egyszersmind a legrövidebb út volna Középeurópából Egyiptom és India felé.« Jászi szerint „Bosznia–Hercegovina annektálása ugyanabból a törekvésből fakadt, mint a mitrovicai vasút kiépítése. Az első, elhatározó lépéseket jelenti az imperializmus útján, a Saloniki felé való előrenyomulásban, mely a jövő kereskedelmének egyik legfontosabb útja lesz: a legrövidebb út India felé és a kis ázsiai kereskedelem kapuja.”³⁴²

Mi ez, ha nem más, mint a turanisták által hangoztatott imperialista gondolatkör a legmagasabb diplomáciai szinten megfogalmazva? Aehrenthal gazdaságpolitikai indoktrinációjának ugyanis Jászi szerint

340 Jászi O.: A balkán bonyodalmak, 335.

341 Uo.

342 Jászi O.: A balkán bonyodalmak, 337.

ellentmond, hogy „az új vasút keskenyvágányú lesz, s nagyobb forgalom lebonyolítására egyelőre képtelen lévén [...] Így dolgozik a katonai-dinasztikus imperializmus.”³⁴³ Valójában az új vonal a monarchia katonai pozíciójának megerősítését szolgálja Szerbiával szemben.³⁴⁴

Szegh Dezső és a Huszadik Század kritikusai között az alapvető különbség, hogy az előbbi azért kritizálja a Monarchia (szerinte nemzetközi viszonylatban vérszegény) Balkán-politikáját az annexió előtt, mert a magyar és birodalmi érdekeket sem veszi kellőképpen figyelembe, az utóbbiak viszont éppen azért, mert e politika (az annexió után) túlzottan imperialista. (Az annexió után Szegh hasonlóképpen imperialistának és a józan gazdasági érdekekkel ellentétesnek tartja a Szandzsák-vasutat).

A magyar ellenzékkel és nyugatbarát (németorientációt ellenző) politikai körökkel kapcsolatot ápoló De Gerando Felix szintén úgy érvel, hogy a novipazari vasút kiépítésének csak geopolitikai okai lehetnek, gazdaságiak nem, lévén hosszabb és költségesebb lejutást tesz lehetővé, mint a már létező Belgrád–Szaloniki vonal.³⁴⁵ A vasút biztonságának örve alatt ugyanis bele lehet majd avatkozni a Török Birodalom belügyeibe. E vasút nem magyar, hanem osztrák és német érdek. Hiába készül el a Pécs–Bród vasútvonal, a boszniai (és távlatilag a dalmáciai) magyar gazdasági behatolást előkészítendő, ha az osztrákok eközben kiépítik a Banjaluka–Jajce szakaszt. Ez ugyanis véget vetne a Budapesten átmenő magyar tranzitforgalomnak (Horvátországban egy 50 km-es szakasz lenne csak a MÁV kezében, a többi az osztrák, azaz De Gerando szerint német), s Magyarországot megkerülve lehetne lejutni Szalonikiig Bosznián és a Szandzsákon át. Ez politikai veszélyei mellett gazdasági tragédia is lenne, hiszen a jövedelemkiesést a balkáni magyar ipari export

343 Francia vélemény: „Előre lehet mondani, hogy még sokáig nem fog nagyobb kereskedelmi összeköttetés létesülni Ausztria és a szaloniki kikötő között. A nyugatról jövő áruknak továbbra is érdekük lesz a velencei vagy a trieszti kikötőt felhasználni. Ami pedig a német árucikkekkel illeti, amelyeknek oly könnyű Hamburgba, Rotterdamba avagy Antwerpenbe eljutni, nem fogják egész Középeurópát átszelni, hogy hajót keressenek Szalonikiba. Tudvalevő, hogy mihelyst hajóra van szükség, a vízen való út hosszúsága keveset határoz és kevésbé emeli a költségeket. Valószínűtlen tehát, hogy a jövőendő vonal, különösen amíg szűk vágányú marad, a nemzetközi kereskedelemnek fontos útirányává legyen; inkább parti hajózást fog csinálni — hogy a tengeri kereskedelemből vegyek analógiát — semmint nemzetközi kereskedelmet.” Pinon, René: Les peuples de la Macédoine. La Vie Contemporaine. 1908. 268.

344 Jászi O.: A balkán bonyodalmak, 338.

345 De Gerando Felix: Magyarország és a Szandzsák-vasút...

nem tudja helyettesíteni annak elenyésző volta miatt.³⁴⁶ Ráadásul a gazdasági kiegyezés 1907-es megújítása során Magyarország vállalta egy direkt vasút kiépítését Ausztria és Dalmácia között Horvátországon keresztül. Ez újabb veszélyforrás: De Gerando úgy véli az osztrákok természetes törekvése egy Antivari-Szcutari-Durazzo vasútvonal kiépítése³⁴⁷ a MÁV kiiktatásával, ami a németeknek már sikerült is a Hamburg–Berlin–Iași–Galați–Constanța vonalon. Az albán végeken a monastiri vasút pedig ugyanúgy német érdekeltség. A Duna-völgye feletti ellenőrzés a magyarokat illetné (!) De Gerando szerint, aki úgy véli, a germán előretörés jelenti a legnagyobb veszélyt, ezért a magyaroknak jó kapcsolatot kellene ápolniuk a délszlávokkal és a nyugati hatalmakkal. Elképzelésének elemei a kormánypárti Thallóczynál (de ő támogatja az albán parti vasutat, miközben a boszniai-dalmáciai magyar térnyerést is), és Szeghnél is megjelennek (aki elutasítja a Szandzsák-vasutat annak drágasága miatt, s figyelmeztet az osztrák térnyerésre Boszniában, s ellentételezésül egy Dalmáciát elérő magyar vasútvonal kiépítését javasolja).³⁴⁸

A magyar koncepció a Szandzsák-vasút nemzetközi elutasíttóságára hivatkozott – noha inkább tartott újabb szláv területek bekebelezésétől, mert az etnikai arányok módosulása Magyarország számára éppúgy nem volt kívánatos (ha a terület Magyarországhoz kerül), mint a dualista erőviszonyok megváltozása Magyarország hátrányára az annektált területek Cislajtániaához sorolása esetén. Egy harmadik erőközpont kiemelkedése délen a (Monarchia keretein belül) pedig a

346 Az állítás első felének valóságtartalmát nem támasztja alá adatokkal.

347 De Gerando, 22.

348 A kompromisszumos megoldás tehát az, hogy az albán koncepció elfogadásának feltétele a magyar vasúthálózat rákapcsolása az új vonalakra, amelyet Sándorffy a boszniai vasúti vita kapcsán részletesen elemzett. Érdekes módon a magyar tengeri kijárat gondolatát (legalább áttételesen) még 1919-ben sem adta fel Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, melynek id. Lóczy Lajos volt az elnöke. Kiemelt szerepet kapott a Gravosa felé tengerre vezető út. „*Rajta kellene lennünk, hogy Horvátország kapja meg Bosznia–Hercegovinát és Dalmáciát. Ha másként nem, a Doberlin-Banja Luka Vrbasz-völgy, Narenta legyen le a tengerig horvát, Spalato-Zara kikötők... Fiume nekünk fog szolgálni*” – írta le valóságtól távol eső vágyálmait Lóczy halála előtt. MBFSZ, Gyűjteményi Osztály, Tudománytörténeti Gyűjtemény, id. Lóczy Lajos hagyatéka. 1919. 03. 11. (10. doboz. 13. lap, fénymásolat)

rettegett trializmusához vezetett volna.³⁴⁹ (Ilyen szempontból Bosznia bizonytalan jogállása jobban megfelelt a magyar érdekeknek, mint a helyzet bármelyik birodalomfél számára előnyös rendezése). A befolyásos geográfussá avanszált nagyvállalkozó, Havass Rezső 1909-ben írt cikkében a trializmust az osztrákok „árulásaként”, a „magyar birodalom megcsonkításaként” értelmezi (érvei sorában szerepel, hogy 1867-ben az uralkodó felesküdt az ország területi integritásának védelmére).³⁵⁰ Ezzel szemben Kállay egy generációval korábban még éppen úgy vélte, éppen a Balkán megszerzése tenné lehetővé a dualista államon belül a súlypont Magyarországra tolódását.³⁵¹ Mint az eddigiekben előadottakból is kiviláglik, a balkáni gazdasági behatolás jóval volt több egyszerű gazdasági kérdésnél, ahogy a bankárok, pl. Lánczy Leó kezelték, s a trializmus elutasítása részben érthetővé teszi a korban továbbra is fennmaradó paternalista-gyámkodó, aszimmetrikus viszonyt a Balkán felé.

A magyar koncepció számára nemcsak az osztrák elképzelések jelentkeztek potenciális vetélytársként.³⁵² Milleker Rezső (a KKA tanára majd debreceni földrajzprofesszor) egyértelműsíti, hogy a Duna–Adria vasútvonal megvalósulása a szerbek gazdasági függetlenségével lenne egyenlő, hiszen így áruik 5 és nem 28 nap alatt jutnak ki a világpiacot jelentő tengerpartra.³⁵³ És bár Szerbia tőkeszegény a megvalósításhoz, de az albániai olasz behatolás újabb veszélyforrást jelentett: „*Olasz tőke építi ki Antivari kikötőjét, az új montenegrói vasutat s mind hangosabban követeli a Duna—Adria-vasút kiépítését, még pedig Antivari kikötővel, miáltal szabad utat nyerne az olaszság a Balkán belseje felé.*”³⁵⁴ Azt azonban tévesen látta Havass,

349 A liberális ellenzék kissé másképp érvelt, de elvetették a gondolatot. „*A délszlávok ép úgy terhe lettek volna a Habsburgmonarchiának, mint voltak egy ideig a magyarok is.*” Boross L.: *A Habsburg Monarchia*, 167.

350 Havass Rezső: A trializmus földrajzi szempontból. *Földrajzi Közlemények* 37, 1909. 380–390.

351 Horvátország c. vezércikk, *Budapesti Hírlap*, 1900. október 21. 1–2.

352 Kogutovitz K.: A Balkán félszigetről, 40. (Nála is szerepel a szerb Adria-vasúttól való félelem és az Uvac–Mitrovica vasútervez elejtése).

353 Milleker Rezső: Szerb Ádria-politika. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913. 414–416. Igaz a vonalak a két világháború között sem épültek aztán ki! Bíró László: A jugoszláv állam 1918–1939. Bp., 2011. térképmelléletek.

354 Havass Rezső: Antivari és az új montenegrói vasút. *Földrajzi Közlemények* 37, 1909/2. és uő. recenzió: Szegh Dezső: Duna—Adria-vasút. *Földrajzi Közlemények* 38, 1910/6–7. 309–311.

hogy ez a magyar érdekeket sérti, hiszen a durazzói szandzsák importjának mindössze 2,5%-át adta Magyarország, míg 46%-át Ausztria. Szegh Dezső szerint a Duna–Adria vonal fő veszélye abban rejlett, hogy az oroszok és oroszok pozíciói az osztrákok rovására javulnak, illetve, hogy a disznóháború utáni osztrák³⁵⁵ térvetés állandósul. Tehát *nem Szerbia nyer kiutat, hanem a többi nagyhatalom kap szabad utat a Balkánra*.³⁵⁶ Jól látszik tehát a különbség a közgazdászok és az expanzió hívévé szegődő geopolitikus-földrajzosok érvelése között.

2. táblázat. Külkereskedelmi forgalom a Balkán-államokkal

(Románia, Szerbia, Bulgária, Montenegró, Görögország, Európai Törökország)

	Magyarország 1911	Ciszlajtánia, 1911	Monarchia 1911	Anglia gyar- matok nélkül	Oroszország
Behozatal (millió K)	62,4	125	187,4	14,8	11,5
Kivitel (millió K)	68,4	265,1	333,5	15,2	60
Behozatal egy főre (K)	3,12	4,16	3,71	0,4	0,1
Kivitel egy főre (K)	3,42	8,83	6,66	0,4	0,4

Forrás: Havass Rezső: A földrajzi elem... alapján saját számítás.

A magyar fél alárendelt pozíciója a Balkán egészén (2. táblázat) részben a két birodalomfél eltérő fejlettségi fokából következett, mely szintén számos ellenérzést táplált Ausztriával szemben és a kiegyezés támadásáig is elment.³⁵⁷ Noha továbbra is voltak olyan (osztrák) hangok,

355 Érdekes módon a szerb irányú magyar export értéke nem csökkent. Pontosabban csökkent, de Szegh rámutat, hogy ennek nem a disznóháború az oka (1903: 14,5 millió K, 1905: 11 millió K, 1906: 9,5 millió K).

356 Szegh Dezső: A Duna–Adria vasút. *Közgazdasági Szemle* 34, 1910/4. 245. és 249.

357 Havass Rezső: A földrajzi elem, 412. „A természeti kincsekkel gazdagon megáldott Magyarországnak — noha területe 25.406 km²-rel nagyobb, mint Ausztriáé — 43,21 milliárddal kevesebb a nemzeti vagyona, mint Ausztriának (44,5 vs. 87,4 milliárd K).” *Budapesti Hírlap*. 1913. szept. 13. (Fellner Frigyes adatai). Sassi szerint Magyarország 1867 óta 30 000 millió koronát költött részben osztrák iparcikkekre, melyek idehaza pénziáramlásként jelentkeznek (miként osztrák államadósság törlesztése, mely 2500 millió koronát tett ki). Ezt kellene kompenzálni a magyar iparcikkek balkáni exportjával. Ehhez azonban először hazai iparfejlesztés kell. De hogy ez

amelyek úgy vélték, hogy a Monarchiának a Balkánon sikerre csak a két birodalomfél kooperációja esetén van esélye,³⁵⁸ a magyar fél ebben egyrészt lehetőségeinek szándékos korlátozását vélte felfedezni,³⁵⁹ másrészt úgy vélte, az osztrákok népszerűtlensége kihat a magyarok megítélésére és ezen keresztül balkáni gazdasági pozícióikra is. A vámháborúk kudarca után lépni kellett. És itt világlott ki, hogy mekkora különbség van a Magyarország belső potenciálja (önálló mozgástere) és nagyhatalmi státuszából fakadó előnyei között (mely pl. egyoldalú kereskedelmi szerződések kikényszerítésében is megnyilvánult, legalább részben a magyar – igaz nem expanziós, hanem a hazai agrárius köröknek kedvező – érdekek védelmében). Kedvező közlekedésföldrajzi helyzetét Magyarország nem volt képes kiaknázni, hiszen ennek nagy volt a tökeigénye (szemben a korlátozó vámrendelkezésekkel). „... bizonyos tragikum van abban, hogy Németország nagyarányú balkáni térfoglalásához mi szolgáltatjuk a legjelentékenyebb alapokat, a közlekedő utakat. Másfél milliárdnyi kivitelünk-ből ma az egész Balkánra jut 49 millió korona érték, holott Németország csupán magába Romániába 90 millió felül exportál.”³⁶⁰ „A török birodalom évenkénti lisztbehozatala 12 millió métermázsára rúg. Bár itt vagyunk a szomszédban, hatalmas gabonatermő ország, ebből az óriási mennyiségből mindössze 20 kocsirakomány, vagyis 2000 métermázsra jut reánk, a többi Románia, Oroszország és Franciaország exportálja³⁶¹ [...] Tőszomszédságában vagyunk a

pedig miként és mikor teszi lehetővé a keleti kereskedelem fellendítését, a Sassi által emlegetett évi 600 millió koronás többletet termelve, az nem derül ki. Sassi Nagy L.: A Magyar-török, 3–6. Ő is geopolitikai-földrajzi érvet használ a vezető pozíció igénylésének ideologizálásához. A Duna-medence súlypontja Budapest, miénk kell legyen az egész gazdasági tér Constantáig.

358 Chlumecky, Leopold von: Österreich–Ungarn und Italien. (1907): „Wenn Österreich und Ungarn Hand in Hand ihre Stellung in dem einzigen sie mit der Welt verbindendem Meere verteidigen werden, dann ist es auch mit dem italienischen Traume der alleinigen Adriabeherrschung vorbei...” Akárcsak magyar oldalról Horváth Ödön, Chlumecky is felhívta a figyelmet az albániai törekvések megvalósíthatóságának korlátaira az olasz rivális erősödése miatt. Mint írtuk, az albán koncepció nem válhatott dominánssá 1908 előtt, hiszen ekkor még az Uvac–Mitrovica vasútvonalban testet öltő elképzelés mellett állt ki a külügyminiszter, s a koncepciók a novipazári Szandzsákról való lemondás után sem egységesültek. (Conradék sem a novipazári szandzsákról nem voltak hajlandók véglegesen lemondani, sem Szerbia esetleges megtámadásáról és annexiójáról, mely mint írtuk, szlavofóbiát ébresztett a trializmustól tartó magyar elitben).

359 A magyarok az osztrák Lloyd hajótársaság behatolását is nehezményezték az albán térségbe.

360 Szegh D.: Magyarország a Balkánon, 76. idézi Havass R.: Antivari és az új montenegrói vasút, 50.

361 Havass megfélekedezik arról, hogy a magyar exportban a gabona visszaszorult és helyét a háromszor nagyobb hozzáadott értékkel bíró liszt vette át: 1882–1911 között a gabonaexport

Balkánnak, úgy vasútainkon, mint a Dunán, s a tengeren mi juthatunk a legrövidebb úton a Balkán országaihoz. Nekünk kellene tehát a legolcsóbb szállítási díjakat alkalmaznunk, ami által teljesen ellensúlyozhatnánk más országok áruinak a minőségben és az olcsóságban esetleg mutatkozó előnyeit. Ezzel [...] szemben azonban azt látjuk, hogy Budapestről háromszor annyi áron jut el az áru a Fekete-tenger kikötőibe, mint Londonból, New-Castleből vagy Hamburgból.”³⁶² Havass Rezső azt javasolta, hogy – csak a gabonára tonnánként egységes 20 K szállítási díj szedessék Budapest-Konstantinápoly között.³⁶³ De a német rivális térnyerése miatt a magyar vasúti díjak leszállítása nemcsak a hazai, de a szomszéd országok gabonakereskedőit is helyzetbe hozta volna. Havass másik javaslata az aszimmetrikus kereskedelmi szerződések gyakorlatának feladására irányult.³⁶⁴

Mivel eddig csak általánosságban körvonalaztuk a magyar fél koncepcióját, mely a közgazdászok és a földrajzosok eltérő ideológiai bázisa és érvelése miatt egyáltalán nem volt koherensnek tekinthető, célszerű megvizsgálni hogyan értékelte a Monarchia 1908 utáni Balkán-politikáját az idézett „gazdaságpolitikai program” exponense, Szegh Dezső, és milyen konkrét, a magyar gazdaság pozícióinak javítására vonatkozó javaslatokkal rukkolt elő, továbbá hogyan illeszkedett az általa körvonalazott koncepció a „birodalmi geopolitikát” (és ebbe a területi gyarapodás is belefért) hirdető földrajzosokéhoz. Ezt követően – miután maga Szegh ajánlja a kulturális offenzívát és a KKA jobb kihasználását –, megvizsgáljuk a magyar Balkán-politika intézményesülését, majd a „birodalmi geográfia” koncepcióját és viszonyát a többi gondolathoz.

Szegh ugyanazt az indoktrinációját adja a Balkán felé fordulásnak, mint amit a tanulmány első részében olvashattunk. „Magyarország és Ausztria érthető okokból küzd azon, hogy politikai és gazdasági szupremáciáját biztosítsa az egész Balkán-félszigeten, a mely úgyszólván az egyetlen terület, a

525 ezertonnáról 416 ezer tonnára esett, miközben a liszt kivitele 333 ezer tonnáról 700 ezer tonnára nőtt, s az 500 millió koronáról 750 millióra növekvő magyar export felét e két termék adta. (A világ második legnagyobb őrlőkapacitása).

362 Havass R.: Antivari, 50–52.

363 Havass R.: Antivari, 51–52.

364 Havass Rezső: A földrajzi elem, 407–410. „Igazuk van azoknak, akik a balkáni politikánkat — gazdasági szempontból — elhibáztottnak mondják [...] a balkáni népeket egy csapásra barátainkká tehetnénk, ha velük oly kereskedelmi szerződéseket kötlenék, amelyek az ő érdekeiket is megóvják.”

hol gazdasági expanzívitását nagyobb mértékben érvényesítheti. Hozzá számítandó ezenfelül, hogy a Balkán egyúttal kapu is számunkra a távolabbi keleti piacokra [...] a Duna–Adria vasút jelenthet, mint láttuk, olyan gondolatot, törekvést, eszközt, mely a mi expansivitásunk meggyengítését czélozza”.³⁶⁵

Koncepciója alakulásához (és interpretálásához) nem lebecsülendő háttérinformáció, hogy Szegh 1913 őszén éppen a Turáni Társaság támogatásával járt Albániában. Léven közgazdász, 1913-ban a külpolitikai problémáknak sokkal kisebb szerepet tulajdonított, mint a gazdasági nehézségeknek. „Az Adria keleti partjának kérdése mindenkor a legfontosabb problémáink egyike volt s egyenesen életkérdéssé tette számunkra, hogy a Valonától felfelé húzódó partnak egyetlen pontja se kerüljön idegen hatalom kezébe”,³⁶⁶ de a politikai vetélkedés mellett gazdasági rivalizálással is meg kell küzdeni a szövetséges olaszok és az osztrákok részéről. Magyarországon forgalma a fő albán kereskedelmi központokkal elenyésző volt, 1 millió K körüli, míg az osztrák 5 milliót ért el a 15 millió Koronás összforgalomból 1911–1913 átlagában.³⁶⁷ A magyarok számára hátrányként jelentkezett, hogy az átrakodás miatt a szállítás az albán partoktól Szkutariig annyiba kerül, mint Triesztből az albán tengerpartig.³⁶⁸ Tovább nehezítette a helyzetet, hogy Szkutariba eleinte minden második héten jutott egy járat, míg ezzel szemben az olasz „Puglia” már korábban hetenként két járatot indított Albániába. Nem volt tehát megfelelő járatunk s az árúinkat a jobbik esetben előbb Triestbe kellett szállítani, hogy a Lloyd azután Albániába vigye³⁶⁹ [...] Már a hajózási tarifáink sem versenyképesek tarifák az Adrián. Az olasz általában olcsóbb, némely relációban például egyenesen 50%-kal kedvezőbb 1905-ben fel is állították az olaszok az első idegen pénzintézetet. [...] Az eredmény meg is lett; Olaszország exportja Albániába ez idő alatt nem egészen fél millió koronáról felszökött 2–2,5 millió koronára [...] albán nyelvű egyetemi tanfolyamot nyitnak Bariban az albán ifjak számára.”³⁷⁰

365 Szegh Dezső: A Duna–Adria vasút, 249.

366 Szegh Dezső: Gazdasági feladataink Albániában. *Közgazdasági Szemle* 37, 1913. 790.

367 Szegh D.: Gazdasági feladataink, 783.

368 Szegh D.: Gazdasági feladataink, 781.

369 Szegh D.: Gazdasági feladataink, 785.

370 Szegh D.: Gazdasági feladataink, 786–788.

Nagyobb komplikációt jelentettek a Duna–Adria vasútról szóló kombinációk. A geopolitikai koncepció primátusát hangoztató, de közgazdaságilag képzetlen Millekerral és Havassal ellentétben Szegh nem a szerb gazdaság függetlenné válásától tartott a vasútvonal megépítése esetén,³⁷¹ hiszen a vámháború után Szalonikin át tengeren szállított sertések 20%-a elpusztult, mire célba ért,³⁷² hanem attól, hogy a vonal megépülése a többi nagyhatalom behatolását idézi elő,³⁷³ és ez alapvetően ellenkezik a kis versenyképességű Magyarország érdekeivel. Olaszország követeli, hogy *„az adriai tenger felől Durazzo albán kikötőből kiindulva vasút vonal építtessék közép Albánián keresztül, mely érintené Elbassán várost, az Ochrida- és a Prespa-tavakat s Monasztir városnál kapcsolódniék a meglevő monasztir–szaloniki vonalba”*.³⁷⁴ Ez pedig stabilizálná a vámháború után kialakult helyzetet, a Monarchia térvésztesét, a szerb behozatalból való részesedés leesését (3. táblázat).³⁷⁵ Maga a vasúti kérelmet a szultán elé terjesztő oszmán hivatalnok is világosan látta ezt, mikor azt ezekkel a szavakkal nyugtázta: *„hogy ha már meg kell valósítani az osztrákmagyar tervet, Törökország legalább azt mondhasssa, hogy Oroszországnak nyílt kereskedelmi utat nyitott egészen az Adriáig”*.³⁷⁶ A Duna–Adria vasút megépítése viszont már mindenképpen szükségessé tenné a Monarchia

371 *„A vámkonfliktus kitörése óta legmagasabb sertéskivitelle kitett 71.000 darab sertést (50 ezer levágott és csak 21.000 élő állapotban), holott a kettős monarchiával való szerződéses időben a sertéskivitel évi átlaga 84.271 drb. volt, sőt 1905-ben elérte a 112.000 darabot. Szarvasmarha kivitelének átlaga korábban 58.805 darab., a vámkonfliktus óta a maximum 14.000 drb. Ha annyi kedvezmény után, a mennyit a szaloniki-i vonal nyújtott, ez az eredmény, kétségtelen, hogy nem teszi kedvezőbbé az arányt számára a duna–adriai vonal sem.”* Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 238.

372 Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 238.

373 *Micsoda következményei lesznek ennek a mi gazdasági pozíciónkra, a mit a nyugati Balkánon elfoglaltunk? Mindenekelőtt fokozottabb erővel felléphető versenyt kapunk nemcsak Olaszország, hanem mindama nyugati államok részéről, a melyek export termékeinek van talaja ezen a vidéken, mert ez utóbbiaknak is kedvezőbb feltétel nyújtatik a behatolásra.* Szegh Dezső: A Duna–Adria vasút, 247.

374 Szegh Dezső: A Duna–Adria vasút, 225.

375 *A helyzet veszélye az, hogy ezen irányszámok állandósulhatnak Mindezek az államok pedig, ha meg akarják az ebben a korszakban kivívott gazdasági pozíciójukat tartani, jelentékeny segítséget nyerhetnek a duna–adriai vonalban, mert megrövidíti útjukat a tenger felől (San Giovanni di Meduáig), ahonnan a szerb határig már csak 300 és néhány kilométer utat kell vasúton megtenni árucikkeiknek. A versenyben tehát még nagyobb könnyebbséget szereznek.*

376 Szegh D.: Gazdasági feladataink, 791.

számára a Szandzsák-vasút ellenvasútként való megépítését,³⁷⁷ hiszen eddig is csak a térség forgalmának harmadát ellenőrizte a Monarchia vasúthálózata (a többi terület Szaloniki felé gravitált), s az új Duna–Adria vonal ezt is elszívhatja: *„Az északról, Zibevcse felől Üszküben keresztül jövő vonal pedig már nem fog a tenger felől jövő versenynyel szemben bizonyos kizárólagos előnyöket nyújtani, mert észak felől, ugyancsak vasúti vonalon nyílt útja lesz most már Oroszország és Románia versenyképes termékeinek is”.*³⁷⁸ A Szandzsák-vasút megépítése pedig nem lenne olcsó – a Szarajevó–Uvac vasút, mely Bosznia–Hercegovina legdrágább műépítményei közé tartozott, mindössze 167 km-nyi hosszúságú és 75 millió korona költséggel épült;³⁷⁹ miközben erre a pénzre máshol is szükség lenne. Elsősorban olyan helyeken Szegh szerint, ahol nincs nagyhatalmi, sem szerb rivális, mint például Bosznia, van viszont magyar áruexport – ez Albániában elhanyagolható volt, s a forgalom 10%-át sem érte el – és volt osztrák rivális. Szegh így érvel (és koncepciójában Bosznia és az Adria szorosan összefonódik) a fejlesztési prioritásokat illetően: *„Fiume még mindig a távol tengerentúli piacokon keresi forgalmának emelkedését, semmint a tőle néhány órára fekvő partokat kultiválná. Holott, ha megtekintjük a statisztikát, azt látjuk, hogy Albánia bevitele éppen azokból a cikkekkel kerül ki, a melyekben Magyarország ipara a legerősebb.”*³⁸⁰ Magyarországnak tehát gyenge eredményei ellenére lenne keresnivalója. *„Fiume vasúti hálózata ugyanis nem csak hogy meg nem felelhet egy intenzívebb forgalomnak, de versenyképesség tekintetében Trieszttel szemben, a vonalak technikai akadályai következtében is erős hátrányban van. Fiuméhez az ország belsejéből egyetlen vonal vezet, míg Triesztbe kettő”*³⁸¹ [...] És van közte kétvágányú is, így *„Trieszt vasúti vonalai hatszor akkora forgalmat tudnak lebonyolítani, mint a fiumei-é”.* A fiumei vasút modernizációja tehát versenyképességünk szempontjából nélkülözhetetlen,

377 Amit viszont ellenszélben kellene megtenni: a vasútépítést ellenző hatalmak legfőbb érve ugyanis az volt, hogy a kettős monarchia egyenes és közvetlen katonai összeköttetést kap Szaloniki felé (noha Brunhes is elismeri, hogy a vonal kapacitása nevétséges).

378 Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 247.

379 Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 229.

380 Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 253.

381 Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 255.

viszont 30–80 millió koronát igényelne, ami kevesebb ugyan, mint a Szandzsák-vasút vélhető költsége,³⁸² *de a magyar fél mégsem képes biztosítani!*

A Duna–Adria vonal kiépülése esetén, vagy azt elkerülendő, mindenképpen aktívabb Adria- és albán-politikát kellene folytatni, ami szintén nem olcsó. A Szerbia elleni gazdasági háború folytatása – és így a Szandzsák-vasút kiépítése – nem magyar érdek, mert *„a vámháborúval elsősorban Ausztria kivitelében állott be csökkenés, a mi kivitelünk kb. egy nivón maradt a korábbi évek kivitelével.”* A magyar kivitel valóban érezhető csökkenést mutatott az utóbbi években (1903: 14, 5 millió K, 1907-ben 9,53 millió K.), de ez nem az 1906-os vámháborúnak köszönhető (már 1905-ben is csak 10,93 millió K az export). Szegh szerint inkább Boszniára kellene figyelni a magyar gazdaságnak, mely ott csaknem talajt vesztett. Ugyanígy Szegh arra is rámutat, hogy az egyes magyar körök által propagált albán-koncepció gazdasági értelemben nem kizárólagos magyar érdek, hanem a Monarchiáé, hiszen Magyarország részesedése a durazzói szandzsák importjából elenyésző.³⁸³ A veszély abban rejlik, hogy a tervezett olasz vasút kiszoríthatja Ausztriát arról a piacról is.³⁸⁴ S mivel mindezen problémák felmerülése mind az Uvac–Mitrovica vasútnak köszönhető, melyből a magyaroknak nincs is közvetlen haszna, Aehrenthal kiállása a vonal megépítése mellett (mellyel a szerb piacok elvesztését kívánta kompenzálni) magyar szempontból hibás volt. Az egész kalamajka a szintén elhibázott vámháborúnak köszönhető (amiben egyes magyar körök is ludasak), mivel az *„1906. év elején Szerbia állatkiviteli tilalmunkra a szerb határ teljes elzárásával válaszolt s nemcsak Szerbiába nem engedte be áruinkat, de a Törökországba és Bulgáriába való átvitelt is megtagadta.* Ekkor jött a gondolat, hogy az *uvac – mitrovicai vonal megépülése esetén Szerbiának nem állana módjában többé ilyen kényszerhelyzetbe hozni bennünket, még abban*

382 „Károlyvárostól Kulpa–Bródig jelentékeny fáradsággal és költséggel ugyan, de folytatólágosan hajózhatóvá tehető a Kulpa, illetve a Dobra folyó”, mintegy 30 millió K értékben, ez szerinte az osztrák riválisok kiszorulásához vezetne. Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 255.

383 A durazzói szandzsák importjában a következő arányban részesültek az egyes államok: Ausztria 46,5%, Anglia 18,8%, Törökország 18,1%, Olaszország 10,4%, Magyarország 2,5%. Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 245.

384 Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 251: „Minél inkább fokozni tudja Olaszország forgalmát az adriai tenger keleti partjain, annál inkább megy az Fiume és Trieszt befolyásának rovására”.

az esetben sem, ha egyébként keskeny nyomtávúak maradnának a közvetítő bosnyák vasutak”.³⁸⁵ A válság során kipróbált terelőút Fiume felé a kétszeri tengeri átrakodással ugyanis drágának bizonyult, ez is rámutatott a Monarchia gazdaságának sebezhetőségére és Szeghet arra ösztönözte, hogy a magyar bosnyák-politikát is újragondolja.³⁸⁶

A másik ok, ami miatt viszont Havass és Milleker láttak veszélyt a szerb adriai törekvésekben, az geopolitikai gyökerű, mely távlatilag a fajok darwini versenyén alapuló magyar koncepciót (germán szövetségben teret nyerni a szlávság rovására) veszélyeztette. Pašić egy hasonló kontextusban értelmezhető megnyilatkozása szerint a Duna–Adria vasútvonal képes csak biztosítani a balkáni és adriai egyensúlyt. „Ez a vonal fogja majd alkotni a gazdasági artériát a szláv és latin faj között”³⁸⁷ (a germánnal és szövetségeseivel szemben). Ugyancsak veszélyesnek látták, hogy „Brunhes egyébként ezt a marhaszállító utat [Szerbia tengeri kikötőhöz jutását] éppen Bosznián át véli megtalálni,”³⁸⁸ s hogy az annexió után a szerbek a kompenzációt³⁸⁹ „a Drina-mentén keresik, még pedig akképen, hogy ezáltal egyenes összeköttetésbe kerüljenek Montenegróval.”³⁹⁰

3. táblázat. Az egyes államok részesedése Szerbia kereskedelméből (%)³⁹¹

Ország	1905	1907
Magyarország és Ausztria	60	36
Németország	11	29
Anglia	9,5	14,5
Franciaország	1,5	3,5

385 Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 259.

386 Szegh Dezső: Gazdasági viszonyunk...

387 Szegh D.: Gazdasági feladataink, 792.

388 Szegh D.: Gazdasági feladataink, 791.

389 Melyre Szegh érvelése szerint semmi joguk. „De nemzetközi joron miképen tudná Szerbia beleavatkozását megmagyarázni? Nem tőle vette el Boszniát a berlini konferencia és az annexió, ennél fogva sérelemről nem is panaszkodhatnak.” Szegh Dezső: Szerbia igényei és a keleti válság. *Katolikus Szemle* 23, 1909. 374.

390 Szegh D.: Szerbia igényei, 375.

391 Szegh D.: A Duna–Adria vasút, 248.

Ami pedig a teendőket illeti, Albánia kapcsán a Rubin László korábban idézett „gyarmatosítási politika” eredményeit összevetve az eredetileg vízionált tervekkel, égbekiáltó a különbség: „Albánia sík földjeinek jó része víz alatt áll, ezeknek lecsapolása, a vizek közül, a mint tudom, a Boyana, Drin Skumbi, Semeni és Vojussa szabályozása a legelső teendők közé fog tartozni. Nemkülönben az utak kiépítése is, a melyekre nézve még a török kormány elkészítette a terveket [...] Egy másik sürgős teendőjük lesz a tengerpartnak és az ország belsejének vasúti vonalakkal való összekötése, a kikötők rendbehozása és berendezése. A pénzüzetek alapítása is megindul. Albániának eddig pl. egyetlen pénzüzete nincs, a mely jelzálogkölcsonnel foglalkoznék³⁹² [...] a Durazzóból az ochridai tóhoz vezető vonal, a mely belekapcsolódott volna a Saloniki—monastiri vonalba s ez a vasút egyike lesz az elsőnek, a mely kiépül. Valona szintén kap összeköttetést ehhez a vonalhoz [...] Hiszen például az egykori Koszovói vilajet bevitelének 4/6 része Szalonikin át és csak 2/6-od része került Zubovcsén át a piacra [...] És Szalonikinek ezt a pozícióját fogják megingatni az albán vonalak és az albán belépő állomások. Lassan az Adriára fog húzódni a nyugati Balkánnak gazdasági forgalma, végig a Vardár völgyéig. Hiszen vegyük csak a koszovói tájakat. Prizrent vasúton, illetőleg tengelyen elérhettük 440 kilométeren, Szalonikin át pedig, a melyen át tulajdonképpen irányult a forgalom, a jóval hosszabb tengeri úton felül 319 km. volt vasúton és 60 km. tengelyen. Az albán partról azonban, nem szólva a sokkal rövidebb tengeri útról, Prizren 180 km-nyi vasúti vonalon lesz elérhető a legrosszabb esetben is [...] Ezek a területek tehát az Adriához fognak gravitálni.³⁹³ Az itt vázolt 1913-as terv már a „Program für die wirtschaftlichen Vereinbarungen mit den Balkanstaaten” c. meg nem valósult tervezet elemeinek³⁹⁴ konkrét kidolgozása volt, mely a birodalmi politikát is figyelembe vevő magyar körök közreműködésével készült (Thallóczy naplójában sok elemet közöl belőle – lásd később).

A közlekedés fejlesztésén túl Szegh egyértelműen a kereskedelmi diplomácia és kultúrpolitika erőltetése mellett tör lándzsát. „Van egy intézetünk, a

392 Szegh D.: Gazdaságunk feladatai, 787.

393 Szegh D.: Gazdaságunk feladatai, 788–790.

394 Szerbia elkerülése érdekében először Montenegrón és Albánián keresztül kell egy vasútvonalat kiépíteni az Adria partja mentén, majd rácsatlakozni a görög hálózatra. HHStA PA I. Kt. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. Nr. 6. fol. 164–169. Program für die wirtschaftliche Vereinbarungen mit den Balkanstaaten.

melynek eredeti hivatása is a keleti gazdasági relációk ápolása, tehát ha nagyobb fokban beállítjuk a bosnyák viszonylatba, leginkább megfelel úgy a saját gazdasági érdekeinknek, mint a bosnyákok követelményeinek. Ez a budapesti „Keleti Kereskedelmi Akadémia”, a mely talán nem is tapasztalt a kormányzat részéről olyan odaadó gondosságot, hogy elérte volna fejlődésének azt a magasságát, a mit alapítója contemplált.”³⁹⁵

A balkáni behatolás eszköztárának fejlesztése – az állami szerepvállalás, a koncepciók összehangolása, a birodalmi gondolat előretörése

Vizsgáljuk hát meg a századforduló után a „puha módszereknek” az eszköztárát és eredményeit – hiszen, mint Szegh is kesereg, a magyar kormánynak még évi 8 milliója sincs, hogy 10 év alatt megvalósítsa a vasúti modernizációt Fiume irányába – továbbá a hivatalos állami politika erőfeszítéseit a publicisztikai (magán) koncepciókkal összevetve.

A korábban említett kudarcokban a közlekedésfejlesztésre irányuló érdekérvényesítés sikertelensége mellett az érdektelenség és a rosszul szervezettség is szerepet játszott. A turanista programadó (egyébként szintén kereskedelmi iskolában tanító) Sassi Nagy Lajos összeszámolva az ifjútörök puccs utáni konkrét lépéseket, arra a következtetésre jut, hogy szavakban, propagandisztikus fogásokban bizony jók vagyunk (Szemere Miklós lakomája az ifjútörökök tiszteletére, Ugron Gábor szövetségi terve, Kúnos Ignác, a KKA igazgatója – egykori debreceni diák – 1907-es debreceni felszólalása a GYOSZ keleti terveivel kapcsolatban, melyben szintén a keleti beavatkozást propagálta), a tettek azonban alig haladták meg az alapokat (a GYOSZ vezetőjének, Farkas Pálnak látogatása Isztambulban, a Thék Ede vezette iparosküldöttség Boszniában, a Magyar-Bosnyák Kereskedelmi és Agrár-Bank Részvénytársaság megalapítása), de tettekben az osztrákok jobbak.³⁹⁶ 1909-es füzetében egy kétszázharminc fős török küldöttség érkezett Magyarországra a gazdasági intézmények működését tanulmányozandó, de ezt sem aknáztuk ki

³⁹⁵ Szegh D.: Gazdasági viszonyunk, 843.

³⁹⁶ Bár érdekes, hogy Thallóczy megjegyzi: az osztrák kereskedelmi akadémián végzők gyakrabban nyerne olasz vagy német állást, a Monarchia nem képes őket felszívni.

kellőképpen.³⁹⁷ „Haladéktalanul hozzá kell fognunk a komoly munkához, már csak azért is, mert a keleti piacokért egész Európa versenyez ... Ausztria gazdasági úton magához láncolta a két magyar véren, magyar pénzen, magyar jogcímen megszerzett tartományt”.³⁹⁸

Noha a keleti behatolást az állami politika a kereskedelmi minisztériumon keresztül támogatta, mégpedig olyan módon, hogy kirendeltségeket állítottak fel a legfontosabb gazdasági centrumokban, amelyek a konzulátusok szerepét is betöltötték, így próbálva meg enyhíteni az önálló diplomáciai képviselő hiányát, „a szófiai osztrák–magyar konzulátuson, míg Ausztriából ipari és kereskedelmi ügyekben ezren intéznek kérdést a konzulátushoz, addig Magyarországból csak mintegy harmincan jöttek felvilágosításért.”³⁹⁹ A kudarcok miatt szükségessé vált a KKA átszervezése is (mind a közlekedés fejlesztése érdekében,⁴⁰⁰ mint az érdeklődés felkeltése miatt), melynek deklarált célja volt, hogy a hallgatók „sikeresen megfelelhessenek azon hivatásuknak is, mely abból áll, hogy arra hassanak, hogy kereskedelmi köreink mindinkább a Kelet felé irányozzák figyelmüket.”⁴⁰¹ S mivel a KKA hallgatói a fentiek miatt jelentős karrier elébe nézhettek, de ugyanakkor szigorodtak is a követelmények, ennek megfelelően 6-8-szoros volt a túljelentkezés.

397 Sassi Nagy L.: A Magyar-török, 3. és 14–16.

398 Uo. 3. Sassi támogatja a Szandzsák-vasutat (Szegh Dezsővel ellentétben, tehát nincs egységes magyar gazdasági koncepció!), és az Ojtoz–Galați vasutat. Szerinte muszlim és délszláv iskolát kell létesíteni Budapesten, meg kell alapítani a Magyar Keleti Társaságot, mely összefogja a sok elaprózott erőfeszítést (ez aztán meg is valósul a turanizmus felvállalásával a vezető földrajztudósok részéről), és politikai szövetséget kell kötni a turáni népekkel, mely a veszedelmes trializmus ellensúlya lehet, másrészt a közelgő germán-szláv fajharcban biztosítja a túlélést (28–30). Azaz a Kállay által háttérbe szorított Erődi-féle törökbarát irányzat ideológiailag is új erőre kapott.

399 Havass R.: Magyarország és a Balkán, 160. Szintúgy: „Az antivarii alkonzul úr azt mondotta nekem, hogy míg Ausztriából elárasztják őt kérdésekkel, sőt Németországból is fordulnak hozzá, Budapestről eddigelé csak egyetlenegy iparvállalat kért tőle felvilágosítást.” Havass R.: Antivari, 64.

400 Gyakran káderhiány volt, az Atlantica tengerhajózási vállalat egyszerre három végzett gyakornokot is kért a KKA-tól 1912-ben. Szögi L. – Zsidi V.: Dokumentumok, 109.

401 Szögi L. – Zsidi V.: Dokumentumok, 11–13. A közös pénzügyminisztérium osztályvezetője, egyben a magyar Balkán-politika fő ideológusa, az „egyszemélyes Balkán Intézet”, Thallóczy Lajos 1906-ban maga is meglátogatta az intézményt, hogy összehangolja a tevékenységüket. Szögi L. – Zsidi V.: Dokumentumok, 91.

4. táblázat. A KKA tanárainak listája (1909)⁴⁰²

Tanár	Oktatott tárgy neve	Óraszám (1-2. év)	Összesen	Vallás
Kúnos Ignác	Török nyelv	5 és 5	10	izr.
Alexics György	Román nyelv	5 és 5	10	
Bartos Fülöp	Német és francia	5, 5 és 4	14	
Latzkó Hugó	Német és angol	6 és 8	14	
Rousos Rousopoulos	Görög és francia	2, 5 és 5	12	ort.
Strausz Adolf	A Balkán gazdaság- földrajza	4 és 4	8	izr.
Gárdonyi Neumann Károly	Kereskedelmi törvényhozás	1 és 1	2	izr.
Rudán Amadé	Olasz	4 és 4	8	rk.
Szende Gyula	Külkereskedelmi ismeretek	2 és 2	4	izr.
Takács János	Vámtechnika	1 és 2	3	rk.
Gönczi Jenő	Közgazdaságtan	2 és 2	4	rk.
Vikár Béla	Gyorsírás	2 és 2	4	ág ev.
Mahler Ede	Keleti népek története	1 és 1	2	izr.
Hajnos Gyula	Kelet higiénája	1	1	izr.
Asbóth Oszkár	Szerb-bolgár nyelv	5 és 5	10	izr. / ág. ev.
Berinkei Dénes	Nemzetközi jog, jogi alapok, spanyol	3 és 2	5	ref
Havas Miksa	Kereskedelem	3	3	izr.
Mátray Elemér	Vasúti és hajó- közlekedés	3 és 3	6	rk.
Mittelmann Nándor	Kereskedelmi számtan, Könyvvitel	4 és 5	9	izr.

Forrás: Szögi L. – Zsidi V.: Dokumentumok i. m. 99–101.

A KKA elsősorban gyakorlatorientált oktatási intézmény volt – de 1899-es átszervezése után elitista jellege erősödött. Ez feszültségeket is okozott. Az 1896/97-es tanévben a 11 tanár mindössze 23 hallgatót oktatott, s minden tanuló magyar anyanyelvű volt. A vallási megoszlás

⁴⁰² Germanus Gyula 1912-től tanított az intézményben.

tekintetében viszont az izraelita hallgatók (16) jelentették a többséget. 1899-ben 16 tanár 26 hallgatót oktatott, akik közül 20 magyar, 3 német, 2 román, 1 pedig szerb anyanyelvű volt. A hallgatók vallási tagolódása a tanfolyamhoz képest ugyan kiegyenlítettebbé vált, de a Kereskedelmi Akadémiát ennek ellenére a zsidóság felülreprezentáltsága miatt támadások is érték.⁴⁰³ A tanárok fele ugyanis a századforduló után is zsidó vallású volt, emellett 4 római katolikus, 2 evangélikus, de görögkeleti, görög katolikus és református oktatója volt az intézménynek (4. táblázat). (Viszont éppen összetétele miatt azok a vádak, melyek a zsidóságot a baloldali eszmék iránti általános fogékonysággal vádolják, cáfolhatók, hiszen az intézet eszmeisége, s az imperializmus sem tekinthető baloldalinak).

Az oktatási anyagban kiemelkedő helyet foglalt el a közgazdaságtan, a pénzügytan, vámügy, vámigazgatás a balkáni országokban. A tananyag fontos részét képezte a Balkán, Kis-Ázsia és Elő-Ázsia gazdasági földrajzának az oktatása. Az ország legkorszerűbb nyelvi (fonetikai) laboratóriumát hozták létre a nyelvi képzés eredményes és magas szintű biztosítása érdekében. A képzésben helyet szorítottak a keleti, sajátos higiéniai viszonyok és a kereskedelmi pszichológia oktatásának is. Az intézmény a képzés megalapozottságának érdekében kialakított egy kis saját Keleti Múzeumot (néprajzi, népismereti, földrajzi, áruismereti anyaggal). Az akadémián kiváló tudósok és szakemberek tanítottak: Kunos Ignác igazgató, akadémikus, nemzetközi hírű orientalista; Germanus Gyula, a török és az arab nyelv előadója; Mahler Ede professzor az ókori kelet tanára; Asbóth Oszkár szlavista nyelvész, akadémikus: az orosz, bolgár és szerb nyelv tanára.⁴⁰⁴ Gyorsírást tanított Vikár Béla, a parlamenti gyorsíró iroda igazgatója, a Kalevala fordítója. A jog tanára Berinkei Dénes, a későbbi miniszterelnök volt, de meg kell említenünk Győrffy István néprajz-, Balassa József nyelvésztudós működését. Az akadémia híres-hírhedt diákja volt 1910–1912 között Rákosi Mátyás

403 Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás, 12–13. A szinte mindig visszafogott Kádár László, a későbbi debreceni földrajzprofesszor 1945-ben tanárként az újvidéki főiskolába kerülve, azt összehasonlítva az előd-intézménnyel még mindig ezeket a megközelítéseket emelte ki. De a Bosnyák Gazdasági Központhoz kötődő Balkányi Károly és Lánczy Leó is zsidó származású volt.

404 Peykovska, Penka: Hungarian-Bulgarian Relations in Education from the 1880s until the 1940s. Bd. 10. Bp., 2000. 233–239.

(aki ráadásul pozitívan nyilatkozott róla). A felügyelő bizottság elnöke 1894-től Falk Miksa volt, korábban pedig a képviselőház alelnöke töltötte be ezt a funkciót. A vámelméletet 1903 és 1908 között ifj. Wekerle Sándor tartotta, aki 1928-tól 1931-ig Magyarország pénzügyminisztere lett. Az intézet társadalmi-politikai beágyazottsága, kapcsolatrendszere tehát igen jónak volt mondható. Kis- és Elő-Ázsia gazdasági földrajzát Milleker Rezső egyetemi adjunktus tartotta, míg át nem helyezték igen fiatalon Debrecenbe földrajzprofesszornak (1913). De itt tanított Szende Gyula is 1908 után.⁴⁰⁵

A hallgatók felkészítésének szerves részét képezte a tanulmányi kirándulások állami támogatású szervezése, valamint a külföldi nyári munkavállalás és nyelvtanulás szintén állami dotációja. Mindkét tevékenység rendkívül tudatosan épült be az oktatás rendszerébe.⁴⁰⁶ Az elsőévesek számára a leggyakoribb program a Constanțaig tartó al-dunai hajóút volt. Kisebbségi út volt a fiumei és trieszti kikötőkkel való megismerkedés. A másodév az okkupált tartományok és Dalmácia főbb városait látogatta, ha pedig Kúnos Ignác vezette a diákokat, akkor Isztambul volt a végcél, Szófia, Plovdiv, Drinápoly (Edirne), Szaloniki és Skopje érintésével.⁴⁰⁷

Bosznia–Hercegovina annektálása után abból kiindulva, hogy Boszniában a magyar ipar és kereskedelem csak akkor tud kielégítő gazdasági eredményt elérni, ha az érdekelt szakemberek ismerik a tartomány viszonyait, s beszélnek a lakosság nyelvét, a Budapesten alakult Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ támogatásával 1912 őszén megnyílt a Keleti Akadémia bosnyák tanfolyama, melyre 1913/14-ben már 60 fő jelentkezett. S hogy a jelenség nem maradt elszigetelt, mutatja, hogy a világháború első éveiben 500-nál több hallgató volt jelen a KKA mindenféle kurzusain.⁴⁰⁸ Ezek anyagának egy része nyomtatásban is megjelent.⁴⁰⁹ 1908 után tehát megindult az oktatás eltömegesedése is. A differenciált nyelvi képzés ellérére is voltak hangok (pl. Győrffy István, aki ráadásul a KKA oktatója volt), akik a balkáni behatoláshoz másodlagosnak tekintették a nyelvtudást.

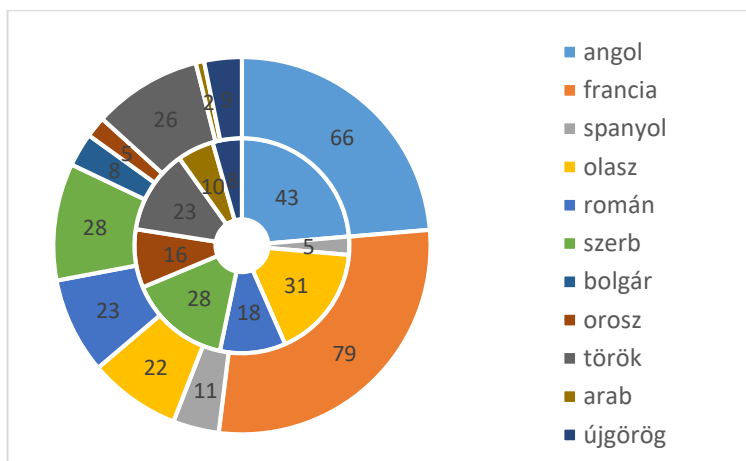
405 Szögi L. – Zsidi V.: Dokumentumok, 13. és 18–20.

406 Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás, 13.

407 Szögi L. – Zsidi V.: Dokumentumok, 29–30.

408 Kúnos Ignác: Néhány szó intézetünkéről. In: Bulgária és Törökország... VIII.

409 Pl.: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp., 1916.

1. ábra. A Keleti Kereskedelmi Akadémia kétéves képzése során tanított nyelvek megoszlása: belül 1905 (182 fő, német és francia kötelező), kívül 1913: 279 fő

Folytatva a balkáni gazdasági behatolás (nem gazdasági) századforduló után megizmosodó eszköztárának felsorolását, a Balkányi Kálmán (ügyvéd, közgazdasági szakíró, 1908-ban az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület titkára), és Lánczy Leó (a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnöke, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke) által létrehozott Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ szintén azzal a céllal jött létre, hogy a térségben a magyar gazdasági érdekeket képviselje, s e célból tudományos kutatásokat, illetve publikációkat finanszírozott.⁴¹⁰ Többek között Lengyel Géza Szerbiáról írt, gazdaságpolitikai lehetőségeket elemző kötete is ennek keretén belül jelent meg, de a dunai közlekedés és a balkáni kereskedelmi behatolás általános helyzetét elemző, valamint a bulgáriai gazdasági kilátásokat vizsgáló kiadvány mögött is ez a társulat állt.⁴¹¹ A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ Közleményeinek oldalaira írt többek között Dzsávid bej török

⁴¹⁰ Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás, 9.

⁴¹¹ Lengyel Géza: Utazás a meghódított Szerbiában; Bulgária gazdasági fejlődése és közgazdasága. A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai. 6. szám. Bp., Pallas, 1917. (Aleksandar Cankov és Georgi Danailov tanulmányai).

pénzügyminiszter, Tekin Alp isztambuli egyetemi tanár (az ifjútörök politikai és ideológia elit részéről), Kirill Popov a bolgár statisztikai hivatal vezetője a bolgár nemzeti jövedelemről (1917/4–6), Felix Durand a török ipar főfelügyelője, de Szerényi (Stern) József volt iparügyi miniszter is, aki a magyar ipartámogatási törvényeket francia fordításban megküldte az 1913-as török ipartörvény előkészítéséhez. 1918-ban a kmetmegváltás gazdasági háttere (Feifalik), a szerb agrárjog (Lánczy Jenő, Lánczy Leó testvére tollából), Szerbia gazdasági helyzete (a Montenegrót is megjárta, Szkutari ostromáról 1913-ban könyvet író Bodó Pál katonatiszt) volt a téma. A gazdasági központnak volt orosz bizottsága is, s tagjai között voltak: Kornfeld Pál, Magyary Géza, Balkányi Béla, Adler Félix, Dégen Árpád (a Turáni Társaság tagja), Heiszler Vilmos, Kánitz Jakab. Lánczy Keleti Kereskedelmi Akadémiával való kapcsolatára több irat is utal: az egyikben pl. engedélyezi a Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának használatát a hallgatók és oktatók számára.⁴¹² A magyar bankok pedig erőteljesen érdekeltek voltak a Balkán pénzügyi rendszerének a modernizálásában és a vasútépítésekben is.⁴¹³ A már említett Magyar Kereskedelmi Múzeum levelezők kiküldésével és önálló kiadvány-sorozatában a Balkán-háborúk utáni határváltozások teremtette új gazdasági lehetőségek elemzésével, gazdag fotóanyaggal segítette a behatolás előkészítését.

Tisza István újbóli miniszterelnöksége idején, a belpolitikai helyzet konszolidálódása, illetve a Tiszát segítő, nagy balkáni tapasztalatokkal bíró Burián–Thallóczy páros megerősödése hatására kormányzati szinten is az érdeklődés homlokterében került a félsziget, új lendületet kapott a Balkán-politika (ez a második fellendülés kora az 1870–1890 közötti első *akmé* után). Létrejött 1912-ben a Fiumei Kiviteli Akadémia, mely 1919-ig tevékenykedett. (A Főiskola profilja még inkább szakmai elitképzésben fogalmazható meg. Mind az oktatók – 1914-ben 19 –, mind pedig a hallgatók – 1914-ben 54 – száma alacsony volt). Képzési rendszerében érthető módon a külkereskedelmi, gazdasági, gazdaságpolitikai, vámtechnikai

412 Szögi L. – Zsidi V.: Dokumentumok, 48.

413 Igaz, ez utóbbinál a saját érdek számított, nem a hosszú távú előnyök és járulékos hasznok (a gazdasági hozzáadott érték) vagy az, hogy osztrák, vagy magyar koncepcióba illeszkedik a megépítendő szakasz.

és nyelvi képzés állt előtérben. A földrajzi képzésen belül az áruismereti, a politikai és gazdasági, valamint a közlekedési földrajzi ismeretek oktatása volt kiemelt.⁴¹⁴

A Balkán-háborúk után az események menete felgyorsulni látszott, ami gyors reakciót igényelt. Thallóczy 1912-ben egy komplex koncepcióval állt elő, mely az állami gazdasági élet számos aktorának összefogására épített.⁴¹⁵ *„A törökség kiszorításával és a balkáni államok fejlődésével megszűnt a politikai quietizmus... mindenki érzi, hogy új kulturális fejlődés korszaka kezdődik, melyből nekünk kell kivennünk az oroszánrészt, ha nagyhatalmi érdekeinket és egyáltalában állásunkat meg akarjuk óvni”*. Memorandumában a következő lehetőségeket látta a magyar pozíciók javítására (memoranduma bevezetőjében még birodalmi együttműködésről írt, itt pedig már a magyar hátrány ledolgozásáról!). *Kulturális programként* egy balkáni nagyszótárt kellene az akadémiának szerkeszteni, támogatni kellene az akadémiai kiadót Balkánról szóló művek kiadására, szükséges lenne Balkánnal foglalkozó tanszék felállítása Budapesten (Debrecenben⁴¹⁶ és Kolozsvárott nyelvoktatás), ösztöndíjak létesítése balkáni egyetemen 1–1 évet eltöltő magyar fiatalok számára, balkáni származású lektorok, gyakornokok ide csábítása jó fizetéssel, akik nyári iskolában tarthatnának előadásokat. Javasolja a balkáni római katolikus diákok felvételét a budapesti teológiai képzésbe, javasolja, hogy a középiskolai tanárok, tanárjelöltek, akik egy balkáni nyelvet elsajátítanak kapjanak 240 koronával magasabb éves fizetést (ez +10–20%); a reáliskolákban legyen kötelező egy balkáni nyelv, különösen a nemzeti-ségi vidékeken; legyen érettségi tárgy a politikai földrajz; balkáni ösztöndíjak alapítása; újságírók tömeges képzése, kiküldetése és fizetése (ez korábban is létező gyakorlat, de a balkáni nyelvtudás nem volt kötelező); balkáni lányok felvétele magyar leányiskolákba; valamint magyar gimnázium alapítása Konstantinápolyban (erre az ötletre alapult később aztán a kinti magyar intézet). (Azért ott, mert birodalmi propagandával

414 Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás, 13.

415 A Balkán-félszigeten beállott változások, MREZSLT, 45f. Burián István iratai, 10.43. Thallóczy emlékirata.

416 Lásd részletesen később.

ott senki sem vádolhatja minket és még szívesen is fogadnának, nem szítana feszültséget a jelenlét). Kereskedelmi iskolákban is legyen kötelező a balkáni nyelvtudás, továbbá a balkánisme tantárgy és állítsanak fel Brassóban is egy (orosz térséget megcélzó!)⁴¹⁷ kereskedelmi akadémiát. Minden balkáni országról szülessen egy „Baedeker”. A geológiai intézet és a statisztikai hivatal is szálljon be a Balkán kutatásába, miként a Nemzeti Múzeum is (a Néprajzi Múzeum munkáját hozza fel pozitív példaként). Szükséges a szarajevói Balkán Intézet további dotálása, s Thökölyanum bevonása a Balkán-kutatásba. A Bosnyák Gazdasági Központ dotálása, centrális pozícióba hozása, információs központtá alakítása, megkerülhetetlenné tétele gazdasági kérdésekben. Minden hatóságnak legyen „Balkán könyvtára”, a gyakornokok-fogalmazók felvételénél legyen előny a balkáni nyelvtudás,⁴¹⁸ különösképpen a határmenti megyék esetében. Szükséges a sajtófigyelő szolgálat kiterjesztése a balkáni lapokra, a balkáni parasztok és iparosok felvétele magyar mezőgazdasági és ipari iskolákba a balkáni mezőgazdasági és ipari fejlődés elősegítése érdekében. Célszerű egy mecset építése Budapesten és a muszlim vallás recepciója az ország jobb pozícionálása érdekében (ez utóbbi meg is valósult).

Thallóczy a következő gazdasági lépéseket látta szükségesnek: kereskedelmi pótszerződések; Szerbiával az al-dunai szabályozás újratárgyalása; Görögország (Szaloniki) elérése vasúton; hajózás fejlesztése; vízi-vasúti átrakodás fejlesztése; a régi dohánytarifák fenntartásának elérése a magyar ipar érdekében (1913-ban a balkáni dohánytermő vidékek zöme a kisállamoké lett); a Kereskedelmi Múzeum reformja; agrár- és ipari kiállítások tömeges rendezése; a balkáni sajtó befolyásolása; fiumei export mintaraktár létesítése; magyar–balkáni közös

417 Mint írtuk, Kállay és Burán nem volt ruszofób, pontosabban az orosz veszély miatt fontosnak tartották a térség megismerését. Thallóczy többször is járt kint. Az elképzelés beemelése a Balkánra vonatkozó koncepcióba egyrészt arra utal, hogy Thallóczy számolt a külső tényezőkkel is a Balkánon, másrészt, hogy a Balkán-kérdés nála is kezdett átmenni a tágabban értelmezett „keleti kérdésbe” (erre utal Kis-Ázsia és a törökség hinterlandjának emlegetése is). Thallóczy még a rutén kérdésben is hallatta hangját e memorandum keretén belül!

418 Ez különben a hazai kisebbségek tagjainak társadalmi ranglétrán való felemelkedését és integrációját (a magyar gondolattal való azonosulását) egyaránt elősegítette volna.

bizottságok felállítása; Károlyváros–Száva–Fekete-tenger vízi út létesítése (ez ciszlajtán érdek is) – Fiume és Sulina összekapcsolása; osztrák–magyar bank (Szófiában); csúcspontként: vámunió a Monarchiával.

Ezek után aligha vonható kétségbe, hogy az 1910–1916 között megvalósult – részben felsorolt, részben a következőkben említendő, az MTA, Földrajzi Társaság és a Turáni Társaság tevékenységéhez köthető – lépések Thallóczy koncepciójának szerves részét képezték: ha nem is ő találta ki ezeket, de a változatos eredetű és tartalmú javaslatok összehangolása, az állam figyelmének felkeltése és protekciójának megszerzése (Tisza és Burián felé meglévő kapcsolatai révén) az ő érdeme. Teleki Pál a Balkáni Bizottság megalapítása céljából az MTA felé benyújtott memoranduma például többször is szó szerint idéz Thallóczy tervezetéből.

Thallóczy maga nem értett egyet az osztrákellenes fellépéssel, igaz ő is úgy véli, hogy a magyar pozíciók gyengítése tudatos osztrák politika, s nem kizárólag a magyar gazdaság gyengeségének következménye. Thallóczy – azon túl, hogy magyar érdekeket képviselt – egyben a Monarchia albániai befolyását erősíteni igyekvő *birodalmi lobby* tagja is volt, melynek számos prominens osztrák képviselője is volt.⁴¹⁹ E csoportosulás támogatta az Adria-vasutat (de a Szandzsák-vasutat sem utasították el), s e koncepciót Thallóczy nem látta a magyar érdekekkel ellentétesnek.

Az 1910-ben megalakult Magyar Keleti Kultúrközpontnak (ismeretesebb nevén: Turáni Társaság, érdemben 1943-ig működött, hivatalos székhelye az Országház lett, mely mutatja presztízsét) és a turanizmusnak is volt hatása a balkáni kutatásokra,⁴²⁰ mert a bolgár nép bekerült a turáni kultúrközösségbe. A Keleti Kereskedelmi Akadémiával való érdekközösségére utal, hogy Teleki Pál elnöksége idején az ő szorgalmazására rendkívüli tárgyként tanulható volt a japán nyelv is az intézetben. A Turáni Társaság támogatta a török fiatalok magyarországi egyetemi képzését. A Turán c. folyóirat 1913-tól az eszme meghatározó fórumává vált (Vámbéryvel a szerkesztőségben). Amikor Teleki Pál volt

419 Csaplár-Degovics K.: Az első magyar–albán szótár...

420 Az első budapesti imám (1909) és a budapesti mecset terve Thallóczynál a turanista gondolat integrálását jelenti. Fodor Pál: A budapesti imám. Kísérlet a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911). *Történelmi Szemle*, 2017/2. 315.

a szerkesztője, s akkor inkább földrajzi tartalmat kapott.⁴²¹ A geográfusok közül Teleki mellett Cholnoky Jenő volt Turáni Társaság legismertebb híve, részben alakítója, szellemi formálója, aki szintén foglalkozott a Balkán-félszigettel írásaiban. De a szerkesztőbizottság tagjainak tételes vizsgálata alapján szinte minden később, a két világháború között meghatározó tudós szerepelt a lap borítóján.

A kormányzat és a magánszemélyek mellett az MTA is kulcsszerepet vállalt a Balkán-kutatások előmozdításában. Az 1913-as közgyűlésen az MTA főtitkára „javasolja egy 'Keleti Bizottság' szervezését, mely elsősorban a balkáni, de a távolabbi keleti tartományoknak és népeknek is földrajzi és történeti, nyelvészeti és gazdasági ügyeit tudományos kutatás tárgyává tegye.”⁴²² A Keleti Bizottság létrehozásának előzetes jelentése megállapítja, hogy: „...az ímént lefolyt balkánháború következtében hazánk keleti érdekkörében mélyreható fordulat állott be. Politikai, kereskedelmi, tudományos és gazdasági körök egyaránt tudatában vannak annak a körülménynek, hogy a törökség kiszorításával és a balkáni államok új alakulásával egy új culturalis fejlődés korszaka kezdődik, a melyből nekünk is ki kell venniünk a minket megillető részt. Azzal a dogmával, hogy csakis a török birodalom fenntartásában bízhatunk, le kell számolnunk.”⁴²³ Mindemellett az osztrák birodalomfél aktivitása is lépésekre sarkallt. A Bécsi Akadémia már 1896-ban saját feladataként fogalmazta meg a térség régészeti, nyelvi, történeti, etnikai kutatását, s létrehozta a Balkán Bizottságot, s a dalmáciai kutatások is gőzerővel folytak. Bécs délszláv kutatási és egyetemi oktatási központtá vált (Jagić, Jireček, Šufflay).⁴²⁴ Teleki Pál szerint: „Nálunk is föl kell ismernie társadalmunknak, politikai vezetőinknek és tudományos intézményeinknek, hogy egyszerűen lét-fenntartásunk követeli erőteljes térfoglalásunkat a Balkánon és a Keleten.”⁴²⁵ 1915 végén – az MTA Balkáni Bizottsága nevében – kidolgozott tervezetét

421 Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás, 10.

422 A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei. 69. pont. *Akadémiai Értesítő* 24, 1913. 230.

423 Keleti Bizottság. Előzetes jelentés. *Akadémiai Értesítő* 25, 1914. 127–129. http://real-j.mtak.hu/97/1/AkademiErtesito_1914.pdf Ez a szövegrész kísértetiesen emlékeztet Thallóczy memorandumának bevezetőjére.

424 Uo. Az itt írtak ugyancsak hasonlítanak Thallóczy egy évvel korábbi koncepciójában írtakhoz.

425 Idézi: Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás, 17.

a „Balkáni és Előázsiai Földrajzi Intézet” (sőt, külföldi tagintézmények) megalapítására azonban forráshiány miatt elvetették.⁴²⁶

A megalakuló Balkáni Bizottság első javaslata az volt, hogy az MTA fordíttassa le a Balkánnal foglalkozó legfontosabb és legalapvetőbb történeti, politikai, közgazdasági külföldi munkákat és a Szarajevóban működő Balkán Intézet legfontosabb kiadványait. Célként fogalmazódott meg egy Balkánnal kapcsolatos folyóirat előkészítése és megjelentetése.⁴²⁷ További feladatként a balkáni nyelvek szótárainak elkészítését foglalmazták meg (szerb, a bolgár, az újgörög, albán szótárak elkészítése) Thallóczy memorandumával egybehangzóan. Erre azonban nem volt vállalkozó.⁴²⁸ Ugyanakkor máig meghatározó művek a bizottság ténykedése folytán jelenhettek meg. Németh József: Szerbia c., Horváth Jenő: A balkáni kérdés története c. pályamunkája anyagi támogatást nyert és – igaz késve – de meg is jelent.⁴²⁹ A szótárak és nyelvtankönyvek hiányát hivatott pótolni a KKA könyvsorozata: Alexics György román-magyar és magyar-román zsebszótárt írt⁴³⁰ (1916), Strausz Adolf a bolgár nyelvről írt (új) könyvet,⁴³¹ de Asbóth Oszkár is írt bolgár

426 A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei. *Akadémiai Értesítő* 27, 1916. 149–153. „Szerte az országban ébredni kezd a „Keletre magyar” megértése, és a hol nem ébredt volna fel, ott a nemzet szellemi vezetőinek fel kell azt kelteni, mert arról a posztóról van szó, a melyet a világháború elmúlása után el fogunk foglalni a nemzetek között.” [...] „A Balkánon és a Közel-Keleten túl vagyunk a felfedező expedíciók korán, — ma már rendszeres, szervezett tudományos munka a feladatunk ott”.

427 Keleti Bizottság. Előzetes jelentés, 127–129.

428 Ez is megjelenik Thallóczynál. Vélhetően László Zoltán és albán szöszedete is kapcsolódik ehhez a munkához. Csaplár-Degovics K.: Az első magyar-albán szótár, és Csaplár-Degovics K. – Jusufi, L.: The Birth of the First Albanian-Hungarian Dictionary, 87–102.

429 Ez ugyancsak feltűnik Thallóczynál. Németh J.: Szerbia egyetemes leírása. Bp., 1919. Előzménye: Németh József: Szerbia. *Földrajzi Közlemények* 43, 1915/1. Horváth Jenő: A Balkán kérdés utolsó fázisa. *Külügyi Könyvtár* II. 1895–1920. Bp., 1921. További támogatott művek, melyek nem eredeti formájukban jelentek meg. Szegh Dezső: Albánia I–IV; Sebes Gyula: Románia; Márton Béla: A Balkán-félsziget leírása c. (Szegh Dezső. Albánia mezőgazdasága. Bp., 1914 c. műve jelent meg ebből).

430 Alexics György: Román-magyar és magyar-román zsebszótár. Bp., 1916.

431 Strausz Adolf: Bolgár nyelv és társalgó. Bp., 1916. A szakirodalom nem tud róla, lehetséges, hogy csak belső használatra jelent meg, vagy terv maradt. Strausznak (aki Ferdinánd bolgár fejedelem tanácsadója is volt) volt egy másik nyelvkönyve, 1893-ból, ez volt az első magyarul írt bolgár nyelvkönyv. Címe: Bolgár nyelvtan iskolai és magán használatra (Bp., 1893). Ez tankönyvnek készült kereskedők, valamint a Kereskedelmi Akadémián tanulók számára – írja maga a szerző a bevezetőben, s az elején nyílt levelet közöl Ivan Vazovtól. Van egy másik bolgár nyelvtan 1900-ból, szerzője Rozsnyai Károly, címe: Rozsnyai gyors nyelvmesterei.

nyelvtant, Kúnos Ignác új⁴³² török nyelvkönyvet, Popovits Iván szerb nyelvtant készített elő kiadásra.⁴³³ Szende Gyula Bulgáriáról vagy Törökországról írott tanulmányát összevetve⁴³⁴ akár saját korábbi leíró-statisztikai adatközlő kötetével⁴³⁵ akár Keleti Károly 1885-ös művével, két dolog egyértelmű. (1) A gazdasági kínládással és diplomáciai baklövészekkel szemben⁴³⁶ hihetetlen az a fejlődés, mely gazdasági és nyelvészeti szakirodalmunkban 50 év alatt végbement.⁴³⁷ (2) Összevetve a földrajzosok írásaival egyértelmű, hogy a KKA képviselte a valódi, gyakorlati tudást, a Földrajzi Közlemények pedig az ideológiai háttér transzferjében (a publikum, de a közgazdasági szakírók felé is) jeleskedett inkább (ezt nevezték a földrajz szintetizáló képességének akkoriban). Péter Jenő „gazdaságföldrajzi” kézikönyve pedig a KKA és a földrajzosok eltérő szemléletét igyekezett összekovácsolni.⁴³⁸ Sajnos azonban a kifinomult elemzéseket nem követték Magyarországon gyakorlatias tettek,⁴³⁹ ezért nem is véletlen, hogy Strausz utolsó két munkája németül, külföldön jelent meg és a német gazdasági lehetőségeket tárgyalja a Mitteleuropaterv szellemében.⁴⁴⁰

Lásd: Пейковска, П.: Творческо общуване между унгарски и български езиковеди през втората половина на XIX и първите десетилетия на XX в. In: Език и литература (Унгаристика в България, българистика в Унгария), 2011–2012, Nr. 3-4, 155–156.

432 Korábbi műve: Kúnos Ignác: Oszmán-török nyelvkönyv (Nyelvtan, szótár, olvasmányok), mely a Keleti Kereskedelmi Akadémia kiadásában jelent meg, 1905-ös.

433 Az itt említettek 1916-ban még csak sajtó alatt voltak, vélhetően nem jelentek meg.

434 Szende Gyula: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország, 15–49. Szende Gyula: Törökország gazdasági viszonyai. In: Uo. 137–176.

435 Szende Gyula: Földrajz–statisztikai tabellák a Föld összes államairól. H. n., 1898.

436 „Legtöbbet beszélnek diplomáciánk morális vereségéről, nagy szűgyenről és éféleről, pedig úgy hiszem, hogy az azzal járó gazdasági veszteségünk az, melyet leginkább kellene fájfálnunk... Foglalkoznunk kell ezzel a földdel, mert érdekeink vannak a Balkánon...” Kogutowitz Károly: A Balkán félszigetről, 49.

437 Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai. Iparosok olvasótára 9, 1902/1–2. Bp., 1–90; Strausz A.: Törökország. Ázsiai rész. Bp., 1905; Mittelmann Nándor: Bulgária valutaviszonyai és bankjai. In: Bulgária és Törökország, 81–95; Berinkei Dénes: Bulgária jogi állapota. In: Bulgária és Törökország, 95–107.

438 Péter Jenő: Földrajz, közgazdasági alapokon. Bp., 1911.

439 „A pénz emberei, akiket ugyancsak megtépzott a balkáni háború nyomában támadt felfordulás, viszsza húzódnak.” Téli műkiállítások. Katolikus Szemle 28, 1914/2. 159.

440 Strauss, Adolf: Grossbulgarien. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia 1917. és Strauss, Adolf: Das Osmanische Reich. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia. 1917.

1916-ban a Balkán Bizottság nevet változtatva Keleti Bizottsággént folytatta működését: a földrajzi spektrum kiszélesítésének oka egyfelől a világháborús sikereknek, a Mitteleuropa-tervnek, ezzel párhuzamosan a Turáni Társaság befolyásnövekedésének volt köszönhető.⁴⁴¹ A Bizottságban a KKA, az orientalisták, történészek és geográfusok is szép számmal képviseltették magukat az Akadémia I–III. osztályáról.⁴⁴² Csaplár-Degovics Krisztián szerint a Turáni Társaság nem volt más, mint a magyar imperializmus szálláscsinálója (és élesen el kell választani a turanizmus – szakmailag megkérdőjelezhető – ideológiáját annak gyakorlati felhasználásától), mely egyesítette az eltérő politikai és gazdasági érdekcsoportokat (ezeket kevésbé foglalkoztatta az eszmei háttér, pragmatikus opportunizmus vezette őket). A turanizmus, mint eszme feladata a pángermán és pánorosz (pánszláv) törekvések ellensúlyozása lett volna a gyarmatosítási versenyben. Az, hogy tudományos(nak tűnő) elméletek valójában imperialista/vagy gyarmatosító törekvéseket segítettek elő (akarva-akaratlan) nem újdonság. Az angol impérium számára ilyen volt az orientalisztika, az Osztrák–Magyar Monarchia számára pedig az albanológia töltött be hasonló szerepet (gondoljunk a közös osztrák–magyar lobbicsoportra, melynek Thallóczy, Ippen, Rappaport is tagja volt). Így nem lenne meglepő, ha a turanizmusnak is lett volna hasonló szerepe.⁴⁴³

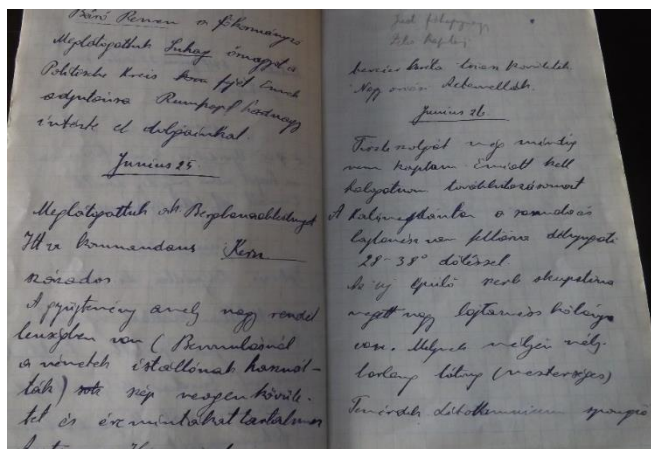
A bizottság jelentős kutatásokat finanszírozott a Balkán egyes területein, melyeket sajátos módon nem tört meg az I. világháború. A

441 1917-ben miután a Bizottság átalakul, létrehozza a temesvári Balkán Irodát, amely elkezd kiadni „A Temesvári Balkán Iroda kiadványai” c. sorozatot. 4 kis kötetecske jelenik meg, pl. *Faludi O.: Magyarország szerepe a magyar-bolgár gazdasági viszony kiépítésében*. Temesvár, 1917. stb. Lásd *Пейковска П.: Българо-унгарски научни взаимоотношения*, 51.

442 I. osztály köréből Asbóth Oszkár, Goldziher Ignác, Kegel Sándor, Kunos Ignác, Melich János; a II. osztály részéről Csánki Dezső, Gál Jenő, Hodinka Antal, Matlekovics Sándor, Thallóczy Lajos, a III. osztály részéről pedig Déchy Mór, Horváth Géza, Lóczy Lajos, Schafarzik Ferenc, Tuzson János akadémiai tagok lettek a Balkáni Bizottság tagjai. A Keleti Bizottság tagjai lettek: az I. osztályról Asbóth Oszkár, Goldziher Ignác, Heinrich Gusztáv, Kégl Sándor, a II. osztályról Csánki Dezső, Gaál Jenő, Hodinka Antal, Matlekovits Sándor, Teleki Pál, a III. osztályról pedig Degen Árpád, Horváth Géza, Lenhossék Mihály, Nopcsa Ferenc, Schafarzik Ferenc, Tuzson János.

443 A *'borrowed orientalism'* alapján. Lásd részletesen: *Csaplár-Degovics K.: Birodalom, propaganda, turanizmus és iszlám...*

Monarchia által megszállt szerb területeken 1916-ban megindultak a kutatások. Ebben az évben Cholnoky Jenő, Teleki Pál, Pécsi Albert, Csiki Ernő és Andrasovszky József balkáni utazásait támogatta az Akadémia. (A vallás- és közoktatásügyi miniszter 10 ezer koronával támogatta az Akadémia kutatóútjait 1916-ban). 1916-ban járt Györffy István is Dobruzsában (fel volt mentve a katonai szolgálat alól) és volt Deliormánban is, kutatta az ottani bolgár és a cigány népi kultúrát.⁴⁴⁴ 1917 áprilisa és augusztusa között Pécsi Albert kiterjedt természet- és közlekedésföldrajzi kutatásokat végzett Szerbia és Albánia területén. Mintegy 1500 km utat tett meg, térképi feldolgozásokat végzett, fényképeket készített, valamint kőzet- és talajmintákat gyűjtött.⁴⁴⁵ Végző összegzése az volt (összhangban a magyar politika korábban hangoztatott álláspontjával, mely kritizálta az Uvac–Mitrovica vasút tervét), hogy: „A szandzsák természeti kincsekben nem szegény vidék; hadászatiilag is fontos, de közlekedési szempontból alárendelt jelentőségű.”⁴⁴⁶

Részlet ifj. Lóczy Lajos 1917-es szerbiai naplójából

444 Лásд, Пејковска, П.: Българо-унгарски научни взаимоотношения, 163.

445 Jelentések a Magyar Tudományos Akadémia Balkán-expeditiójáról. Pécsi Albert Ideiglenes jelentése 1917 április–augusztus havában végzett balkáni tanulmányútjának eredményeiről. Akadémiai Értesítő 29, 1918. 106–113.

446 Jelentések, 107. és Pécsi Albert: A Novibazári szandzsák. Földrajzi Közlemények 41, 1913/4. „Igazat kell adnunk Brunhesnek, aki ezt a földdarabot úgy fogja fel, mint ütközés – tompítót Szerbia és Montenegro között, mint valami természetes közlekedési akadályt. Szerinte a germánság érdekei akartak ebből a területből átjárót csinálni.” (Uő. 113)

Felterjesztett tervezetünkben a tanulmányozó bejárásra a nagyméltóságú cs. és kir. Hadügyminiszter úrtól: mint e célra igen alkalmasságát, elsősorban a haretéren levő kartársaink közül LIFFA AURÉL, ROZLOZSNIK PÁL és TELEGDY ROTH KÁROLY főhadnagyokat kértük katonai minőségükben mintegy negyven napra kirendelni. NÓPCE FERENC báró, m. kir. honv. huszárfőhadnagy urat, mint Albánia és Montenegro alapos ismerőjét és kiváló szaktudóst szintén kértük e célra vezényelni.

Ezekén kívül még TIMKÓ IMRE m. kir. főgeológus az agrogeológiai osztályból, továbbá VIGH GYULA és JEKELIUS ERICH m. kir. geológusok voltak az útra kiszemelve. SCHAFARZIK FERENC műegyetemi tanár és ZSIGMONDY ÁRPÁD ny. bányafelügyelő urakat, belső munkatársainkat is felkértük a munkálatokbani részvételre. A tanulmányozó utazást l. LÓCZY LAJOS intézeti igazgató, egyetemi tanár vezette volna.

Sajnos, Belgrádból csak szeptember hó 26.-án kaptuk meg a végleges utazási engedélyt. Közben felmerült akadályok miatt, nagy sajnálatunkra, LÓCZY LAJOS int. igazgató a vezetésről kénytelen volt lemondani s helyébe SZONTAGH TAMÁS aligazgató lépett. A kért. katonai szolgálatot teljesítő társaink ideiglenes kirendeltetése sem sikerült. VIGH GYULA m. k. geológus gyöngélkedése miatt nem jöhetett és SCHAFARZIK FERENC műegyetemi tanár a megbízást nem fogadhatta el. Így tehát az utolsó órákban a résztvevők száma négyre apadt le.

Az intézet kiküldöttjei abban állapodtak meg, hogy egyelőre főképen a közgazdaságilag hasznosítható kőzeteket és ásványokat, valamint a talajminőségeket tanulmányozzák s e mellett természetesen a lehetőségig tudományos megfigyeléseket is végeznek.

ZSIGMONDY ÁRPÁD, ny. bányafőfelügyelő és az országos bányászati és kohászati egyesület budapesti osztályának elnöke, TIMKÓ IMRE m. k. főgeológus és JEKELIUS ERICH m. k. geológus, SZONTAGH TAMÁS intézeti aligazgató vezetésével október hó 1.-én indultak Belgrádba. Belgrádban a

Részlet a Szontagh Tamás vezette 1916-os szerbiai expedíció jelentéséből

Nem ez volt az egyetlen út. Régészeti megfigyeléseket végzett Buday Árpád Metohijában. Csiki Ernő muzeológus állattani anyagot gyűjtött Szerbia és Albánia területén. Ifj. Lóczy Lajos Nyugat-Szerbia területének geológiai viszonyait vizsgálta, mégpedig azzal a céllal, hogy kiderítse, tartalmaz-e a terület földgázt és kőolajat (nem – szénét viszont talált). 1916–1917 őszén kiterjedt geológiai térképező munkát végzett,

noha Thallóczy váratlan halála megghiúsította az eredeti terveket.⁴⁴⁷ A magyar geográfia birodalmi gondolatot tápláló sodorvonalába beálló Fodor Ferenc pedig Bosznia–Hercegovinában volt geobotanikai kutatóúton 1917 júniusában. A Tuzson János vezette expedícióban részt vevő fiatal geográfus fennmaradt napjója történeti forrásként jól használható: tipikus példa a Balkánon először járó nyugati fehér ember prekoncepcióira, sztereotípiáira és fensőbbiségességére: „Első lépésemmel úgy járok a Balkán földjén, mint annak idején Caesar Egyiptom földjével” – írja,⁴⁴⁸ s e mondatban a nyugati fölény, civilizációs misszió⁴⁴⁹ mellett az ismeretlentől való félelem mellett kalandvágy sejlik ki.⁴⁵⁰ Másként: Bosznia minden fejlesztés ellenére idegen, más, s nem a birodalom része egy birodalmi polgár szempontjából. És idegen azért is, mert a tájról a magyar pozíciók általános gyengeségére asszociál a naplóíró. Annak ellenére, hogy szemben ifjabb Lóczy Lajos útjával, mely Thallóczy halála miatt nélkülözte a várt

447 Az expedíciók eredményeit az MTA a "A Magyar Tudományos Akadémia Balkán-kutatásainak eredményei" címen kezdte kiadni 1922-ben. *Lóczy Lajos: Geológiai tanulmányok nyugat Szerbiában / Geologische studien im westlichen Serbien*. Berlin – Leipzig 1924. (A III. kötet 1926-ban jött ki). Röviden: *Lóczy Lajos: Nyugat-szerbiai tanulmányutam. Földrajzi Közlemények* 48, 1920. 82–84. Lásd még *iglói Szontágh Tamás: Jelentés az 1916. év őszén Szerbia középső és nyugati részén tett geológiai tájékoztató utazásról*. (MÁFI évi jelentése, 1916) és *A Magyar Királyi Földtani Intézet 1917. évi balkáni munkálatainak tudományos eredményei*. Budapest, 1918. 221.

448 *Fodor Ferenc: Botanikai kirándulások, 1917. Kézirat: H-20/1 28–97. 3/8, 1917. Budapest: Magyar Vízügyi Múzeum Dokumentációs Gyűjtemény, 4. Elemzi: Jobbitt, Steven A.E.: "Fodor's Field Diary and the Writing of the Hungarian Imperial Self during World War I. CLCWeb: Comparative Literature and Culture 17.3 (2015): Thematic Issue Life Writing and the Trauma of War. Ed. Louise O. Vasvári and I-Chun Wang* <<http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol17/iss3/17>>

449 Szegénység, elhanyagoltság, szervezatlenség, igénytelenség jellemzi a tájat és a népet Fodor szerint.

450 „He was, after all, an important man on an important mission, a representative of a nation whose self-proclaimed historical destiny was to spread order and civilization throughout the Balkans. Armed with science and culture and backed by the presence of the Austro-Hungarian army, Fodor clung to the masculine-imperialist fantasy of an integrated self in total control not only of his own person, but also of the people and things around him.” Ez a máz, a látszat áll szemben a naplóíró által is felismert valósággal: „Fodor acknowledged subtly, for example, Hungary's precarious position both culturally and historically within the region indicating perhaps subconsciously that the expedition proceeded from a position of relative weakness rather than relative strength... Fodor wrote about his country's limited geopolitical and cultural influence in the region. [...] Hungary appeared to be shrinking, rather than expanding: its borders threatened by hostile enemies without and its cultural integrity and national memory threatened by alien forces within.” *Jobbitt, S.: Fodor's Field Diary...*

támogatást, a 12 napos boszniai expedíció a hadsereg teljes támogatása mellett folyt le (egy alezredes és egy kapitány is csatlakozott a csapathoz). Fodor számára az expedíció nemcsak a Habsburg Monarchia imperialista birodalomépítő és önlegitimáló céljainak, énkép-erősítő manifesztációja volt, de legalább annyira a birodalmi koncepción belül (olykor azzal szemben) munkálkodó magyar nacionalista agenda része is: ahogy Nemes fogalmazott, Trianon előtt a magyarok a nemzeti-állami céljaikat birodalmi kereteken belül próbálták érvényre juttatni.⁴⁵¹

Főként történeti kutatások szándékával jött létre a rövid életű (1916–1919), Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet.⁴⁵² Mind a VKM, mind pedig annak államtitkára Klebelsberg Kuno (az igazgatótanács ügyvezető alelnöke lett) kiemelten szorgalmazta az Intézet létrehozását (Klebelsberg korábban Szarajevóban akart gimnáziumot alapítani, ő is az offenzív balkáni politikát folytató kör holdudvarához tartozott). A KMTI Igazgató Tanácsának előadó jegyzője ifj. báró Wlassics Gyula lett.⁴⁵³

A pozícióban lévő szellemi elit kapcsolataira és a Balkánt illető egy-egyesülő felfogására ezen esemény kapcsán jó példa a történész Csánki Dezső 1915-ös levele Thallóczy Lajoshoz, melyben kifejti, hogy a geográfus Teleki Pál levele alapján a kultúrpolitikus Klebelsberg Kuno és ő maga is támogatná egy magyar kutató konstantinápolyi kiküldetését – ez lett Mosonyi (Dangelmajer) Lipót –, hogy folytassa a szintén e koncepción belül kiutazó, de tragikusan korán elhunyt Karácsony Imre munkásságát.⁴⁵⁴ Katolikus papként Mosonyi (és a mögötte állók is) meglátta a kiküldetésben rejlő nagypolitikai lehetőséget is – ti. az ellenséges

451 Nemes, Robert: *The Once and Future Budapest*. DeKalb: Northern Illinois UP, 2005.

452 József Ferenc főherceg, az Intézet védnöke, az igazgató tanács elnöke tartotta a megnyitó beszédet. (Megnyitó beszéd a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet ig. tanácsának alakuló ülésén. *Századok* 51, 1917. 97. A történetéről lásd: Nagy Norbert: *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*. *Balkán Füzetek* 7. Pécs 2010. 55.

453 Ha megnézzük az intézet ösztöndíjasainak névsorát: Kósch (majd Kós) Károly (építész), Alföldi András (régész), Fehér Géza (történész), Németh Gyula (nyelvész) akkor azt állapíthatjuk meg, hogy több személy életében mérföldkő volt a kint töltött időszak.

454 A levelet idézi *Zichy M.*: *Segítség*, 85–86.

oldalon álló franciák kiszorításával lehetőség nyílik arra, hogy a Kelet keresztényeinek védelmezőjévé a Monarchia léphessen elő.⁴⁵⁵ Thallóczy a Történelmi Társulat elnökeként egyébként is törekedett arra, hogy diplomáciai szolgálatban álló, vagy ismert politikusok is a társulat támogató tagjaivá váljanak: a tagdíj mellett a látens hálózatépítés járulékos haszonként jelentkezett. De levelezett Thallóczyval Abdul Latif effendi is – a muszlimokkal való kapcsolatépítés szintén nem hiányzott Thallóczy esz-köztárából, aki a moltkei „*getrennt marschieren, vereingt schlagen*”, „külön masírozni, együtt lecsapni” szellemében a rivalizálás helyett az osztrákokkal való együttműködést támogatta;⁴⁵⁶ miként Rákosi Jenő (szintén levelezőpartnere), a Budapesti Hírlap szerkesztője is.

A felsőoktatásban a Thallóczy által összefoglalt programterv megvalósítását Debrecenben Darkó Jenő kísérte meg.⁴⁵⁷ Törekvéseit Láng Nándor és Rugonfalvi Kiss István mellett Huss Richárd németprofesszor mellett a már többször említett Milleker Rezső is támogatja.⁴⁵⁸ A belpolitikai megfontolásoktól sem mentes elképzelés – Darkó szerint a hazai nemzetiségek jobb, ha egy magyarországi, mintha egy külföldi szellemi központ segítségével mélyülnek el nemzeti kultúrájukban, mert ez esetben a kontroll lehetősége nagyobb, lojalitásuk pedig valószínűbb.⁴⁵⁹

455 Ormos István: Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály (1876–1931). Bp., 2017. Jelentés a szíriai katolikus missziók jelen állapotáról. Az 1915–16. tanév második felében végzett tanulmányútja alapján. Az örménykérdés felvállalása viszont parlamenti interpellációs szinten diplomáciai konfliktushoz is vezetett.

456 Zichy M.: Segítség, 189.

457 Kerepeszki Róbert: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében. Történeti Tanulmányok XIII, Debrecen, 2005. 229–253.

458 Pángermán elképzeléseik miatt személyük még a második világháború utáni elszámoltatásoknál is előkerült.

459 „Új és erős kapcsolatot teremthetnénk a magyarság és e nemzetiségek között, ha lehetővé tennők, hogy nemzetiségi ifjúságunk az őt közelről érdeklő balkáni disciplinákat magyar szellemi légkörben és magyar kulturális gócpontban sajátíthassa el”, mivel „az itt tanuló nemzetiségi ifjúság esetleg felmerülő szeparatistikus törekvéseiben a környezet részéről semmiféle támogatásra nem talál, sőt erős ösztönzést fog nyerni arra, hogy a magyarsághoz asszimilálódjék”.... a debreczeni egyetem balkáni tanszékeinek szervezésénél is a magyar állam érdekeit kell főszempontul tekinteni, de viszont ezen főszempont által megszabott irányban teljes mértékben ki kell elégíteni a tudományos igényeket is. Az állami érdek azt kívánja, hogy behatóan foglalkozzunk mindazoknak a balkáni népeknek művelődési viszonyaival és történetével, melyeknek élete közvetlen és érezhető befolyással volt, illetőleg van a magyar nemzet életére”. A Debreceni M. Kir. Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és

Darkó szintén említi, hogy a másik birodalomfélben már ekkor (a magyar megalakulása előtt) létezett balkáni bizottság (Balkan-Kommission, Bécsi Császári Tudományos Akadémia) és ennek kiadványsorozata, mely „Schriften der Balkankommission” néven működött akkor, mikor Darkó előállt a maga balkanológiai tervezetével, mely az országban a legszélesebb oktatási spektrumot vázolván (Darkó szerint a Balkán jelentette volna Debrecen igazi profilját) több tanszék megalapítását célozta. (Közép- és Újgörög Filológiai (bizantinológiai) Tanszék, Sémi Filológiai Tanszék, Kelet-Európa Története Tanszék, Szláv Filológiai Tanszék, Török-tatár Filológiai Tanszék, Oláh Nyelv- és irodalom Tanszék – ilyen Kolozsváron is volt).⁴⁶⁰ Nézete szerint (az 1916. február 6-án megjelent, „A Balkán és a magyar tudomány” című cikkében) az Osztrák–Magyar Monarchia háborúja a Balkánért korántsem fog véget érni a majdani, vélhetően jelentős területgyarapodással járó békével: a harcot kulturális téren is folytatni kell ahhoz, hogy ezek a területek asszimilálódjanak a Monarchiához. Ehhez a magyar tudománynak is meg kell ismernie balkáni népek lelkületét és kultúráját, és „el kell mélyednünk a balkáni népek nyelvének, vallásának, történetének tanulmányozásában, hogy e népek lelki világához egészen közel férközhessünk s ebben a világban tisztán láthassunk és helyesen ítélhessünk”.⁴⁶¹ Darkó és a kar meg is tette az első lépéseket a Balkán-program megvalósítására. Először a török-tatár lektorátus megszervezése kezdődött el, melyre a Turáni Társaság tagját Vámbéry tanítványát, Pröhle Vilmos alkalmazták (a fél évig maradó Mustafa Hrvic-csel együtt).⁴⁶² A nagyszabású terveket

Történettudományi Karának Jegyzőkönyve. 1915/16-os tanév, IV. rendes kari ülés (1915. december 21.) 26. szám. HBML VIII.8/b. 1. d. 92/1915–16. és 95/1915–16. Idézi: Kerepeszki R.: Balkanológiai program, 231.

460 Ezt Milleker Rezső földrajzprofesszor indítványára kiegészítették egy hetedik tanszékkal, mely a Balkán és a Közel-Kelet jelenkori gazdaság- és kereskedelem-földrajzát tárgyalta volna. BTK Jk 1915/16-os tanév, IV. rendes kari ülés (1915. december 21.) 26. szám. HBML VIII.8/b. 1. d. 92/1915–16. és 95/1915–16. Kerepeszki R.: Balkanológiai program, 232.

461 Darkó Jenő: A Balkán és a magyar tudomány. *Budapesti Hírlap*, XXXVI. évfolyam 37. szám. 1916. február 6. Lásd még Darkó Jenő: Magyar-bolgár-török testvériség. *Budapesti Hírlap*, XXXVI. évfolyam 120. szám. 1916. április 30. Idézi: Kerepeszki R.: Balkanológiai program, 234.

462 Pröhle 1895-ben szerzett bölcsészdoktorátust török-tatár nyelvészetből, perzsa nyelv és irodalomból, illetve indogermán összehasonlító nyelvészetből. A kolozsvári egyetem 1908 januárjában habilitálta magántanárrá török-tatár nyelvtudományból.

azonban a vereség keresztülhúzta és 1920 után Klebelsberg Próhlét is áthelyezte. A debreceni koncepció sohasem valósult meg.

Ugyanekkor más városokban is nőtt az érdeklődés a Balkán iránt. A Szegedi Felső Kereskedelmi Iskolában 1918-ban például bolgár nyelvet oktattak, igaz a tanmenet elbírálásával megbízott Asbóth Oszkár elavultnak tartotta Strausz Adolf oktatásban használt bolgár nyelvтанát (helyette Gustav Weigand művét ajánlotta, mondván, hogy németül úgyis tudnia kell a kereskedelmi iskola tanulóinak) és kritizálta a tanmenetet továbbá a tanár bolgár ortográfiáját.⁴⁶³ Pekár Mihály egyetemi tanár és Jeszenszky Sándor VKM fogalmazó egyenesen egy belgrádi magyar egyetem felállítását javasolták 1916-ban.⁴⁶⁴

az előttem írottakban, melyek
mellékletként, hogy most már, mielőtt
átvettem a bolgár nyelv tanítását,
komolyan foglalkoznék magam is
a bolgár nyelvvel, csak a nyelv
övédetes, hogy kereskedelmi is-
koláinkban a bolgár nyelvvel ta-
nítják, és olyan kíváncsi, hogy
csak a tanítók próbák tanítsák.
Egyébiránt a tanítási tervet
átmeretileg elfogadhatónak
tartom. Nagyméltósággal
Budapest 1917. jan. 16. aláíratos polgáris
Dr. Asbóth Oszkár

463 MNL OL VKM 8544. 1917. február 21; VKM 155437 1917. október 6. (Apponyi Albernek). Lásd a képmellékletet. Köszönet Ordasi Ágnesnek, hogy az iratanyagra felhívta a figyelmemet.

464 Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat, *Mozgó Világ* 38, 10–11.

A külpolitikában Thallóczy Albániára vonatkozó politikai elképzeléseinek sikerét jelzi, hogy 1916-ban, külügyminiszterként a korábban e kérdésben vonakodó Burián is támogatta és a nagy tapasztalattal rendelkező, korábban Szalonikiben szolgáló August Kral került Szkutariba konzulnak, a szintén komoly balkáni múlttal rendelkező Halla lett a katonai attasé.⁴⁶⁵ Thallóczy 1916-ban, befolyása csúcán, immár Szerbia polgári kormányzójaként is magyar érdekeket igyekezett képviselni, hátterbe szorítván gróf Salis főkormányzó Szerbia annektálására, Horvátországhoz csatolására és a Monarchia trialisztikus átalakítására vonatkozó horvát érdekeit. A sürgetésére odalátogató Tisza meggyőződött arról, hogy Salist vissza kell hívni, s helyette az uralkodó a dualista gondolatot nem támadó, semlegesebb Rhemen tábornokot nevezte ki katonai főparancsnoknak.⁴⁶⁶ (Thallóczyt halála után szintén egy tanítványa, Kussevich Tivadar váltotta, ami arra utal, hogy a klikk befolyása erős maradt a felső körökben).

A szociológia ellenfele – a földrajz, a birodalmi gondolat szószólója

Szólni kell a földrajztudomány eddig is sokszor idézett művelőiről és az őket tömörítő Magyar Földrajzi Társaság tevékenységéről, mely hatását és szerepét tekintve leginkább a Keleti Kereskedelmi Akadémiával vetethető össze, szemben a történelmi okok folytán kérészéletűnek bizonyult többi kezdeményezéssel. A földrajztudomány művelői mindenkor a magyar történeti felfogás alapján tekintettek a Balkán felé, a kutatások során pedig vállaltan a magyar politikai érdekek szolgálatát tűzték ki célul. A társulat orgánumában, a Földrajzi Közleményekben 1876-tól találunk a Balkánnal kapcsolatos tanulmányokat először a törökbarát Erődi Béla tollából (ekkor hármat is). Az „országtanulmányok” mellett (Bátky Zsigmond 1915 – Bulgária; Győrffy István 1916 – Dobrudzsa; Kemény Gy. 1916 – Szerbia; Németh József 1915 – Szerbia; Pécsi Albert, 1913 – Novibazari Szandzsák) a magyar földrajzi kutatásban viszonylag korán

⁴⁶⁵ Burián levelét idézi Zichy M.: Segítség, 68.

⁴⁶⁶ Zichy M.: Segítség, 38.

megjelent a Balkán, mint egész (Cholnoky Jenő 1913 – A Balkán-félsziget népei; Hézsér Aurél 1916 – A Balkán-félsziget közlekedő útjai; Kogutowicz Károly 1913 – A Balkánfélszigetről; Milleker Rezső 1913 – A szerb Adria-politika) elemzése is.⁴⁶⁷ Az eredetileg egyáltalán nem csak gazdaságföldrajzi profilú lap eleinte évente legfeljebb 1–1 cikk erejéig foglalkozott a Balkánnal, de ez az annexió, majd 1913 után tartósan 20% fölé ugrott,⁴⁶⁸ miközben lejátszódott a lap profilírozása is: a Balkán-cikkek mind ugyanannak a geopolitikai koncepciónak a szellemi lenyomatai voltak. Mint a szerzőgárda felsorolásából is kiderül, a földrajzosok közül többen kapcsolatban álltak Thallóczyval (id. Lóczy Lajos), a Keleti Kereskedelmi Akadémiával (Milleker, Györffy) vagy a Turáni Társasággal (Cholnoky Jenő, Teleki Pál), az MTA Balkán Bizottságával (Pécsi Albert), vagy a külüggyel (Németh József). A geopolitikai szemléletmód dominálta Milleker, Havass, Györffy tevékenységét szemben a francia humánföldrajzzal. A Lóczyval levelező kapcsolatban álló Bátkyt és Kogutowitzot pedig térképészti tevékenysége alapján lehet egyértelműen rokonítani e csoporttal.⁴⁶⁹

A gazdasági (majd politikai) behatolást propagáló írások a Monarchia külpolitikai és gazdasági pozícióinak gyengülésével párhuzamosan inkább szaporodtak és tónusuk is erőteljesebb lett és a gazdasági érdek helyett a geopolitikai érvek kerültek előtérbe. A közvéleményformáló népszerűsítő irodalomban pedig már a századforduló táján megjelent az elképzelés, hogy a magyar gazdasági behatoláson túl politikai térfoglalás is lehetséges. Ebben a földrajzi gondolatnak döntő szerepe volt, igaz a kölcsönhatás iránya fordított volt, mint vélnénk. A Duna-medence mint egységes természetföldrajzi – és így a kor felfogásából egyenesen következően gazdasági – tér koncepciója népszerűsége először a napi sajtóban tett szert (az inkább csillagász, mint földrajzos) Hoitsy Pál révén, aki az ausztrougoszlavizmus és Kossuth koncepciójának transzformálásával, a nacionáldarwinizmus és a természetföldrajz elemeinek kombinációjával

467 Lásd: Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás... és Bottlik Zsolt–Kőszegi Margit: A magyar földrajztudomány Balkán képe a XX. század elején. In: Dimenziók. FUT – Földrajz – Utazás – Történelem. Szerk.: Lendvai Tímár Edit – Berta Erika – Pravetz Beáta. Bp., 2018. 115–123.

468 Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon, 59.

469 MBFSZ, Gyűjteményi Oszt., Tudománytörténeti Gyűjtemény. Id. Lóczy Lajos levelei.

a Vasárnapi Újság szerkesztőjeként széles körben is propagálta a magyar birodalmi tér kiterjesztésének gondolatát.

Hoitsy tehát a kor elvárásainak megfelelően természettudományos érveléssel támasztja alá a nemzet igényeit: a Kárpát- medence hegy- és vízrajzilag dél felé nyitott, aki tehát itt államot alapít, az örökre expanzióra kényszerül. *„A természet maga jelölte ki, hogy meddig terjedhet a magyar hatalom és a magyar befolyás. Egyrészt a dinári alpesek vízválasztójáig, beleértve Dalmácia, Bosznia és Szerbia területét. Másrészt a Balkán-hegység vízválasztójáig, beleértve Bulgáriát s az aldunai vidéket egészen a Fekete-tengerig. Azon túl nem fog terjeszkedni az ország tovább.”*⁴⁷⁰ Hoitsy számára a gazdasági alávetés már 1902-ben sem volt elég, s Szerbiát azért szállná meg, mert még gyenge, ha pedig erős lenne, akkor azért, mert a Duna mentén a magyarság erős államot nem tűrhet meg érdekei veszélyeztetése nélkül. Ugyanez a sors vár Romániára is.⁴⁷¹ Az, hogy a magyarság „Kelet s Nyugat közt” van, még inkább predesztinálja sorsát (kitörés vagy felmorzsolódás a szláv-germán front között). Hoitsy szerint azért is fontos a hódítás, mert a nemzetiségeinket csak úgy lehet asszimilálni, ha a magyar nép „visszanyeri régi dicsfényét”. Ez azonban nem más, mint a belső problémák externalizálása – Kállay után szabadon.⁴⁷²

Ugyancsak a tudomány „politikai felhígulását” jelzi, hogy szakmai befolyásra tehetett szert a politikai földrajzzal foglalkozó, tudományos fórumokon is helyet kapó *nagyvállalkozó*, Havass Rezső (1852–1927),⁴⁷³ aki a magyar állam balkáni feladatairól nyílt imperialista szólamokkal (*a tudományos látszatérveket is sutba dobva*) így ír. *„Nekünk nincsenek gyarmataink, s egyelőre ahhoz sincs erőnk, hogy távoli, tengerentúli országokban nagyarányú, más nemzeteket visszaszorító gazdasági tevékenységet fejtsünk ki, a Balkán-félsziget azonban szomszédságával valósággal kínálja számunkra a hegemoniát a gazdasági téren le egészen a Fekete-tengerig és a Földközi-*

470 Hoitsy Pál: Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai. Bp., e. n. [1902]. 26. és 78. Lásd még: Ábrahám B.: A Balkán képe, 47–78.

471 Hoitsy P.: Nagymagyarország, 26–27, 78–79.

472 A hazai nemzetiségek szempontjából e jelenség még mindig „pozitívabb”, mintha belső kolonizáció megvalósítására fordította volna energiáit az elit.

473 Vele szemben Láczy Leó igyekezett nem túlzottan exponálni magát, s háttérben maradva az ideológiát inkább pragmatikus célok szolgálatába állította, nem fordítva, mint Hoitsy vagy Havass.

tengerig.”⁴⁷⁴ Havass jelentős vagyona révén többször beutazta a Balkánt és Kis-Ázsiát. 1887-ben (a hazai Balkán-kutatások *első* fellendülése idején) már a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke. Kezdetben az Adria és Fiume fejlesztése, a térségben való gazdasági pozícióépítés (vasútépítés, áru- és tőkekivitel) lehetőségeinek a mérlegelése kötötte le figyelmét, ehhez kapcsolódóan pedig Dalmácia Ausztriától való visszacsatolása Magyarországhoz. 1912-ben a Magyar Földrajzi Társaság újonnan megalakuló Gazdaságföldrajzi Szakosztályának az elnöke lett, így nagyobb lehetőségekhez jutott a Balkánnal kapcsolatos felfogása hirdetéséhez. 1913-ban pl. a szakosztály 6 előadásából 5 a Balkánnal foglalkozott.⁴⁷⁵ Központi gondolata szerint a földrajzi fekvés, a kedvező dunai és vasúti közlekedési vonalak szinte kínálják nekünk a gazdasági hegemoniát a Balkánon.

Ha azt reméljük, hogy a tudomány (és ezen ekkor elsősorban a földrajztudományt kell érteni, mint a kor politikailag meghatározó és „megbízható” gazdaság- és társadalomtudományát, ti. a *Huszedik Század*-hoz kapcsolódó szociológiát inkább ellenzékinak tartották; a földrajz közgazdaságtannal szembeni kedvező pozícióját pedig a nyersanyagkutató, ezért állami szempontból fontos szereppel bíró geológiának köszönhette) távol tartotta magát Hoitsy extrémista megnyilvánulásaitól, akkor csalódunk. *A földrajz már 1914 előtt a gazdasági, majd területi behatolás propagátora lett* –, tehát a háborús hangulat aligha okolható az imperialisztikus elemek megjelenéséért. Ráadásul ezt az objektív tudományosság látszatával tette. Az érvrendszer azonban gyakran változó volt, sőt, sok esetben még a tudományosság látszatát sem keltette. A beavatkozás indokolható volt jogi (kultuszprotektorátus), történeti (a régi magyar királyok vitatható jogcímén),⁴⁷⁶ földrajzi (a Kárpát-medence dél felé nyitott, el kell érni a természetes határokat), külgazdasági (mindenki gyarmatosít, piacot szerez – a Balkán gazdasági fejlesztése ürügyén), geopolitikai (a hatalmi vákuum kitöltése, az oroszok megelőzése, a nyitott

474 Havass R.: Magyarország és a Balkán, 154. Havass a KKA tanárából debreceni tanszékvezetővé avanszált Milleker Rezsővel együtt a *birodalmi geopolitikai gondolat megalapozóinak* tekinthető.

475 *Földrajzi Közlemények* 1913. 92.

476 A történeti érvelés is egyoldalúvá vált: természetes, hogy Mátyás, mint az – osztrákellenes – birodalmi politika jelképe nincs kifejtve e szövegekben, de balkáni politikája központi szerepet kap.

déli határ megvédése), kulturális (felsőbbrendűség-tudat, küldetéstudat) és humanitárius (a balkáni elnyomottak védelme), érvekkel egyaránt – mikor melyik volt kedvezőbb.⁴⁷⁷

De az indoktrináció ellentmondásokkal teli volt (mint azt Dupcsik bizonyítja), s az egyes prominens személyek álláspontja is változott az évek során. Miközben tehát a tudomány azt hangsúlyozta, hogy a tömeg sztereotípiákra, klisékre épít, amit tudatos munkával, felvilágosítással kell legyőzni, s kifejezetten programot hirdetett a Balkánról való ismeretek széles körben való terjesztésére,⁴⁷⁸ addig maga is ugyanezeket a vélekedéseket hangoztatta.

Noha az MTA Balkáni (Keleti) Bizottsága hangsúlyozta, hogy tisztán tudományos célok vezetik, az MFK földrajzosa ezt sajátosan értelmezték. „Ezentúl nem élhetünk úgy, mint eddig [...] Még győzelmes háború esetén is [...] meg kell erősítenünk nemzetünket tudással, vagyonnal, hatalommal. Okvetlenül el kell intézni szláv nemzetiségi kérdéseinket s mindenek előtt a magyarság számbeli és értékbeli túlsúlyát biztosítani. Nem politizálhatunk, ez nem a mi tudományos társaságunk feladata [...] a helyes politika kiszabása csakis a földrajzi ismeretek kiterjesztésével, kibővítésével lehetséges.”⁴⁷⁹ Összefoglalva a „tudományos” programot, a földrajzos tehát nem politizál, hanem megmondja, hogyan kell politizálni. Politizálni (és tudományosan írni) pedig úgy kell, hogy megvalósuljon a homogén nemzetállam. A balkáni expanzió tehát egyfajta előremenekülésként fogható fel.

Cholnoky Magyarország természetes határait 1909-ben már ugyanott húzta meg, mint Hoitsy 1902-ben.⁴⁸⁰ Ezek után érdemes megvizsgálni,

477 Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 75. Egy példa az érvelésre: „...nemzetközi jogon miképen tudná Szerbia beavatkozását megmagyarázni? Nem tőle vette el Boszniát a berlini konferencia és az annexió, ennél fogva sérelemről nem is panaszkodhatik ... Történelmi alapok nem igazolnak semmi szerb igényt Boszniával szemben.” Szegh D.: Szerbia igényei és a keleti válság, 374. és 377.

478 1904-ben készült el a Balkán első iskolai térképe. A szintén tudatosan törökbarát Márki Sándor a földrajz feladatairól a következőképpen írt. „Most már paedagogiai elv, hogy úgy a történelemben, mint a földrajzban a velünk szomszédos [...] államokkal behatóbban kell foglalkoznunk. Ausztria vagy a Balkán térképét a tanuló legalább fele nagyságban lássa maga előtt mint saját hazáját.” Márki Sándor: A Balkán-félsziget első magyar falitérképe. Földrajzi Közlemények 32, 1904. 31–35.

479 Cholnoky Jenő: A háború és a földrajz. Földrajzi Közlemények 42, 1914. 406–407. Kiemelés tőlem.

480 „A Morava alsó síksága már a mi Alföldünkhöz tartozik s az egész kis országot mintegy Magyarországra utalja. Valóban az volna a természetes állapot, a fizikai földrajzi tényeknek megfelelő helyzet, ha ez a kis ország, sőt az egész terület a Duna vízvidékének határáig Magyarországhoz tartoznék. Sokkal

hogy hogyan jutott el a földrajz Hoitsy véleményével való azonosulásig, s milyen volt a világháború előtt a Balkánra vonatkozó koncepció? 1913-ban Kogutowitz Károly, szintén híres földrajztudós (a Teleki-féle carte rouge alaptérképének egyik kidolgozója) a következőket írja: *„sajtónk és közönségünk egyaránt a legnagyobb fokú tudatlanságot árulja el [...] a délkeleti félsziget a legsötétebb terra inkognita előttünk. Pedig lássuk, miről is van szó. Magyarország és Ausztria [...] az egyetlen európai nagyhatalom, melynek nincsen gyarmata. A nagyipar óriási méretű fejlődése korában, mikor minden nép arra törekszik, hogy a gazdasági érdekkörét minél jobban kiszélesítse, a kettős monarchia egyetlen célja az lehet, hogy földrajzi helyzetét kihasználja, a Balkán-félszigetet és vele együtt Nyugat-Ázsiát érdekköréhez csatolja.”*⁴⁸¹

A magyar politika azonban 1914 előtt nyíltan nem vállalta fel a birodalmi gondolatot, a hivatalos politika ugyanis pragmatikus okokból (oroszellemes alkalmazhatósága miatt) a „Balkán a balkáni népeké” volt (Tisza ugyanakkor Magyarországon nem kívánta alkalmazni az általa 1912 közepén meghirdetett elvet). Maga Hegedüs Lóránt, bankigazgató, a GYOSZ elnöke⁴⁸² vallotta be 1916-ban, hogy ezt a Balkánon akkor sem vette senki komolyan: *„mi itthon évtizedes sablonként hirdettük, hogy Ausztria-Magyarország a balkáni népek önállóságát tartja politikája céljainak [...] és ezt elneveztük Balkán-politikának. Ott lent ezt nem hitte el senki nekünk, s nem is hitte el, mert nemcsak jeleit nem látta ennek a politikának, hanem mindig épen az ellenkezőjét látta.”*⁴⁸³ Kritikája ellenére Hegedüs is egyetértett azzal, hogy javítani kell a magyar gazdasági pozíciókat délen.⁴⁸⁴ A GYOSZ alapítói közül id. Chorin Ferenc (a Magyar Közgazdasági Társaság egyik vezetője is egyben) is úgy vélte, hogy *„iparunkra nézve ... a Kelet kapuinak*

kevésbé van ez fizikai szempontból tőlünk elválasztva, mint Erdély [...] Bosznia sokkal kevésbé természetes darabja hazánknak, mint Szerbia volna.” Cholnoky Jenő: Az északnyugati Balkán térképe, 114. és Cholnoky Jenő: Magyarország természetes déli határa. *Magyar Figyelő*, 1914. 434–436.

481 Kogutowitz, K.: A Balkán félszigetről, 42–43.

482 Hegedüs a Közgazdasági Szemle szerkesztőjeként az ott publikáló Szegh Dezsőhöz is kapcsolódik.

483 Hegedüs Lóránt: A magyarság jövője, 25. Többekben volt valami sajátos elfogultság, hogy úgy vélték: a kedvezőtlen Balkán-képért a Monarchia politikája felelős, míg a magyar politika népszerűsége élvezte a Balkánon.

484 Hegedüs L.: A magyarság jövője, 1916. 53–54.

feltárása életszükséglet... Valóságos misszióvá kell tennünk, hogy a Dunán le egészen a Fekete-tengerig a hegemoniát Magyarországnak biztosítsuk."⁴⁸⁵

Önmagában az Kogutowitz Károly által is említett tény, hogy mindenki gyarmatosít, s akkor a Monarchiának is lépnie kell, mert lemarad a versenyben,⁴⁸⁶ ugyan logikus, de legfeljebb – a korban egyébként gyakori, s az etnográfiaiban is befolyásossá váló⁴⁸⁷ – szociáldarwinista felfogás szerint legitimáló érvényű.⁴⁸⁸ Ezért más érveket kerestek. A Balkán természetföldrajzi fragmentáltságát igyekeztek szembeállítani a Kárpát-medence feltételezett egységével, mely implicite azt is jelentette, hogy míg a Balkán etnikai sokszínűsége is e természetföldrajzi fragmentáció terméke, ezzel szemben a Magyar-medencében nincs olyan tényező, mely hosszú távon e fragmentáció fennmaradását indokolná – az itteni homogenizáció tehát természetesen is végbe menne. Mindez azt is magával vonta, hogy természetföldrajzi alapon csak instabil államalakulatok létét feltételezték a félszigeten.⁴⁸⁹ Megdöbbenő, hogy a kor tudománya evidensnek tartotta a Kárpát-medence földrajzi egységét⁴⁹⁰ (noha az geológiai és társadalomföldrajzi alapon támadható, klimatikusan és

485 Szabó Dániel: A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918). Bp., Akadémiai, 1976. 44.

486 Kogutowitz K.: A Balkán-félszigetről, 41. „Magyarország és Ausztria, ez a kettős monarchia az egyetlen európai nagyhatalom, amelynek nincsen gyarmata. A nagyipar óriási méretű fejlődése korában, amikor minden nép arra törekszik, hogy gazdasági érdekkörét minél jobban kiszélesítse, a kettős monarchia egyetlen célja az lehet, hogy földrajzi helyzetét kihasználja, a Balkán-félszigetet és vele együtt Nyugat-Ázsiát érdekköréhez csatolja, s népeinek boldogulását magasabb látkörű gazdasági politikával biztosítsa.”

487 A szó itt etnikai-politikai földrajzi, nem mai „néprajz” értelemben használt. Éppen ez ellen kelt ki a francia emberföldrajzi (azaz tárgyi-néprajzi, nem nyelvi-vallási kritériumok alapján klasszifikáló) iskola néhány képviselője, mint Vidal de la Blache és Brunhes vagy de Martonne, s rajtuk keresztül a szerb Jovan Cvijić.

488 Ti. a béke nem az ember természete szerint való állapot, az államok erőforrásokért való küzdelme viszont igen, akár az állatvilágban, s mindez a természetes állam- és nemzeti fejlődés szükségzerű velejárója a végcél, a természetes – értsd: etnikai – határokkal bíró nemzetállam megvalósulásáig.

489 „Fizikai földrajzi szempontból nagyon rosszul osztott politikai területek ezek, amelyeken nem is várható az egyensúly megszilárdulása még sokáig [...] nem bomlik jól meghatározott, jól körülhatárolt olyan terület-egységekre, amelyeken tartós kisebb állam-alakulások keletkezhetnének.” Cholnoky Jenő: Az északnyugati Balkán térképe, 112.

490 Természetföldrajzi alapon ugyanúgy, mint politikai földrajzi alapon.

botanikailag pedig az „átmenetiség” jelzőként való alkalmazása ugyan-
csak kételyeket ébreszt), és erre alapozva gyártott koncepciót, miközben
a román változatot úgy vetette el, hogy részletes tudományos kritika alá
nem vette annak (ir)racionalitását.⁴⁹¹ A folyóvölgyek centrális szerepét
valló elképzelések már korábban is megfogalmazódtak, és nem csak föld-
rajzos berkekben (pl. Pulszkynál 1840-ben), és nem maradt elszigetelt
jelenség, a rivális (összbirodalmi) politikai koncepció alátámasztására
ugyanúgy használható volt:⁴⁹² *„Herlt Gusztáv osztrák gazdasági író legutóbb
arra figyelmeztetett, hogy a Habsburg-monarchia nem egyéb, mint állami-
lag organizált folyamterülete a Dunának. Már pedig a Dunamedencében
rejlő összefoglaló erő Magyarországon jut kifejezésre és hat tovább, hogy a Bal-
kán-politikának irányt adjon [...] Valóságos misszióvá kell tennünk, hogy a
Dunán le, egészen a Fekete, tengerig a hegemoniát Magyarországnak biztosít-
suk.”*⁴⁹³ Ha dekonstruáljuk e rövid szöveget, az idézet első mondata (mely
nem a magyar koncepciót tükrözi) talán hihető (bár nehezen bizonyít-
ható), e gondolat magyar adaptálása viszont nélkülöz minden racionális
érvet (Kállay és Kemény örökségének koncepciótlan ismétlése), nem más,

491 Cholnoky Jenő: Magyarország természetes déli határa, 434. A politikai gondolat a korabeli geológiai koncepcióban is tükröződött: a Tisia-elmélet szerint egy lesüllyedt kristályos központi maghegység köré kaptafaszerűen gyűrődtek fel később a fiatalabb hegységek. Az koncepció azt hangsúlyozza, hogy a Kárpát-medence központi és legstabilabb természetföldrajzi eleme az Alföld (mélye), s a peremhegységek a periférián lévő természetes határképzők. Ezzel szemben a román koncepció a fiatal hegységeket tekinti centrális helyzetűnek (a románság transzhumáló életvitele szempontjából ez logikus következtetés), s az Alföld a peremterület, így a folyók képzik ennek a természetes entitásnak a határát (Tisza, Duna). Azaz, a román koncepció szerint Erdély a kulcs, a Kárpát-medence pedig nem is létezik. Ezzel szemben Cholnoky több ízben kifejtette, hogy a folyók nem zárnak körül földrajzi egységeket s nem jó politikai határok.” Fodor Ferenc: Az Adria-kérdés és a magyar tengerpart, 115. Csakhogy Cholnoky zömmel a magyar koncepció igazolásával kívánja cáfolni a másik elméletet, noha ez logikailag nem kizáró.

492 A földrajz előszeretettel hivatkozott arra, hogy az emberiség bölcsői is folyami civilizációk voltak. Ez egyfelől igaz – időben mindenképp –, de éppen földrajzilag nem: Amerikában sem az Amazonas, sem a jóval mérsékeltebb klímájú Mississippi nem termelt ki folyamvölgyi civilizációt, s a koncepció kizárólagosságát az inkák és aztékok igencsak nehezményezték!

493 Havass R.: Magyarország és a Balkán, 196. Ezt a gondolatot fejlesztette tovább Eckert koncepciója, aki a Rajna-Majna-csatorna megépítésének felvetésével az Északi-tenger és a Fekete-tenger összekapcsolását szorgalmazta (a német politikai érdeket természeti érvekkel alátámasztva). Szemlézi: *Katolikus Szemle* 28, 1914/5. 535.

mint egy primitív politikai propaganda: egy „rivális” állítás kiforgatása és tudományos érvként való felhasználása saját önös céljaihoz.

A gazdasági érvelés racionalitásához képest a földrajzi indoktrináció tele volt belső ellentmondásokkal (vagy ezt egy földrajzos könnyebben észreveszi), ami később tudományosan hiteltelenné tette.⁴⁹⁴ Miközben Cholnoky a hegységkeret eléréséről, mint választóvonalról ír délen (földrajzi érvekkel támogatva a politikai törekvéseket), addig az Erdélyi-szigethegységre ugyanezen állításait nem tekinti érvényesnek, itt már történeti érveket használ az együvé tartozás alátámasztására. Miközben Cholnoky szerint nem természetes, sőt hibás a medencék politikai felosztása, ugyanezt nem tartja lehetetlennek az orosz medencére nézve, leszakítva belőle Lengyelországot, azzal érvelve, hogy így a politikai viszonyok megnyugodnának (1906-ban viszont még azzal érvel koncepciója, az egy medence = egy állam mellett, hogy történetileg és földrajzilag is helyes Lengyelország 1795-ös felosztása). Ezzel szemben a politikai viszonyok megnyugvását a Balkánon már a magyar határok déli irányú kiterjesztésétől várja (az egy medence = egy állam elv értelmében, nem pedig a fragmentációtól, mint az orosz esetben), hiszen ez a természetes fejlődés iránya (a darwinista tanok torzult adaptációja)!⁴⁹⁵ Földrajzilag ugyanígy indokolható Bosznia okkupálása, mi több Magyarországhoz csatolása. Gondolatmenete a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető koherensnek. Ugyanígy Hézsér Aurél 1916 elején még természetesnek tartja a magyar-román határt (Magyarország déli határait ugyanúgy nem, mint Cholnoky), Gyórfy I. viszont az év végén már Moldvát ősi magyar földnek tekinti – történeti alapon, Szerbiát pedig magyar telepésekkel rakná tele – természetföldrajzi alapon.⁴⁹⁶

Gyórfy István koncepciójának lényege, hogy a Balkán nagy része felé a magyarság képviselte a római katolikus egyházat (Európát), azaz a magyarság közvetítette az európai hatásokat évszázadokon keresztül. A katolikus egyház pedig egyben a magyar területi expanzió letéteményese is volt (milközi kun püspökség, Bosznia). Kelet és Nyugat között pedig

494 Míg azonban a birodalmi ábrándok megvalósulni látszottak az érvek fonáksága nem szűrt szemet.

495 Cholnoky, J.: Magyarország természetes déli határa, 436-437.

496 Dupcsik Csaba: A Balkán képe, 83. és 89.

Magyarországon húzódik a frontier, ezért a konfliktus (és az expanzió) szükségszerű.⁴⁹⁷ Ezt a fajta hivatást a jövőre nézve is reálisnak és kívánatosnak tekintette, s úgy látta, hogy a magyarság „... a szerbeknek pedig kultúrát visz, amire nagyobb szükségük van, mint Nagyszerbiára”.⁴⁹⁸

Még érdekesebb, hogy Győrffy Boszniát is a Duna-Száva-medence (és a Kárpát-hegykoszorú) részeként kezelte (inkább ide tartozik földrajzilag, mint Szerbiához, írta).⁴⁹⁹ Dupcsik idézi a földrajzosok további ellentmondásait, így például azt, hogy Havass szerint a trializmus azért esélytelen,⁵⁰⁰ mert a multietnikus délszláv térség sohasem fog „egy testté összeolvadni”⁵⁰¹, miközben azonban Magyarország is multietnikus⁵⁰² (igaz, Havass is, mint más földrajzosok, a „medencejelleg védőhatásának” tudja be, hogy a magyarság vezérszerepe örökké biztosítva van).⁵⁰³ A kritikai geográfia – mely a magyar helyzetet a balkáni görbe tükrön keresztül kritizálja – különben átvette a „kelet népe” érvelést, s Kunfi Zsigmond például a multietnikus Magyarország sorsának előképét látta a Balkánban (noha az fragmentáltabb, ezért Magyarországot nem fenyegeti széthullás, érvel Cholnoky a természetföldrajzi determinizmus elve alapján). A birodalmi balkanizmus egyoldalú logikája szerint Magyarország zárt ország, de Moldvát mégis magába olvaszthatja, ellenben Románia nem tud terjeszkedni a földrajzi akadály, a Kárpátok miatt – emeli ki Győrffy egy újabb gyöngyszemét Dupcsik.⁵⁰⁴

Tovább sorolva a következetlenségeket, 1914-ben Seres Gyula még Kis-Bulgária realitása mellett áll ki (részben természetföldrajzi és etnikai alapon), egy évvel később Bátky Zsigmond már Nagy-Bulgária mellett

497 Huntington bizonyára olvashatta Győrffyt. Lásd még: Havass Rezső: A földrajzi elem i. m.

498 *A magyar szupremáciával egyidejűleg a magyarságnak is be kell hatolni Bosznia és Szerbia földjére! Csak úgy tudjuk megtartani ezeket a visszaszerzett ősi birtokainkat, ha megrakjuk magyar telepekkel, a magyarság előőrseivel. Évtizedek óta önzölik a föld nélküli magyarság Amerikába.* Győrffy István: Magyarország régi balkáni birtokai. In: Írásai a Balkánról és Törökországról a szerző saját fotográfiáival. Bp., 2001. 28.; Győrffy István: Dobrudzsa. In: Uo. 37.; Győrffy István: Moldva. Földrajzi Közlemények 44, 1916.

499 Győrffy I.: Magyarország régi balkáni birtokai, 20-

500 Havassal szemben viszont Jászi támogatta a délszláv trializmust – Naumann koncepciójának hatására.

501 A történelem igazolta.

502 Havass Rezső: A trializmus földrajzi szempontból, 382-383. Idézi Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 82.

503 Ezt viszont nem igazolta a történelem.

504 Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 86.

érvel a Földrajzi Közlemények lapjain – vélhetően az ország politikai fordulata, s nem a földrajztudomány fejlődése miatt. A bolgárbarát Adorján Andor (tudósítóként sekélyesnek tartották már a Balkán-háborúk idején is) közös albán-bolgár határt vizionált,⁵⁰⁵ egy csapásra megoldva a Monarchia problémáit. A turanizmustól szintén megfertőzött Hegedüs Loránt egyenesen Andrassy balkáni politikai koncepciójának megy neki, mikor azt írja, hogy az inkonzekvens volt, mert *egy káprázat elhitette velünk, hogy a Balkán egy szláv fészek, ezért életösztönünk ellen vétenénk, ha fölszabadítására sietnénk – bár hirdetjük azt*” – s valójában van megbízható szláv rokonunk a Balkánon (Bulgária).⁵⁰⁶

A turanizmus, mint birodalmi koncepció elég tág volt és sok ideológiát egyesített – a kritikai földrajz képviselői⁵⁰⁷ viszont egyértelműen nem tartoztak elvi támogatói körébe (még akkor sem ha Naumann Mitteleuropa-tervét vagy a kormánypolitikát, például a boszniai nagybirtok fennmaradásának szükségességét elfogadták).⁵⁰⁸ A turáni gondolat képviselőinek a Balkánra, mint a Kelet felé vezető ugródeszkára volt szüksége, s emellett tudományos indokot szolgáltatott a különben nehezen érthető világháborús török-bolgár szövetség mellett. A Naumann-féle terv megjelenése után annak polgári radikális kritikusai (imperializmussal szembeni elvi fenntartásaik mellett)⁵⁰⁹ úgy vélték, hogy ami miatt támogatókat tudott szerezni bizonyos magyar körökben, az nem egyéb, mint a lehetőség a balkáni magyar érdekszféra – a riválissá váló – osztrák helyett immár német segítséggel való megvalósítására (nem véletlen, hogy a balkáni magyar imperializmus dualizmus iránt mélyen elkötelezett hívei és a német szupremáciától ódzkodók nem támogatták). A KKA exponenseként Strausz Adolf a világháború idején már Naumann Mittel-

505 Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 104–105.

506 Hegedüs Loránt: A magyarság jövője a háború után, 27. Idézi: Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 107.

507 A kritikai földrajz módszerének lényege, hogy balkáni állapotokat illetve a logikai következetlenségeket és a humánföldrajzot felhasználva támadja a korban érvényes geopolitikacentrikus birodalmi földrajzot.

508 Lakatos László, a kritikai földrajzi irányzat képviselője azzal utasította el a boszniai muszlim nagybirtokok felosztását, hogy Szerbia esete éppen azt bizonyítja, hogy a keletkező kisbirtok életképtelen lesz. Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 124.

509 Viszonyulásuk ambivalens: míg Jászi eleinte támogatja, s a demokratikus fejlődés lehetőségét látja benne (talán a Kossuth-féle Dunai Konföderáció hatása), Szende Pál kezdettől fogva elutasítja a *Mitteleuropa Plan*-t.

europa-tervének szószólójaként írt német nyelven számos *külföldi kiadású* könyvet az új gazdasági rend hatásáról Szerbiára, Bulgáriára, Törökországra,⁵¹⁰ többek között kritizálta a Morava és a Vardar folyók csatornával való összekötésének ötletét,⁵¹¹ vizsgálta a balkáni gabonaföldek átállításának lehetőségét a nagyobb hozzáadott értékkel bíró mák- és dohánytermesztésre (amit az IMRO egyébként korábban is gyakorolt, önfinanszírozóvá téve magát). A gazdasági lehetőségeket illetően ő volt a legrealistább és legkonstruktívabb „világháborús” szerzők közül. Strausz pl. 1913-ban nemcsak potenciális piacot, hanem riválist is látott a Keletben, főként a magyar mezőgazdaságra nézve. Ekkor azonban még a német veszélyre hívta fel a figyelmet: szerinte a gyorsuló német vasútépítések miatt *„mihelyt Kis- és Elő-Ázsia a maga gabonatermelésével megjelenik azt európai piacon, Magyarország (balkáni és agrár) kivitele teljesen megszűnik.”*⁵¹² Ugyanígy riválisokat látott a németekben Havass Rezső: *„Balkánon gazdasági szempontból legveszélyesebb vetélytársunknak őt [Németországot] kell tekintenünk, mert leleményessége minden akadályt legyőz,”* miközben a Monarchia gazdaságilag és politikailag is egyre jobban rászorult szövetségesére nagyhatalmi állása fenntartásához.⁵¹³ E paradoxon mellett további következtetlenség figyelhető meg: miközben a magyar fél nem tekintett egyenrangú félként a Balkánra, a németek hasonló viselkedését kritikával illette.

A geográfia „tudományossága” tehát mind módszereit, mind propagált céljait illetően degradálódott, 1916-ra lesüllyedt Hoitsy szintjére. Igaz, a „nem tudományos” publicisztika ekkor már ezen is túlment. Hoitsy gondolatmenetét csak Cséry Lajos (igaz, ő sem tudós) múlja felül (alul) 1915-ben, mikor azt írja, hogy a magyar *gyarmatosítás*nak (ismét ez a kifejezés) célja elsősorban a szerb föld és nyersanyagkincsek megszerzése, nem pedig a szerb népé (mellyel az etnikailag így is sokszínű ország mit sem tudna kezdeni). A tudós Györffyhez hasonlóan, aki leírja, hogy

510 Strauss, A.: Grossbulgarien. és Strausz, A.: Das Osmanische Reich.

511 Strauss, A.: Grossbulgarien i. m.

512 Strausz, A.: Törökország, 4.

513 Havass R.: Magyarország és a Balkán, 158.

az Amerikába kivándorló népességtöbbséget inkább a Balkánon kell letelepíteni,⁵¹⁴ Cséry Szerbiára olyan földtörvényt kíván alkalmazni, hogy csak magyar honos birtokolhasson földet (mi ebben a meglepő, kérde, hiszen Romániában is van ilyen kirekesztő törvény), és eljut a kitelepítés gondolatáig (ami az etnikai tisztogatás „mérsékelt” formája). Hogy ezek után miért gondolta, hogy kívánsága „nem erkölcstelen, nem jogtalan, nem méltánytalan”,⁵¹⁵ nem tudom (hacsak a *vae victis* jogán nem), mert a Kállayra előzményként történő hivatkozás csúsztatást eredményez (ti. Kállay az Al-Dunát akarta magyar telepésekkel benépesíteni, elválasztandó egymástól a délvidéki és szerbiai szerbeket. A boszniai telepítéspolitika pedig minden erőfeszítés ellenére kudarcot vallott, s Horvátországban sem volt átütő erejű a magyar cselédség nagybirtokon történő alkalmazása).⁵¹⁶

Ezen túlzó állítások kiragadásával nem csupán azt kívántam bizonyítani, hogy a magyar propaganda morális szempontból korántsem volt jobb, mint ugyanezzel vádolt szomszédainké, de azt is, hogy érvelése tudományosan sem állja meg a helyét.⁵¹⁷ Így aztán nem kell meglepődnünk, ha hasonló reakciókkal találkozunk a magyarság (vagy a magyar állam) irányában, és Párizsban érvelő tudósainknak sem kellett volna hangot adniuk megrökönyödésüknek, mikor ugyanazokkal az érvelési technikákkal találkoztak, amiket tudománytalanoknak tekintettek, de egyébként ők maguk kritikátlanul alkalmaztak. A magyar földrajz kitűnő példája a tudomány és politika egymásra találásának, a célokkal való azonosulásnak és a hatalom kritika nélküli kiszolgálásának. (Hogy melyik fél hatott jobban a másikra, az mellékes).

514 A turanista Sassi szerint az európai kivándorlók 15%-a magyarországi. Ő viszont osztja Bekics nézetét, hogy a rossz földbirtokeloszláson belső kolonizációval lehet segíteni, s ez az állam szempontjából is hasznosabb. Sassi Nagy L.: A Magyar-török, 7–11.

515 Cséry Lajos: Az új honfoglalás. Bp., 1915. 21–23. „Nekünk nem a szerb nép kell, hanem a szerb föld. Az kell, hogy ez a föld nekünk teremjen, bányáit, erdeit mi aknázzuk ki, és a mi népünk lakja... a világpiacra, ahol minden állam a kolóniákból meríti gazdagságát, oly állam, mely nem bír kolóniával, azokkal nem concurálhat”. Idézi Dupcsik Cs.: A Balkán képe, 91.

516 A kormányzati törekvésekről lásd: Makkai Béla: A magyar kormányzat „Boszniai actiója” (1909–1919). Századok 130, 1996/2. 341–381.

517 Itt nem az érvrendszer változatosságáról (hiszen az önmagában nem tudománytalan), hanem annak belső inkohérenciájáról van szó.

Az MFT a lapkiadáson és az ideológiai alapvetés terjesztésén túl is igen aktív szervezői szerepet játszott. Teleki Pál 1916-ban önálló tudományos folyóiratot akart indítani „Balkán Kutatás” címen és céljával. Teleki és Cholnoky Jenő memorandumban fogalmazta meg, hogy fel kell állítani a Magyar Földrajzi Társaság Keleti Bizottságát (miként az akadémian), melynek elsődleges feladata a magyarság őshazáinak, a magyarság keleti gyökereinek, a keleti területek és a Balkán kutatása lehetne. Szintén az MFT támogatásának köszönhetően Temesváron jött létre a háború alatt a Temesvári Balkán Iroda, mely elsődleges feladatának tekintette a Balkán kutatását, a magyar-balkáni kapcsolatok sokoldalú elemzését. Az iroda földrajzi jellegű publikációi közül kiemelkedik Fodor Ferenc (a magyar földrajztudomány máig besorolhatatlan személyisége). Fodor két rövid művének az a jelentősége, hogy felerősítette a magyar földrajztudományban már korábban is jelenlévő felfogást, hogy a Balkán szárazföldi, különösen vasúti közlekedésének, európai csatlakozásának a kulcsa Magyarország kezében van. Ebből fakadóan Magyarország kulcsszerepet játszik a Balkán jelene és jövője szempontjából. Az intézet továbbfejlesztése céljából 1916–1918 között többször felmerült annak szükségessége, hogy Szegeden felállítsanak egy komplex területi kutatásokkal foglalkozó Balkán Akadémiát, melynek élére az ambíciózus Fodor Ferencet javasolták,⁵¹⁸ aki 1917–1918-ban Boszniában és Hercegovinában folytatott kutatást az MFT és az Akadémia Keleti Bizottságának párfogásával.⁵¹⁹

Ha megnézzük a Turán című folyóirat címlapján felsorolt személyeket, akkor egyértelmű, hogy 1914 után egyfajta ernyőszervként szolgált a kelet kutatásában érdekelt – igen eltérő diszciplinákat képviselő – személyek számára (akik többsége mellesleg az újonnan felállított akadémiai bizottságok tagjai is voltak), ahol egykori kapcsolatai révén még a KKA is képviseltette magát, Nopcsa révén pedig Thallóczy és a Balkánon érdekelt diplomáciai körök is. S hogy a turanizmus eszméje (azaz a birodalmi gondolat) mennyire áthatotta a „tiszta” gazdasági (s nem geopolitikus) gondolkodókat is 1914 után arra igen jó példa a Keleti

⁵¹⁸ Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás, 25.

⁵¹⁹ Győri Róbert – Jobbit, Steven: Fodor Ferenc önéletrajza. ELTE, Eötvös József Collegium, 2016. 'Curriculum vitae' 109.

Kereskedelmi Akadémia egyik kiadványának előszava, ahol az szerepel, hogy „a faji rokonságon alapuló testvér-érzés, mely köztünk és a török és bolgár nemzet között már eddig is létezett, a sikeresen együtt vívott háborúban soha ki nem irtható mély gyökeret vert.”⁵²⁰ Mindezek alapján a Turáni Társaság hatása az első világháború idején sokkal jelentősebb lehetett, mint ahogy azt Ablonczy Balázs a két világháború közötti időszakra vonatkozóan könyvében feltételezte.⁵²¹

A balkáni és keleti pozíciók erősítéséhez köthető nem gazdasági jellegű kísérletek közül említést érdemel még Karácson Imre konstantinápolyi tudományos célú kiküldetése (Thallóczy javaslatára 1907–1911 között kutatta a török levéltárak magyar vonatkozású anyagait),⁵²² az első budapesti imám meghívására tett kísérlet,⁵²³ a debreceni egyetemre tervezett török tanszék (melynek maradandó emléke Thallóczy naplóbejegyzése, hogy az integrálni kívánt bosnyák diákokkal szalonnát etettek a helyiek),⁵²⁴ s az államilag nem támogatott, de eltűrt fegyvercsempészet a balkáni szövetségesek irányába.⁵²⁵ De ide tartoznak a nemzetteremtési tervek, Kállay kudarcba fulladt – eredetileg az ortodoxokra és katolikusokra is kiterjesztett – bosnyák nemzetkonceptiója, továbbá az albán nemzeté (itt viszont sikeres volt a vallásilag megosztott törzsek nyelvi nemzetté agglomerálása) és ide kötődik Kmoskó Mihály szíriai küldetése is (jóllehet ez nem a magyar állam, hanem a Vatikán keretein belül zajlott).⁵²⁶

520 Nagy Ferenc: Előszó. In: Bulgária és Törökország...

521 Ablonczy Balázs: Keletre, magyar!

522 Fodor Pál: Karácson Imre (születésének 125. évfordulóján.) *Keletkutatás*, 1989. tavasz, 109–115.

523 Fodor Pál: A budapesti imám, 315.

524 OSZK, Kézirattár, Thallóczy, Fol. Hung. 1677. Bosniaca, 1912. nov. 10.

525 Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One. Szerk. Sinan Kuneralp és Gül Tokay. Istanbul 2011. Vol. I. Nr. 717. Usko Santori cementgyáros, volt k.u.k. tiszt leveleket és lőszert csempésztett a cement közé rejtve az IMRO számára. Thallóczy albán bizalmasán, Zef Zuranin keresztül csempésztetett fegyvert a Balkán-háborúk idején, melyről az OMM hatóságok is tudtak. OSZK Kézirattár, Thallóczy, Fol. Hung. 1677. Bosniaca, IX/1. 544–45.

526 Ormos István: Egy életút állomásai.

Kísérlet a birodalmi külpolitika összehangolására a világháború előestéjén

A legérdekesebb, hogy miközben mindenünnen a gazdasági – majd később a területi expanzió – szükségességét halljuk, a magyar gazdaság teljesítménye a Balkánon egyáltalán nem ad optimizmusra okot, sem a nagyhatalmakkal, sem a Monarchiával, de még a Balkáni államokkal összevetve sem!⁵²⁷ Elegendő, ha megnézzük a szerb és román importból való részesedés (és érték) változását, vagy a vasúti forgalmat – mindezt ráadásul Havass Földrajzi Közlemények lapjain megjelentetett adatai alapján (2–3. ábra). Réthy Dezső adatait (1889) összevetve Szende Gyula, majd Strausz Adolf adataival (1913), az egy főre jutó növekedés értéke nem nagy. De a Magyar-Bosnyák Gazdasági Központ tanulmánya sem látta rózsásnak a helyzetet: a Balkán Magyarország számára volt fontos, exportja 18%-a került ide (míg a Monarchia egészét tekintve ez 13%), miközben a Monarchia részesedése Szerbia és Románia importjából 90%-ról és 50%-ról a felére esett, bár az abszolút értékek némileg nőttek.⁵²⁸ Ezzel szemben a németek részesedése Romániában 11-ről 33%-ra, Szerbiában pedig a disznóháború után nulláról 27%-ra nőtt.⁵²⁹ A Monarchia kivitele szempontjából a Balkán igen fontos volt a többi országgal összevetve – s ez az egy főre vetített értékeket tekintve is igaz –, de fordított relációban, a Balkánról behozott termékeket tekintve egyáltalán nem volt jelentős a Monarchia piacként a Balkán számára, megerősítve a viszony aszimmetrikus jellegét. (2–3. ábra). Mivel adatainkat úgy válogattuk, hogy 1906 előtt csak Magyarországot, 1906 után viszont a Monarchiát ábrázoltuk, világos, hogy (1) a Monarchia balkáni kereskedelmi többlete *nem* a magyar fél exportjából származott⁵³⁰ (annak ellenére, hogy a balkáni piac Magyarország számára volt fontosabb az összexport irányai alapján), (2) az egy főre jutó magyar exportérték egyáltalán nem jelentős a Balkán

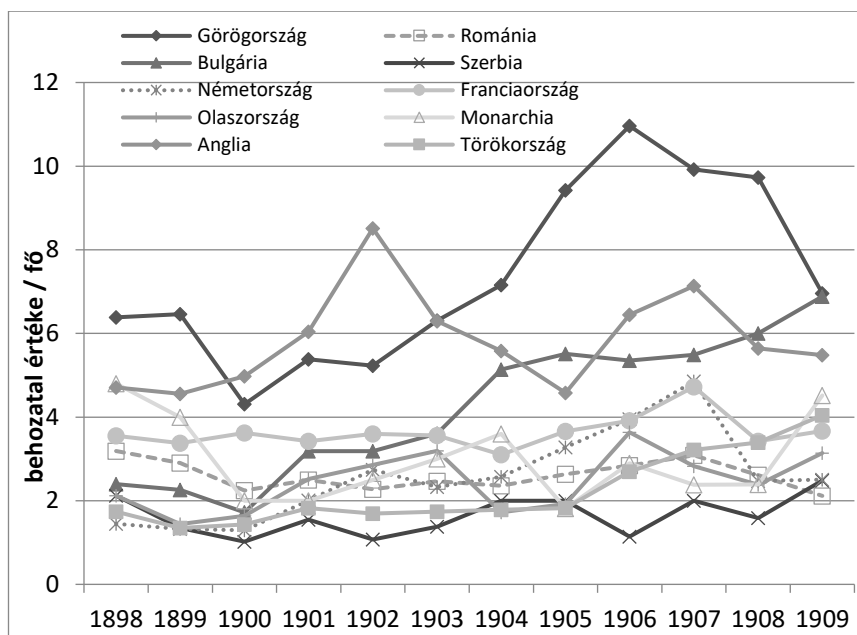
527 Tulajdonképpen Hoitsy és Cséry álláspontja logikus: mivel a gazdaságpolitika nem volt sikeres (akár belső gyengeségünk, akár a külföldi riválisok, akár az 1903–1913 közötti kedvezőtlen külpolitikai fordulatok miatt), ennek sikerét a külpolitikai helyzet rendezésével kell előmozdítani - ami implicite a magyar gazdaság gyengeségének beismerése is egyben.

528 Kereskedelmünk a Balkán országokkal. A Balkán statisztika tanulságai. Bp., 1916. 3–11.

529 Dupcsik Csaba: A Balkán képe, 102.

530 Szegh Dezső hasonló megállapítást tesz, de csak Szerbia és Bosznia esetében.

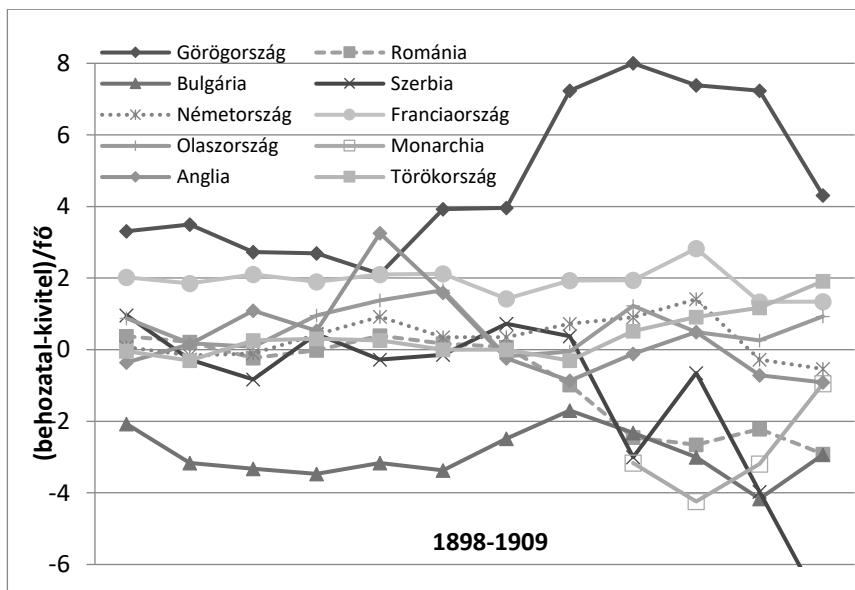
többi országához vagy a hatalmakéhoz viszonyítva. További nehézséget jelentett a Monarchia számára, hogy a Balkánon Románia és Szerbia is elég sokáig pozitív külkereskedelmi mérleggel rendelkezett és hogy az események alakulása hosszú távon egyáltalán nem a Monarchiának kedvezett.⁵³¹ Ezért írhatta Szekfű, hogy „a magyar imperializmus védelemnek sem jó, sem elég, sem komoly nem volt [...] szófia beszéd [...] a középosztály egy kis, újságolvasó rétegének frázisokban megnyilvánuló jámbor kívánsága, melyet tetté és cselekvéssé fokozni még csak nem is kíséreltünk.”⁵³²

2. ábra. A Balkánról való behozatal egy főre eső értéke

531 Románia (1886–1893-as vámháború), majd Szerbia (1906–1911) gazdasági önállósulásával a Monarchia jelentős pozícióvesztést volt kénytelen elkönyvelni a Balkánon. 1905-ben Szerbiából a behozatalunk 57,281.000 K s kivitelünk oda 10,929.000 K volt. 1910-ben behozatalunk 7,921.000 K-ra, kivitelünk pedig 4,948.000 K-ra apadt. Ezzel ellentétben a német kereskedelem dinamikus volt.

532 Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bp., 1989. 304.

3. ábra. A Balkánról való behozatal és kivitel különbségének egy főre eső értéke

5. táblázat. A Balkánra irányuló magyar export értékének változása 1868–1906 között a Monarchia balkáni exportjával összevetve

	1868	1889	1899	1900	1905	1906	1909
Magyarország	40	50	48,7	41,2	56,9		
Monarchia						303	273,5

Ami a gazdasági elképzeléseket illeti, a magyar tervek realizálására csak a birodalmi koncepció keretein belül nyílt reális lehetőség és ott is csak kedvező külpolitikai konstelláció esetén. A birodalmi célokat illetően 1912. november 2-án Berchtold egyértelműen megfogalmazta (miként tette Aehrenthal 1908 elején), hogy a Monarchia legfontosabb gazdasági követelése a szabad kijutás Szalonikibe. A nagy nehezen közös nevezőre hozott magyar és osztrák elképzeléseket tartalmazó 1913-as „*Program für die wirtschaftlichen Vereinbarungen mit den Balkanstaaten*” c. tervezet (már a címe is sokatmondó, s ennek előjátékaként 1912 márciusában valóban aláírásra került egy bolgár-osztrák-magyar kereskedelmi szerződés) előmunkálatai szerint először Montenegrón és Albánián keresztül kell egy

vasútvonalat kiépíteni az Adria partja mentén, majd rácsatlakozni a görög hálózatra.⁵³³ Másodsorban meg kell építeni a Szandzsák-vasutat, harmadszor egy vasútvonalat Monasztir és az albán tengerpart között, s ez utóbbi két vonal egy osztrák társaság tulajdonába kerülve biztosítaná a Monarchia gazdasági érdekeit. Ezen kívül Konstantinápoly és Szaloniki felé új összeköttetést kell kiépíteni a román és bolgár vasúthálózat összekapcsolásával. Így a Monarchia függetlenné válhatna a szerb vasúthálózattól és Albánián keresztül elérhetné Szalonikit, egyben megakadályozhatná az Otrantói-szoros lezárását. A szerbeknek cserébe kompenzációként engedélyezett Duna–Adria ellenvasút a Timok völgyén át Nišen keresztül Durazzó felé tartana, így az oroszok a tengerszorosokat elkerülve kijuthatnak a Mediterráneumba a román, szerb és albán vasúthálózaton át.⁵³⁴

Ezen tervek Szerbiát is érintették. Szerbia gazdasági alávetése legkonkrétabb formában 1913 elején jelentkezett a Balkán-háborúk folyamányaként. A Thallóczy naplójából is rekonstruálható politikai követelések mellett – mint hivatalos lemondás Boszniáról; a Narodna Odbrana betiltása – geopolitikai és gazdasági törekvések egyaránt körvonalazódtak, mint kompenzáció a Monarchiának a Szandzsákban Plevlje és Prijepolje térségében – ez a Szandzsák-vasút hátszaga lett volna; a Drina hajózhatóvá tétele; a montenegrói Lovčen-hegy átadása – ez uralta az adriai partot, enélkül a dalmát-albán vasút a montenegrói ágyúk tüzésnek lettek volna kitéve; az Užice–Vardište vasútvonal megépítése, mely összekötné Boszniát Szerbiával, leágazással a Morava irányába; szabad kereskedelem 1917-ig, majd vámunió; a Szarajevo–Mitrovica–Szaloniki vasút kiépítése osztrák vállalkozók felügyelete alatt hat éven belül.⁵³⁵ Ha ezeket a pontokat összevetjük az 1914-es ultimátummal, akkor nem sok

533 HHStA PA I. Kt. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. Nr. 14. fol. 152–163. Politische und wirtschaftliche Erwägungen zur Balkankrise. Handelspolitisches Aktionsprogram szerint szükséges a Szkutari-Alessio-Dibra-Monasztir vasútvonal megépítése, valamint délebbre, a görögökkel megegyezve egy albán-görög vasút Szaloniki-Üszküb felé a Grevena-Kasztoria-Florina-Monasztir szakaszon. Ezek egyértelműen a Monarchia szaloniki irányú expanzióját kísérelték meg elősegíteni.

534 Uo.

535 OSZK Kézirattár, Thallóczy, Fol. Hung. 1677. Bosniaca, XI/1. 398–400. (1913. január 9.)

különbséget látunk a gazdasági követeléseket illetően, s következményeiben ugyanúgy a szerb szuverenitás megcsonkítását jelentették volna. 1913-ban azonban német ellenzés miatt az osztrákok végül is feladták Szerbia Monarchiához való kötését (egyébként sem volt sok realitása).⁵³⁶ A végleges tervezetben („*Program für die wirtschaftlichen Vereinbarungen mit den Balkanstaaten*”) így Szerbia bevonása a vámunióba már nem is került szóba, csak Montenegróé. Nem tiltották meg a szerb sertésexportot, de a magyarok tiltakozása miatt csak Bosznián át engedélyezték az állatok szállítását.⁵³⁷ A levantei kereskedelem szabadsága és Szaloniki szabad kikötővé nyilvánítása voltak a további feltételek. 1913. február 16-án a közös minisztertanácson felfüggesztették a Montenegróval való vámunió tervezetét is a diplomáciai helyzetre való hivatkozással. Ezzel véget értek a gazdasági bekerítést célzó, realitást nélkülöző tervek.

Az (osztrák-) magyar politika Balkánra gyakorolt és máig legjelentősebb hatásának a bosnyák (igaz korlátozott formájában) és az albán nemzet megteremtését tekinthetjük. Azaz, *a Balkánon nem a magyar gazdasági, hanem kulturális behatolás volt számottevő*. Ilyen szempontból – a szintén ehhez a körhöz kapcsolódó – Klebelsberg kultúrfölény elmélete és a turanizmus beillesztése a század eleji kaleidoszkópba is érthetőbbé válik.

536 A németek pedig nem támogattak olyan elképzelést, mely számukra semmit sem használt volna (a Monarchia ódzkodott német hitelt igénybe venni a koncepcióhoz).

537 HHStA PA I. Kt. 493. Liasse XLV/4. Nr. 6. fol. 164-169. Program für die wirtschaftliche Vereinbarungen... A tervezet kedvezményei között szerepelt, hogy Szerbia sertés- és marhabehozatalát az 1908-as 70 ezerről, illetve 30 ezerről 1915-re a duplájára kell emelni. Ugyanakkor a kedvező török vámokat az új államok területére jutott török birtokokon a kis államok által megszabott tarifák váltották fel, ami pl. a dohány esetében nagyobb volt, mint Törökországban. A Monarchia követelte, hogy kereskedelme ne szenvedjen kárt az új határok miatt, azaz a vámok csökkentését.

Felhasznált irodalom

- Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat (MBFSZ), Gyűjteményi Osztály, Tudománytörténeti Gyűjtemény: Hantken Miksa, id. és ifj. Lóczy Lajos, Szontágh Tamás és Nopcsa Ferenc hagyatéka.
- Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZsLt), 45f. Burián István iratai, 10.43. Thallóczy emlékirata (1913).
- Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, Budapest. Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai sztenographalt részének átírása. Fol. Hung. 1677. Bosniaca.
- Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (ÖStA HHStA) PA I Allgemeines, 9 Personalia, Kt. 766.
- ÖStA HHStA PA I. Kt. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. Nr. 6. fol. 164–169. Program für die wirtschaftliche Vereinbarungen mit den Balkanstaaten.
- ÖStA HHStA PA I. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. fol. 182–188. Übersicht der bei den Verhandlungen mit Serbien und Montenegro vom Standpunkte der politischen und wirtschaftlichen Interessen.
- ÖStA HHStA PA I. Kt. 493. Balkankonflagration, Liasse XLV/4. Nr. 14. fol. 152–163. Politische und wirtschaftliche Erwägungen zur Balkankrise. Handelspolitisches Aktionsprogram.
- Ablonczy Balázs*: Keletre, magyar! - A magyar turanizmus története. Bp., 2016.
- Ablonczy Balázs*: A Turáni Társaságban. <http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a-turani-tarsasagban/>
- Ábrahám Barna*: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio* 18, 2007/2.
- Alexics György*: Román-magyar és magyar-román zsebszótár. Bp., 1916.
- Andrássy politikája. *Budapesti Hírlap*, 1901. február 10. 1–2.
- Asbóth János*: A bosnyák bogumilek az Árpádok és Anjouk korában I. *Budapesti Szemle* 97, 1885. 25–53.
- Asbóth János*: Bosznia és Hercegovina. Bp., 1887.
- Balkáni piacok a háború után. Gazdasági ismertető. XVII-XX. füzet. Gümöldsina, Drinápoly, Dedeagacs, Xanthi. Bp., Az M. Kir. Kereskedelmi Múzeum kiadványa, 1914.
- Bátky Zsigmond*: Bulgária. *Földrajzi Közlemények* 43, 1915/8-9. 321–332.
- Beksics Gusztáv*: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bp., 1884.
- Beksics Gusztáv*: Új korszak és politikai programja. Bp., 1889.
- Beksics Gusztáv*: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp., 1899.
- Berinkei Dénes*: A Török Birodalom jogi állapotai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp., 1916. 95–107.

- Bertényi Iván: A "magyar birodalmi gondolatról" – az I. világháború előtt. *Kommentár* 2, 2007/4. 40–56.
- Bíró László: A jugoszláv állam 1918–1939. Bp., 2011.
- Boross László: A Habsburg Monarchia. *Huszedik Század*, 1914/1.
- Bottlik Zolt – Kőszegi Margit: A magyar földrajztudomány Balkán képe a XX. század elején. In: Dimenziók. FUT – Földrajz – Utazás – Történelem. Szerk.: Lendvai Tímár Edit – Berta Erika – Pravetz Beáta. Bp., 2018. 115–123.
- Brunhes, Jean: Emberföldrajzi problémák. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913/7.
- Bulgária gazdasági fejlődése és közgazdasága. *A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai*. 6. szám. Bp., Pallas, 1917.
- Carlgren, W. M.: Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Uppsala, 1955.
- Cholnoky Jenő: Az északnyugati Balkán térképe. *Földrajzi Közlemények* 37, 1909.
- Cholnoky Jenő: A Balkán félsziget népei. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913. 50–54.
- Cholnoky Jenő: A háború és a földrajz. *Földrajzi Közlemények* 42, 1914.
- Cholnoky Jenő: Magyarország természetes déli határa. *Magyar Figyelő*, 1914.
- Chlumecky, Leopold von: Österreich–Ungarn und Italien. 1907.
- Concha Győző: A magyar faj hegemoniája. Bp., 1890.
- Csaplár-Degovics Krisztián: Az első magyar–albán szótár születése. *Világtörténet* 100, 2017/3.
- Csaplár-Degovics Krisztián – Lumniye Jusufi: The Birth of the First Albanian-Hungarian Dictionary (1913). In: Relations between Albanians and Austro-Hungary (Austria) by mid XIX century to our days: Marrëdhëniet e popullit shqiptar me Austro-Hungarinë (Austrië) nga mesi i shek. XIX deri në ditët tona. Fehari Ramadani / Bajram Kosumi / Ylber Sela (red.shk.): Skopje, 2016. 87–102.
- Csaplár-Degovics, Krisztián: Ludwig von Thallóczy und die Albanologie: Skizzen eines Experiments zur Nationsbildung. In: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Hrsg.: Dževad Juzbašić, Imre Ress. Sarajevo–Budapest, 2010. 141–148.
- Csaplár-Degovics, Krisztián: Lajos von Thallóczy und die Historiographie Albaniens. *Südost-Forschungen* 68, 2009. 205–246.
- Csaplár-Degovics Krisztián: Birodalom, propaganda, turanizmus és iszlám: László Zoltán birodalmi életrajza. Bp., MTA BTK, 2019.
- Cséry Lajos: Az új honfoglalás. Bp., 1915.
- Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* 15, 2000/1–2.
- Darkó Jenő: A Balkán és a magyar tudomány. *Budapesti Hírlap*, XXXVI. évfolyam 37. szám. 1916. február 6.
- Darkó Jenő: Magyar-bolgár-török testvériség. *Budapesti Hírlap*, XXXVI. évfolyam 120. szám. 1916. április 30.
- Demeter Gábor: A Balkán felosztására vonatkozó elképzelések a XIX. sz. közepétől 1913-ig. In: A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Szerk. Árvay Viktor – Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor. Bp., 2005.
- Demeter, Gábor: Hungarian travellers' and emigrants' images of Turkey from the 16th to 19th centuries, In: Sights and Insights: Interactive Images of Europe and the Wider World. Szerk. Mary Harris. Pisa, 2007. 123–143.

- Demeter Gábor: Az utazó és az ügynök. In: Dimenziók. FUT – Földrajz – Utazás – Történelem. Szerk.: Lendvai Tímár Edit – Berta Erika – Pravetz Beáta. Bp., 2018. 131–143.
- Deusch, Engelbert: Der Aufstand der Malesia e Mbishkodres von 1883 und das Verhältnis der albanischen Katholiken zu Österreich-Ungarn. *Südost-Forschungen* 63–64, 2004–2005, 261–301.
- Diószegi István: Ausztria-Magyarország és Bulgária a san stefanói béke után (1878–1879) Akadémiai, Budapest, 1961. (Értekezés a történeti tudományok köréből 23).
- Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században. Bp., 2005.
- Báró Eötvös József: Naplójegyzetek – gondolatok. Szerk.: Lukinich Imre. Bp., 1941.
- Erődi Béla: Török mozaik. Bp., H. é.n. (Terebess Ázsia E-Tár) <http://terebess.hu/keletkul-tinfo/erodi.html>
- Erődi Béla: Földrajzi és népismeri tanulmányaim európai Törökországban az 1869-iki felvételt alkalmával. *Földrajzi Közlemények* 2, 1874. 65–88.
- Erődi Béla: Hercegovina. *Földrajzi Közlemények* 3, 1875.. 326–349.
- Erődi Béla: Albánia és az albánok. *Földrajzi Közlemények* 4, 1876. 201–217.
- Erődi Béla: Montenegró. *Földrajzi Közlemények* 4, 1876. 201–223. 241–251.
- Erődi Béla: Kazanlik vidéke és a rózsá-olaj. *Földrajzi Közlemények* 5, 1877. 257–261.
- Erődi Béla: Bosznia. *Földrajzi Közlemények* 6, 1878. 288–302, 321–336.
- Erődi Béla: A Balkán-félsziget a berlini kongresszus után. *Földrajzi Közlemények* 7, 1879. 20–28.
- Faludi O.: Magyarország szerepe a magyar-bolgár gazdasági viszony kiépítésében. Temesvár, 1917
- Fényes Elek: A Török Birodalom leírása, történeti, statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1854.
- Fényes Elek: Az orosz-török háború. Pest, 1854.
- Fodor Ferenc: Az Adria-kérdés és a magyar tengerpart. *Katolikus Szemle* 30, 1916/3.
- Fodor Ferenc: A turáni államok jövődő békéjének földrajza I-II. *Turán*, 1917/8–9.
- Fodor Ferenc: Botanikai kirándulások, 1917. Kézirat: H-20/1 28-97. 3/8, 1917. Budapest, Magyar Vízügyi Múzeum Dokumentációs Gyűjtemény
- Fodor Pál: Karácson Imre (születésének 125. évfordulóján.) *Keletkutatás*, 1989. tavasz, 109–115.
- Fodor Pál: A budapesti imám. Kísérlet a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911). *Történelmi Szemle*, 2017/2.
- Fónagy Zoltán: Bosznia–Hercegovina integrációja az okkupáció után. Egy orientális tartomány nyugatosítása a közös minisztertanási jegyzőkönyvek tükrében. *Történelmi Szemle* 56, 2014/1. 27–60.
- Führer Lajos (vadmezői): Néprajzi jegyzetek Montenegróból. *Földrajzi Közlemények* 41, 358–371.
- De Gerando Felix: Magyarország és a Szandzsák-vasút. Magyarország külpolitikája és a Szandzsák vasút. Kolozsvár, Ellenzék Könyvnyomda, 1908.
- Gönczy Béla: A magyar – dalmát vasút. *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Heti Értesítője* 1908/7–8. sz.
- Gratz Gusztáv: Bosznia Kállay halála korában. *Husadik Század*, 1904/1.
- György Endre: Keletre magyar! Bp., 1877.
- Györffy István: Magyarország régi balkáni birtokai. In: Írásai a Balkánról és Törökországról a szerző saját fotográfiáival. Bp., 2001.

- Győrffy István: Dobrudzsa. In: Írásai a Balkánról és Törökországról a szerző saját fotográfiaival. Bp., 2001.
- Győrffy István: Moldva. *Földrajzi Közlemények* 44, 1916.
- Győri Róbert – Jobbit, Steven: Fodor Ferenc önéletráisa. ELTE, Eötvös József Collegium, 2016. 'Curriculum vitae'
- Havass Rezső: Dalmácia visszacsatolása a magyar birodalomhoz. *Földrajzi közlemények* 17, 1889.
- Havass Rezső: Dalmácia. Bp., 1905.
- Havass Rezső: A trializmus földrajzi szempontból. *Földrajzi Közlemények* 37, 1909.
- Havass Rezső: Antivari és az új montenegrói vasút. *Földrajzi Közlemények* 37, 1909/2.
- Havass, Rezső: Szegh Dezső: Duna—Adriai-vasút. *Földrajzi Közlemények* 38, 1910/6–7.
- Havass Rezső: A magyar—dalmát összekötő vasút jelentősége. *Földrajzi Közlemények* 39, 1911/1.
- Havass Rezső: A földrajzi elem a magyar nemzeti célok szolgálatában. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913.
- Havass, Rezső: Magyarország és a Balkán. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913/2.
- Hajdú Zoltán: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. *Balkán Füzetek* 1. Pécs 2003.
- Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Sajtó alá rendezte: Urbán Aladár. Bp., Gondolat, 1987.
- Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Sennyei és Kállay. Nyugat 5 (1912/2.). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00096/03084.htm>
- Hegedűs Lóránt: A magyarság jövője a háború után. Politikai tanulmány. Bp., (2. kiadás) 1916.
- Heppner, Harald: Serbien im Jahre 1889 nach einem Bericht Ludwig von Thallóczy's. *Mitteilungen des Österreichisches Staatsarchiv* 41, 1900.
- Hézszer Aurél: A Balkán félsziget közlekedő útjai. *Földrajzi Közlemények* 44, 1916/9. 504–515.
- Hoitsy Pál: Jövönk s az uralkodóház, Geológia, mint politikai tényező. Bp., 1894.
- Hoitsy Pál: Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai. Bp., e. n. [1902].
- Horváth Jenő: A Balkán kérdés utolsó fázisa. Külügyi Könyvtár II. 1895–1920. Bp., 1921.
- Horváth Ödön: Albánia. Bp., 1902.
- Horváth Ödön: Albánia (I-II). *Budapesti Szemle* 111, 1902.
- Horváth Róbert: A közgazdasági elemzés Berzeviczy Gergely műveiben. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef Nominatae*. Szeged, 1971.
- Irinyi Károly: Mitteleuropa tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás. Bp., Akadémiai, 1973.
- Jászi Oszkár: A balkán bonyodalmak. *Husadik Század*, 1909. 321–340.
- Jászi Oszkár: A közép-európai gazdasági közeledés. *Husadik Század* 31, 1915.
- Jászi Oszkár: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Bp., 1918.
- Jelentések a Magyar Tudományos Akadémia Balkán-expedíciójáról. Pécsi Albert Ideiglenes jelentése 1917 április—augusztus havában végzett balkáni tanulmányútjának eredményeiről. *Akadémiai Értesítő* 29, 1918. 106–113.

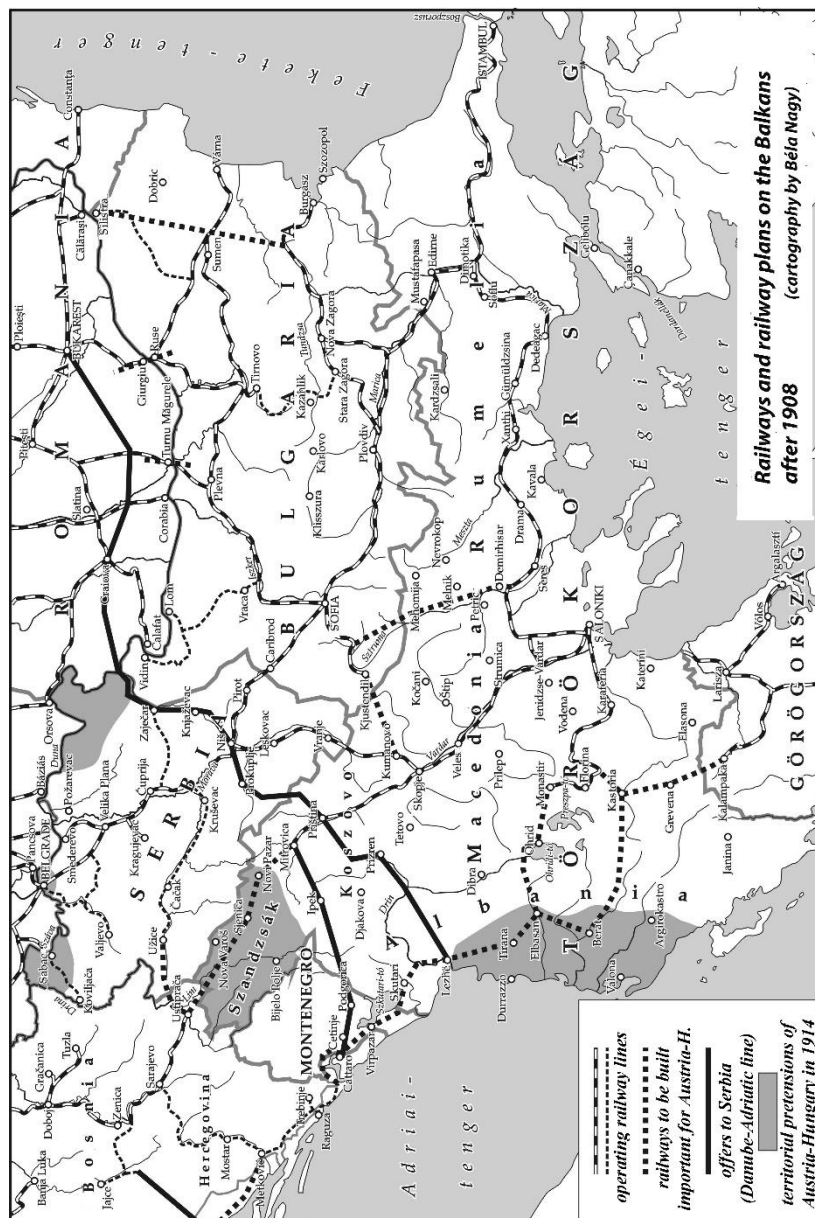
- Jobbitt, Steven A.E.: Fodor's Field Diary and the Writing of the Hungarian Imperial Self during World War I. CLCWeb: Comparative Literature and Culture 17, 3 (2015): Thematic Issue Life Writing and the Trauma of War. Ed. Louise – O. Vasvári and I-Chun Wang <<http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol17/iss3/17>>
- Kállay Béni: A szerb felkelés története. II. Hátrahagyott kézírataiból kiadta Thallóczy Lajos. Bp., 1909. (Függelék: Kállay Béni utazásai Szerbiában és Boszniában).
- Kállay Béni: Magyarország a Kelet és a Nyugot határán. Bp., 1883. http://real-eod.mtak.hu/4136/1/MTA_Konyvek_219081_000871747.pdf
- Kállay Béni: A mohamedánság helyzete Boszniában. *Budapesti Szemle* 103, 1900.
- Kanitz, Fülöp Felix: Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1860–1879. Renger'sche Buchhandlung, Leipzig, 1882.
- Katus László: A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdésről 1849-1867 között. In: Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok történetéből. Bp., 1987. 147–185.
- Keleti Bizottság. Előzetes jelentés. *Akadémiai Értesítő* 25, 1914. 127–129. http://real-j.mtak.hu/97/1/AkademiaiErtesito_1914.pdf
- Keleti Károly: A Balkán félsziget némely országainak és tartományainak közgazdasági viszonyai. *Budapesti Szemle* 42 (101. sz.) 1885. 214–248.
- Keleti Károly: A Balkán félsziget némely országainak és tartományainak közgazdasági viszonyai. Bp., 1885.
- Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. Bp., 1908.
- Képviselőházi Napló, 1875. XI. kötet.
- Képviselőházi Napló, 1910. XXV. kötet.
- Kerepeszki Róbert: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében. *Történeti Tanulmányok XIII*, Debrecen, 2005. 229–253.
- Kereskedelmünk a Balkán országokkal. A Balkán statisztika tanulságai. Bp., 1916.
- Királyfi Árpád: Bosznia szerepe kivándorlási politikánkban. Bp., 1908.
- Kogutowitz Károly: A Balkán félszigetről. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913/1.
- Korizmic László: Jelentés a dunai hajózásról, s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett útjának eredményeiről... a Magyar Gazdasági Egyesület 1858. évi nov. 17-ki közgyűlésén. *Budapesti Szemle* 4. 1858. 427–449.
- Korizmic László: Törökország földbirtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól. Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztály Közlönye, I. kötet. II. 1860.
- Köszei Margit: A magyarországi Balkán-kutatás kezdetei: korai interpretációk a „mi Keletünkéről”. In: Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája. Szerk.: Bajmócy Péter. Szeged, 2010.
- Köszei Margit: Az intézményes Balkán kutatás és a „Mi Keletünk”. A nagyhatalmi gondolat átmentése Trianon után. In: Dimenziók. FUT – Földrajz – Utazás – Történelem. Szerk.: Lendvai Tímár Edit – Berta Erika – Pravetz Beáta. Bp., 2018. 123–131.
- Kúnos Ignác: Néhány szó intézetünkéről. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp., 1916.
- Kúnos Ignác: Oszmán-török nyelvkönyv. Bp., 1905.

- dr. Lábán Antal: Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai. A magyar tudományos akadémia kiadása 1914. Bevezetés. Pulszky Ferencz a tudományban és a közéletben. Írta: Marczali Henrik.
- Lengyel Géza: Utazás a meghódított Szerbiában. Bp., 1916.
- Loidl, Simon: Europe is zu enge geworden. Kolonialpropaganda in Österreich–Ungarn 1885 bis 1918. ProMedia, 2017.
- Lovrenović, Dubravko: Ungarische-bosnische Beziehungen und die Religionsgeschichte des Mittelalterlichen Bosnien im Werk von Lajos Thallóczy. In: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Hrsg.: Dževad Juzbašić, Imre Ress. .Sarajevo–Budapest 2010.
- Lóczy Lajos: Geológiai tanulmányok nyugat Szerbiában / Geologische studien im westlichen Serbien. Berlin – Leipzig 1924. (A III. kötet 1926-ban jött ki).
- Lóczy Lajos: Nyugat-szerbiai tanulmányutam. *Földrajzi Közlemények* 48, 1920.
- Luedecke, Chr. W.: Beschreibung des Türkischen Reiches nach seiner Religions- und Staatsverfassung. 2. Theil, Leipzig, 1778.
- Makkai Béla: A magyar kormányzat „Bosniai actiója” (1909–19019). *Századok* 130. 1996/2. 341–381.
- A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei. 69. pont. *Akadémiai Értesítő* 24, 1913.
- A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei. *Akadémiai Értesítő* 27, 1916. 149–153.
- Megnyitó beszéd a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet ig. tanácsának alakuló ülésén. *Századok* 51, 1917.
- Márki Sándor: A Balkán-félsziget első magyar falitérképe. *Földrajzi Közlemények* 32, 1904.
- Milleker Rezső: Szerb Ádria-politika. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913.
- Mittelman Nándor: Bulgária valutaviszonyai és bankjai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp., 1916. 81–95.
- A mohamedánság helyzete Boszniában. 1900. (Die Lage der Mohammedaner in Bosnien. Wien, 1900).
- Nagy Ferenc: Előszó. In: Bulgária és Magyarország. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp., 1916.
- Nagy Miklós Mihály: Balkán-kép vagy a Balkán képei? A Balkán-félsziget a magyar katonai utazási irodalomban. *Közép-Európai Közlemények* 5, 2012/1.
- Nagy Norbert: A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918). *Balkán Füzetek* 7. Pécs 2010.
- Németh József: Szerbia. *Földrajzi Közlemények* 43, 1915/1.
- Németh József: Ó-szerbia és szerb-Macedónia közgazdasági leírása. Bp., 1916.
- Németh József: Szerbia leírása. Bp., 1918.
- Nemes, Robert: The Once and Future Budapest. DeKalb: Northern Illinois UP, 2005.
- Nopcsa Ferenc: A legsötétebb Európa. Bp., 1911.
- Ormos István: Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály (1876–1931). Bp., 2017.
- Palotás Emil: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881. Bp., Akadémiai, 1982.
- Palotás Emil: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg Monarchia diplomáciájában, 1856–1883. Bp., Akadémiai, 1984.
- Pécsi Albert: A Novibazári szandzsák. *Földrajzi Közlemények* 41, 1913.

- Pejkovska, P.*: The Effect of Politics on Bulgarian-Hungarian Cultural Relations, 1880–1941. *Bulgarian Historical Review*, 1994, № 2, 121–130.
- Peykovska, Penka*: Hungarian-Bulgarian Relations in Education from the 1880s until the 1940s. In: *Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes*. Bd. 10. Bp., 2000. 233–239.
- Пейковска, П.*: Българо-унгарски научни взаимоотношения (XIX – средата на XX век). Sofia, 2005.
- Пейковска, П.*: Институционализиране на българо-унгарските културни връзки в края на XIX и първата половина на XX в. In: *Българи в Унгария. Материали от научната конференция, проведена в Будапеща на 9–10 ноември 1997 г.* Eds.: Пенева-Винце, Л., Петкова-Пападопулос, А. Будапеща, 1999. 80–96.
- Пейковска, П.*: Българо-унгарски научни взаимоотношения (XIX – средата на XX век). Sofia, 2005. 38–60.
- Пейковска, П.*: Българските общности в Унгария през XIX–XX век. Миграции и историко-демографска характеристика. Sofia, 2011. 215–223.
- Пейковска, П.*: Творческо общуване между унгарски и български езиковеди през втората половина на XIX и първите десетилетия на XX в. In: *Език и литература (Унгаристика в България, българистика в Унгария)*, 2011–2012, Nr. 3–4.
- Péter Jenő*: Földrajz, közgazdasági alapokon. Bp., 1911.
- Pinon, René*: Les peuples de la Macédoine. La Vie Contemporaine. 1908.
- Pollmann Ferenc*: Nopcsa Ferenc. In: *Magyarország az első világháborúban*. Szerk.: Szijj Jolán – Ravasz István. Bp., 2000.
- Popović, Miloš*: Nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból. Szabadka, 1865.
- Pulszky Ferenc*: Pulszky Ferencz töredékes észrevételei a Dunaszabályozás és a keleti kérdés iránt. Pozsonyban 1840.
- Radenić, Andrija*: Dnevnik Benjamina Kalaja, 1868–1875. Beograd–Novi Sad. 1976.
- Réthy Dezső*: Magyarország a Balkán piacain. Statisztikai tanulmány. Bp., 1889.
- Ress Imre*: A magyar Balkán-politika módosulásának indítékai az 1870-es évek elején. In: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Bp., 2004. 193–212.
- Ress Imre*: A szerb külpolitika és a Habsburg Monarchia dualista átalakulása (1865–1867). In: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Bp., 2004.
- Ress Imre*: A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években. In: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Bp., 2004.
- Ress, I.*: A nemzeti küldetés magyar és horvát értelmezése: Kállay Béni és Franjo Rački. In: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Bp., 2004.
- Ress Imre*: A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában a kiegyezés után 1867–1875. In: *Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából, 1785–2011*. Főszerk.: Csóka Ferenc. Bp., 2012.
- Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. *Mozgó Világ* 38, 2012/8–9. 6–18.

- Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: Nem élhetek birodalom nélkül. Szerk.: Volosin Hédi. Korridor kötetek. Bp., 2012. 41–82.
- Rozsnyai Károly: Rozsnyai gyors nyelvmesterei. Bolgár nyelv. Bp., 1900.
- Rubin László: Albánia állammá alakulása. *Huszedik Század* 20, 1919/3.
- Sándorffy Miklós: Bosznia–Hercegovina vasúthálózata és új vasútépítő tervezete. *Magyar Katonai Közlöny* 7, 1914/2. 152–156.
- Sassi Nagy Lajos: A Magyar–Török–Balkán gazdasági összeköttetés. Bp., 1909.
- Sokcsevičs Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Bp., 2011.
- Strausz Adolf: Bosznia története és néprajzi leírása. Bosnyák Föld és népe. Bp., 1881.
- Strausz Adolf: Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása. Bosnyák Föld és népe II. Bp., 1883.
- Strausz Adolf: A Balkán félsziget: Macedónia, Észak-Albánia és Montenegró. Bp., 1888.
- Strausz Adolf: Bolgár nyelvtan iskolai és magán használatra. Bp., 1893.
- Strausz A.: Szerbia közgazdasági viszonyai. *Iparosok olvasótára* 9, 1902/1–2. Bp., 1–90
- Strausz Adolf: Törökország. Ázsiai rész. Bp., 1905.
- Strausz Adolf: Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom. Politikai, gazdasági tanulmány. (A Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia segédkönyve). Bp., 1913.
- Strausz, Adolf: Grossbulgarien. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia 1917.
- Strausz, Adolf: Das Osmanische Reich. Posen–Leipzig–Budapest–Konstantinopel–Sofia. 1917.
- Szabó Dániel: A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918). Bp., Akadémiai, 1976.
- Szabolcsi Miksa: Boszniai útjegyzetek. [1995] Eredetileg: *Múlt és Jövő*, 1914/1–2.
- Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés - magyar nemzetiségi politika. 1867–1918. Pozsony 1995.
- Szathmáry György: Bosnyákország. *Budapesti Szemle* 13, 1877. (25. sz).
- Széchenyi István keleti utazása (1818–1819). Bp., 1999. <https://terebess.hu/keletkul-tinfo/szechenyi.html>
- Szegh Dezső: Magyarország a Balkánon. Gazdaságpolitikai tanulmány. Bp., 1908.
- Szegh Dezső.: Szerbia igényei és a keleti válság. *Katolikus Szemle* 23, 1909.
- Szegh Dezső: Gazdasági viszonyunk Bosznia–Hercegovinához. *Közgazdasági Szemle* 33, 1909.
- Szegh Dezső: A Duna–Adria vasút. *Közgazdasági Szemle* 34, 1910/4.
- Szegh Dezső: Európai–Törökország ipari viszonyai. *Közgazdasági Szemle* 36, 1912. 239–252.
- Szegh Dezső: Az albánok. *Katolikus Szemle* 27, 1913. 725–738.
- Szegh Dezső: Gazdasági feladataink Albániában. *Közgazdasági Szemle* 37, 1913.
- Szegh Dezső. Albánia mezőgazdasága. Bp., Stephaneum, 1914. 27.
- Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bp., 1989.
- Szemere Bertalan: Utazás Keleten a világosi napok után. Bp., 1999. <https://terebess.hu/kelet-kultinfo/szemere.html>
- Szende Gyula: Földrajz–statisztikai tabellák a Föld összes államairól. H. n., 1898
- Szende Gyula: Bulgária gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp., 1916.
- Szende Gyula: Törökország gazdasági viszonyai. In: Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai. Bp., 1916.

- Szilágyi Dezső beszédei, I. Bp., 1906. 168. <http://mek.oszk.hu/09300/09306/pdf/szila-gyi1.pdf>
- Iglói Szontagh Tamás dr.: A M. K. Földtani Intézet szerbiai tanulmányútja 1916. október 1-től november 8-ig. http://epa.oszk.hu/02900/02934/00070/pdf/EPA02934_mafi_evi_jel_1916_036-039.pdf
- Iglói Szontagh Tamás: Jelentés az 1916. év őszen Szerbia középső és nyugati részén tett geológiai tájékoztató utazásról.
- Szögi László – Zsidi Vilmos: Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia Történetéből (1892–1919). A Budapesti Corvinus Egyetem Levéltárának kiadványai, 12. Bp., 2007.
- Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/3. 313–360.
- Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp., 1984
- Téli műkiállítások. *Katolikus Szemle* 28, 1914/2.
- Thallóczy Lajos: Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp., 1882.
- Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk. Budapest, 1884
- Thalloczy, Ludwig von: Beiträge zur Kenntnis de Bogumilenlehre. Wiss. Mitt. Bosnia-Herzegowina III. Vienna, 1895.
- Thallócy, Ljudevit: Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450–1527. Zagreb, 1916.
- Tisza, I.: Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei. Bp., Athenaeum, 1897.
- Ungewitter, F. H.: Die Türken in Gegenwart, Zukunft und Vergangenheit, oder ausführliche geographisch-ethnographisch, statistisch-historische Darstellung der Türkischen Reiches... Palm und Enke, Erlangen, 1854.
- Vasas Géza: Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában. [1.] *Magyar Szemle* 10, 2001/1–2. 99–128.
- Vasas Géza: Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában. 2. *Magyar Szemle* 10, 2001/5–6. 91–128.
- Vasas Géza: A bosnyák kérdéstől a magyar hivatásgondolatig. Kállay Béni politikusi pályája 1875 és 1883 között. *Valóság* 41, 1998/8.
- Veress Sándor: A magyar emigráció a Keleten. I-II. Bp., 1878. <http://terebess.hu/keletkultinfo/veress1.html>
- Weisz Berthold: Kereskedelmi hódítások. *Közgazdasági Szemle*, 1886.
- Wickham. T. Stead: The Arrival of the Slavs. *The Contemporary Review*, January, 1909.
- Wertheimer Ede: Kállay Béni kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról (Memorandum Bosznia annexióját illetően 1877. április 10). *Történelmi Szemle* 3, 1914/1. 257–266.
- Zichy Mihály: Segítség nehéz időkben. Levélválogatás Thallóczy Lajos hagyatékából. Magyar Napló, OSZK, Budapest, 1918.

Publications of the Bulgarian–Hungarian History Commission, Vol. 5.

A Magyar–Bolgár Történész Vegyes Bizottság Kiadványai, 5.

Издания на Българо–унгарската историческа комисия, т. 5

GÁBOR DEMETER

**A modernizációtól az expanziós törekvésekig,
a liberalizmustól a turanizmusig.**

A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai

Institut za Istoricheski Izsledvane, BAN

MTA BTK, Történettudományi Intézet

Felelős szerkesztő: Hornyák Árpád és Pejkovszka, Penka

Első kiadás, 2018

Formátum 145/205

Nyomtatás: Kapitális Nyomda.